CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ISSN : 2795-1960

ब्रह्मप्रज्ञा

(विज्ञसमीक्षिता, अनुसन्धानात्मिका पत्रिका)

BrahmaPrajna

(A Peer-Reviewed Journal)

वर्षम् ३ पूर्णाङ्कः ४ वि.सं. २०८०

वेदान्तविभागः

वाल्मीकि-विद्यापीठम्
नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मप्रज्ञा

(विज्ञसमीक्षिता अनुसन्धानात्मिका पत्रिका)

BrahmaPrajna

(A Peer-Reviewed Journal)

वर्षम् : ३ पूर्णाङ्कः ४ वि.सं. २०८०

सम्पादक

प्रा.डा. नुरापति पोखरेल

प्रा.डा. ध्रुवप्रसाद भट्टराई

वेदान्तविभागः

वाल्मीकि-विद्यापीठम्

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मप्रज्ञा

(विज्ञसमीक्षिता अनुसन्धानात्मिका पत्रिका)

Brahma-Prajna

(A Peer-Reviewed Journal)

वर्षम् ३ पूर्णाङ्कः ४ वि.सं. २०८०

अस्यां पत्रिकायां प्रकाशिता निबन्धा लेखकानां स्वाध्ययनानुसन्धानाधारेण लिखिता इति तत्राभिव्यक्तानां विषयाणामुत्तरदायित्वमपि लेखकेष्वेव भविष्यति।

प्रकाशकः—

वेदान्तविभागः

वाल्मीकिविद्यापीठम्

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

vedantavibhag@gmail.com

प्रकाशनतिथिः : २०८०।१२।०७ विषुवद्दिनम्

ISSN : 2795-1960

मूल्यम् : ३२५।-

मुद्रकः : कञ्चनप्रेसमुद्रणालयः

बागबजारः,

☏ ४२३००९७, ४२५३४२७,

kanchanpress@hotmail.com

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्पादकीयम्

'ऋते ज्ञानान्न मुक्ति'रिति श्रुतिपथमनुसरन्तो जनास्तत्पिपासाशमनाय अहरहो यत्नरता दृश्यन्ते स्वेप्सितं ज्ञानमधिगम्य सुखञ्चानुभवन्ति । लोकोऽनादिकालतोऽनयैव दिशा गतिमान्नस्ति । ज्ञानस्यापरिहार्यत्वं नास्ति केषामप्यविदितं परं ज्ञानस्यानैकत्वादिह जिज्ञासा समुदेति यत् किञ्च ज्ञानं किञ्च सज्ज्ञानं कश्चैतस्य लाभ इति। यत् त्रितापतप्तानां जनानां चिच्छोधनं करोति सर्वविधं दुःखञ्च सर्वथाऽपाकरोति तदेव सज्ज्ञानमिति शास्त्रसरणिर्वर्तते। श्रुत्या **'सा विद्या या विमुक्तये'** यदुपदिष्टं तदेव सज्ज्ञानस्य स्वरूपम्। सज्ज्ञानमैहिकामुष्मिकं सुखमादत्ते श्रेयश्च वितनोति। अज्ञानं दुःखमेव परं ज्ञानमिह सुखं जनयति चेत् सज्ज्ञानं पारलौकिकसुखस्यापि हेतुरिति प्रसिद्धिः। लोकः सुखेन जीवितुमीहते तदर्थं नैकानुपायाँश्चावलम्बते। तत्र ज्ञानमन्यतम उपायो वर्तते । सज्ज्ञानं तदन्तरं बिभर्ति। सज्ज्ञानं तादृशं परमौषधमेतदन्तरान्तकालोऽपि सुखसन्तोषावहो भवितुं नार्हति । म्रियमाणो जीवोऽन्यानि वस्तूनि विहाय केवलं सज्ज्ञानपीयूषधाराभिर्विसेक्तुं शक्यते। सज्ज्ञानं कुतोऽवगन्तव्यमित्यपि चिन्तनीयं भवति। चिरकालतस्त्रिकालदर्शिभिस्तत्त्वाभिनिवेशिभिश्चर्षिमहर्षिभिर्भूयो भूयो विचिन्त्य परिशील्य सम्परीक्ष्य च लोकहिताय प्रतिपादितं मनोमार्जकं ज्ञानमेव सज्ज्ञानपदमावहति। तत्प्रतिपादितशास्त्रानुशीलनम्, मनोवाक्कायकर्मशोधनम्, सत्सङ्गतिः, सतताभ्यासश्च सज्ज्ञानस्याधारसोपानं वर्तते। सोपानमिदं पारङ्गतः सज्ज्ञानी एव सुखेन जीवनं यापयति जागतिकदुःखान्मृत्योश्च न बिभेति। तदवस्थामवाप्तुं जिज्ञासोः काचिदर्हता चाऽऽवश्यकी जायते। तादृश्यर्हता विद्यासाधनायत्नेनैवावाप्यते, नान्यथा। एतदेव विचिन्त्य सुखेप्सूनां निःश्रेयसाभिलाषिणाञ्च साहाय्यसौकर्याय, अनुसन्धित्सूनां जिज्ञासाशमनाय, प्राज्ञेषु सन्निहितप्रतिभावितननाय चोद्यमोऽयं नैरन्तर्येण कृतोऽस्ति। एतदीयसंस्करणे बहुविषयावलम्बिनो-ऽनुसन्धानसरणिं समाश्रिता लेखाः समाविष्टाः सन्ति, ये सर्वेषां लाभाय भवेयुरिति विश्वस्यते।

तिथिः २०८०।१२।०५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयानुक्रमणिका

सम्पादकीयम् ग

संस्कृतखण्डः

त्रिप्रश्नाधिकारस्य वैशिष्ट्यम् — सहप्रा. मुरलीधरदाहालः १

शाङ्करवेदान्ताभिमतजीवस्वरूपविवेकः — उपप्रा.डा. उमेशप्रसादघिमिरे १३

शास्त्रेषु धर्मविवेचना — उप्रा.डा. प्रकाशढकालः २१

ध्वन्यालोकप्रथमद्वितीयोद्योतगतवैशिष्ट्यानुशीलनम् — उपप्रा. भरतभट्टराईः ३१

बौद्धदर्शनाभिमतस्य क्षणभङ्गवादस्य विवेचनम् — उपप्रा.डा. राजनारायणठाकुरः ३८

भीष्मप्रकृतिप्रयोगदृष्ट्या ऋतुसंहारखण्डकाव्यस्य वर्षावर्णनम् — मुकुन्द घिमिरे ४६

धर्मशास्त्रदृष्ट्या आश्रमधर्मस्वरूपविमर्शः — विष्णुप्रसाद शर्मा ५४

नेपालीखण्ड

शुक्लयजुर्वेदको प्रकृति–विकृतिपाठ विमर्श — सहप्रा. तेजप्रकाश पौडेल ६६

तन्त्र र नाथपरम्पराको सहसम्बन्ध — सहप्रा.डा. माधवप्रसाद लामिछाने ७७

महावाक्यमा प्रातिपदिकार्थको महत्त्व — डा. चेतमणि न्यौपाने ८५

वैशेषिकदर्शन प्रतिपादित द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश प्रक्रिया — उपप्रा. अर्जुनबाबु दाहाल ९१

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा काव्यतत्त्व र जीवनदर्शन — उपप्रा. चिन्तामणि भट्टराई ९६

न्यायावयव वाक्यका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको साम्य–वैषम्य निरूपण — उपप्रा.डा. सीताराम खतिवडा १०३

पुरुषोत्तम दाहालको 'शान्ता' उपन्यासमा प्रस्तुत मानवीय चेत — सीता अधिकारी ११९

अङ्ग्रेजीखण्ड

Multiplication and HCF of Polynomials: Unveiling Vedic Techniques — Arjun Adhikari १२९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिप्रश्नाधिकारस्य वैशिष्ट्यम्

सहप्रा. मुरलीधरदाहालः
वाल्मीकिविद्यापीठम्

शोधसारः

प्रस्तुते शोधलेखे ज्यौतिषशास्त्रान्तर्गत त्रिप्रश्नाधिकारस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शनमेव। विशेषतः सिद्धान्तज्यौतिषे ग्रहगणितान्तर्गत अनेकाधिकाराः सन्ति। तेषां मध्ये त्रिप्रश्नाधिकारस्य विशिष्टमहत्त्वात् सर्वे सिद्धान्तग्रन्थे उपस्थापनं विहितमस्ति।

मध्यमाधिकारे ग्रहाणां मध्यमकालमुक्तम्। स्पष्टाधिकारे तिथ्यादि पञ्चाङ्गरूपः कालः प्रतिपादितः। चन्द्र-सूर्यग्रहणाधिकारयोः स्पर्शमध्यमोक्षकालज्ञानं स्पर्शसम्मीलनोन्मीलनमोक्षदिग्ज्ञानञ्च व्यक्तीकृतम्। उदयास्ता-धिकारे तदनुरूपकालः प्रतिपादितः। ग्रहयुतौ ग्रहसमागमादिकालज्ञानमुदीरितम्। भग्रहयुतौ फलादेशार्थं नक्षत्र-ग्रहयोगकालज्ञानं वर्णितम्। तथा च शृङ्गोन्नतौ शुभाशुभफलसंस्थानेन तदात्मक कालज्ञानं प्रदिष्टम्। पाताधिकारे क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरै इत्याद्युपयुक्तं पातास्थित्यादिकालज्ञानं निगदितम्। परन्तु त्रिप्रश्नाधिकारे तु त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्ना विद्यन्ते यत्रासौ स त्रिप्रश्नस्तत्प्रतिपादकोधिकारस्त्रिप्रश्नाधिकार इत्यर्थः। अस्मिनधिकारे दिग्देशकालसम्बन्धिप्रश्नानां साधनप्रकाराः निर्दिष्टाः। अन्येष्वधिकारेषु केवलं कालावगममेव। त्रिप्रश्ने तु दिग्देशकालानां त्रयाणामपि ज्ञानमिति तावदस्य वैशिष्ट्यम्।

यस्मिन् अधिकारे दिग्देशकालावगमः स्यात्। दिशां देशानां तत्सम्बन्धी पदार्थानां चावगमः। अत्र अस्मिन् प्रकरणे त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नाः विद्यन्ते यत्रासौ त्रिप्रश्न एतदेव नाम यस्येति त्रिप्रश्ननाम्नि। अतः अन्येष्वधिकारेषु कालाः त्रिप्रश्नेषु दिग्देशकालानां त्रयाणामपि ज्ञानमिति सुतरां वैशिष्ट्यं तनाशेषसारत्वमस्य युक्तियुक्तमितिभावः।

शब्दकुञ्जी– त्रिप्रश्नाः , दिक् , शङ्कुः , पलभा , अक्षांशः , रेखादेशः , निरक्षदेशः , देशान्तरम् , भुजः, कोटिः, कर्णः।

विषयप्रवेशः

समग्रं ज्ञानं वेदेषु सन्निहितमस्ति। वेदस्यास्य ज्ञानप्रवर्तकानि तत्षडङ्गभूतानि शिक्षा- कल्प- व्याकरण- ज्यौतिष- निरुक्त- छन्दः शास्त्राणि प्रचक्षन्ते। षडङ्गेषु ज्यौतिषस्य परिगणनं वर्तते। मुख्यतत्त्वमपि निगदितम्। मुनिना लगधेन वेदाङ्गज्योतिषे वेदाङ्गेभ्यो ज्यौतिषस्य वरिष्ठता प्रतिपादिता वर्तते। उक्तञ्च-

यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा।
तद्वद् वेदाङ्गशास्त्राणां ज्यौतिषं मूर्ध्नि संस्थितम्॥

यस्मादिदं सिद्धं यद् वेदाङ्गेषु ज्यौतिषशास्त्रस्य सर्वातिशायि श्रेष्ठत्त्वं वरीवर्ति। अस्य शास्त्रस्य त्रिस्कन्धात्मकं नारदमुनिना नारदसंहितायां प्रतिपादिम्। यथा-

सिद्धान्तसंहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिशशास्त्रमनुत्तमम्॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनेन ज्यौतिषशास्त्रस्य त्रयो विभागाः सन्तीति विज्ञायते। प्रस्तुतः शीर्षकमपि सिद्धान्तज्यौतिषसम्बन्धीति। सिद्धान्तज्यौतिषमपि सिद्धान्त- तन्त्र- करणभेदात् त्रिखण्डात्मकम्। सिद्धान्तज्यौतिषे ग्रहगणितान्तर्गत अनेकाधिकाराः सन्ति। तेषां मध्ये त्रिप्रश्नाधिकारस्य महत्त्वं सर्वे सिद्धान्तग्रन्थे उदीरितम्। अन्वेषुधिकारेषु केवलं तदनुरूपकालः प्रतिपादितः। परन्तु त्रिप्रश्नाधिकारे तु त्रयाणां दिग्देशकालानां ज्ञानमिति तावदस्य वैशिष्ट्यम्।

समस्याकथनम्

प्रस्तुतेऽनुसन्धनात्मके लेखे निम्नाङ्किताः समस्याः प्रस्तुयन्ते।

(क) दिग्ज्ञानं कथम् ?

(ख) स्वदेशीयकरणं कथम् ?

(ग) इष्टकालसाधनं कथम् ?

एते प्रमुखा विषयाः समस्यारूपेण उपस्थापिताः सन्ति।

अध्ययनस्योद्देश्यम्

अस्मिन् लेखे पूर्वोक्तसमस्यायाः समाधानार्थमुद्देश्यानि निर्धारितानि सन्ति। तानि च –

(क) दिग्ज्ञानप्रकारप्रदर्शनम्।

(ख) स्वदेशस्य निरूपणम्।

(ग) इष्टकालसाधनप्रकारप्रदर्शनम्।

सामग्रीसङ्कलनविधिः

प्रस्तुतलेखस्योपस्थापने सामग्रीसङ्कलनाय पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेव प्रमुखो भविता। शोधकार्यस्यैतस्य सामग्रीसङ्कलनार्थं विविधपुस्तकालयानामुपयोगो विधास्यते। तथा च प्रयोगशालीयं विधिः, विषयसम्बद्धविद्वद्भिः सह परामर्शः, अन्तरजालमाध्यमेन सामग्रीणामन्वेषणं भविता।

अध्ययनविश्लेषणविधिः

प्रस्तोष्यमाणे अनुसन्धानात्मकलेखे तावद् निगमनात्मकविधेः प्रयोगं विधाय व्याख्यात्मको विधिर्विश्लेषणात्मको विधिश्च प्रयोक्ष्यते। तत्र यथावश्यकं पुस्तकालयीयविधिश्च प्रयोक्ष्यते। पुस्तकालयं गत्वा विभिन्नानि पुस्तकान्यवलोक्य तेभ्यः मधुकरपद्धत्या तत्रस्थानां विषयवस्तूनां सङ्कलनं विधाय आवश्यकसामग्रीणां सङ्कलनं तथैव गद्यांशस्य सन्दर्भप्रदाने लेखक–मितिपद्धतिः(ए.पि.ए.) प्रयुक्ता चेत् आवश्यकश्लोकानामुद्धरणे तु प्राचीनपद्धत्यानुसारं प्रदत्ताः सन्ति।

दिग्ज्ञानम् (प्रथमप्रकारः)

जलेन समीकृतायां भूमौ इष्टप्रमाणं वृत्तं अभीष्टकर्कटेन विलिख्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कुं निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्र प्रविशति पूर्वाह्णे पराह्णे यतो निर्गच्छति ते द्वे चिह्ने वृत्तपरिधावङ्किते कार्ये। तच्चिह्नद्वयगामिनी रेखैव वास्तविक पूर्वापररेखायाः समानान्तरा रेखा भवति। अत एव वृत्तकेन्द्रतस्तस्याः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समानान्तरा रेखा यदि विधीयते तदा वास्तविक पूर्वापरारेखा जायते इति। तत्र पश्चिमपूर्वदिशौ किलः भवतः। परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जायते यस्मिन् काले च निर्गमस्तात्कालिकयोसूर्ययोः क्रान्तिज्या साध्ये। तयोरन्तरात् तस्याश्छायायाः कर्णेन गुणिताल्लम्बज्यया भक्तात् यल्लब्धमङ्गुलादिकं फलं तेनैन्द्री दिगुत्तरतश्चालिता स्फुटा प्राची। अन्यथा स्थूलदिक्को भवति। तस्या मत्स्याकरणेन याम्योत्तरा रेखापि जायते। मत्स्याकरणं नाम लम्बार्धकरणम्। तन्मत्स्याद्याम्यसौम्ये दिशौ भवतः। अनयोः सहाय्येन विदिशानामाग्नेय–नैऋत्यादिनाञ्च ज्ञानं कर्तुं शक्यते। यथा द्रष्टव्यं क्षेत्रम्–

रश= द्वादशाङ्गुलशङ्कुः।

छा= प्रवेशकालिकछायाग्रम्।

या= निर्गमकालिकछायाग्रम्।

छाश= प्रवेशकालिक छायाप्रमाणम्।

याश= निर्गमकालिक छायाप्रमाणम्।

छाया= पूर्वापररेखायाः समानान्तरारेखा (छायाप्रवेश–निर्गमकालिकछायाग्रगता रेखा)।

पपू= वास्तविक पूर्वापरारेखा।

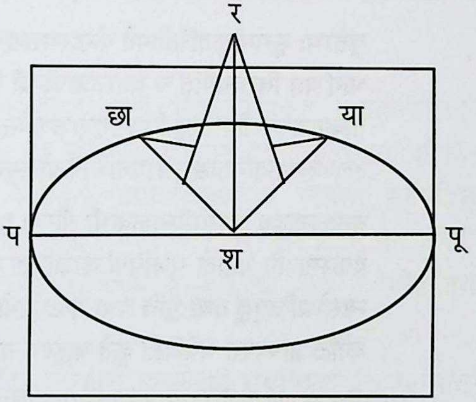

द्वितीयप्रकारः

ध्रुवताराऽवलम्बकसूत्रेण विद्ध्वा ध्रुवाभिमुखकीलकः उत्तरदिक्। स्वस्थानकीलको दक्षिणदिक्। तन्मत्स्यात् पूर्वापरे भवतः। यथा द्रष्टव्यं क्षेत्रम्–

ध्रु= ध्रुवतारा।

दृ= दृष्टिस्थानम्।

दृल= अवलम्बकसूत्रम्।

मत= अन्योऽवलम्बकसूत्रम्।

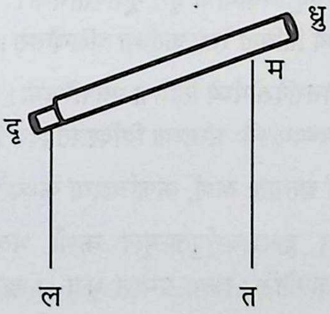

तृतीयप्रकारः

प्रथमं भाद्वयाग्रदर्शनेन दिग्ज्ञानमुक्तम्। इदानीमथवैकस्मादपि भाग्रतोऽपि दिग्ज्ञानं कथ्यते। तच्चैवम्। अभीष्टकाले शङ्कोर्भाग्रं चिन्हयित्वा भुजकोटिञ्चानीय भुजकोटिमिते शलाके गृहित्वा शङ्कुमूलाद् यथादिग्गतां कोटिशलाकां छायाग्राद्वयस्तद्दिग्गतां भुजशलाकां च भूवि तथा न्यसेत् यथा शलाकाग्रयोः संयुतिः स्यात्। एवं कृते सति कोटिः प्राच्यपरा दिग्भवति। बाहुस्तु याम्योत्तरा दिग्भवतीति सुस्पष्टमेव।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आधुनिकप्रकारः

आधुनिकास्तु एकस्मिन् दिने केवलं मध्याह्नकालपर्यन्तं छायापरीक्षणं विधायापि दिक्साधनं कुर्वन्ति। तद्यथा- प्रातः काले छाया दीर्घा दृश्यते। ततः प्रतिक्षणं छाया ह्रासः दृश्यते। मध्याह्णे च सा छाया लघुतमा भवति। लघुतमा छाया यद्दिङ्मुखी तद्दिक्का याम्योत्तरा। यस्मिन् देशे परम क्रान्त्यंशतोऽक्षांशाः अधिकास्तस्मिन् देशे मध्याह्नकालिकी छाया उत्तराभिमुखी दृश्यते। परं यस्मिन् देशे परमक्रान्त्यंशतः अक्षांशानां न्यूनत्वं यावत्कालपर्यन्तं भवति तावत्कालपर्यन्तं मध्याह्नकालिकी छाया दक्षिणाभिमुखी दृश्यते। तेनाक्षांशानुरोधेन मध्याह्नकालिकी छायातो दक्षिणोत्तरारेखा अवगन्तव्येति दिक्। यथाऽह भास्करः-

वृत्तेम्भः सुसमीकृतक्षितिगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमाद्
भागं यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरैन्द्र्यौ दिशौ।
तत्कालापमजीवयोस्तु विवराद्भाकर्णमित्याहता-
ल्लम्बज्याप्तमिताङ्गुलैरयनदिश्यैन्द्री स्फुट्य चालिता॥

तन्मत्स्यादथ याम्यसौम्यककुभौ सौम्या ध्रुवे वा भवे-
देकस्मादपि भाग्रतो भुजमितां कोटीमितां शङ्कुतः।
न्यस्येद्यष्टिमृजुं तथा भुवि यथा यष्ट्यग्रयोः संयुतिः
कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति कृते बाहुश्च याम्योत्तरा॥[1]

स्फुटदिग्ज्ञानार्थं सूर्यसिद्धान्तर्गत त्रिप्रश्नाधिकारेऽपि वर्णितमस्ति। यथाऽह सूर्यसिद्धान्ते-

शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे।
तत्र शङ्क्वङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत्॥

तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम्।
तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्धयोः॥

तत्र विन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ।
तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्तव्या दक्षिणोत्तरा॥

याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा।
दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि॥[2]

दिग्ज्ञानार्थं छायातः कर्णं, कर्णाच्छायां कथ्यते।

छायावर्गात् द्वादशवर्गयुतान्मूलं कर्णो भवति। कर्णवर्गात् द्वादशवर्गविहीनमूलं छाया भवति। अत्र द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटिः। छाया प्रमाणं भुज :। छायाग्राच्छङ्कुशीर्षयावत् कर्णः। अस्मिन् जात्यत्रिभुजे कयोरपि द्वयोर्भुजयोर्ज्ञानात् तृतीयभुजस्य ज्ञानं सुगममेव। भुजकोटिज्ञानेन भाग्राद्दिक्साधनमुक्तमधुना दिग्ज्ञाने सति भाग्राद्दोकोटिज्ञानमुच्यते। पूर्वापरयाम्योत्तरदिक्सूत्रयोः सम्पातस्थले स्थापितस्य शङ्कोः छायाग्रप्रवेशपूर्वापर-सूत्रयोरन्तरमेव भुज इत्युच्यते। तस्य छायायाश्च वर्गान्तरमूलं कोटिर्भवतीति सुस्पष्टमेव। यतो हि छाया प्रमाणं तत्र कर्णः भुजच्छायाग्रपूर्वापरसूत्रस्यान्तररूपः, कोटिस्तु पूर्वापरा पूर्वापरसूत्रगतैव भवतीति। भास्करः कथयति-

१ सिद्धान्तशिरोमणिः, ग्रहगणिते त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकौ ८,९

२ सूर्यसिद्धान्तः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकाः १-४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दिक्सूत्रसंपातगतस्य शङ्कोश्छायाग्रपूर्वापरसूत्रमध्यम्।
दोर्दोः प्रभावर्गवियोगमूलं कोटिर्नरात् प्रागपरा ततः स्यात्॥

भाकृतीनकृतिसंयुतेः पदं स्याच्छ्रुतिः श्रुतिकृतीनवर्गयोः।
अन्तराद्रवियुतोनकर्णयोराहतेश्च यदि वा पदं प्रभा॥[३]

छायातः कर्णानयनं कर्णतश्छायानयनार्थं तत्र द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाययोः वर्गयोगात् पदं छायाकर्णः स्यात्। छायाकर्णस्य वर्गात् शङ्कुवर्गं विशोध्य यद् मूलं तद् छाया भवतीति। यथाऽह सूर्यसिद्धान्ते–

शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः।
प्रोज्भ्य शङ्कुकृतिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात्॥[४]

दिशोऽपि स्थूलसूक्ष्मभेदात् द्विविधोस्ति। तत्र स्थूलदिशो यात्रादौ गृह्यन्ते। स्थूलदिग्ज्ञानं तु ...यत्रोदितोऽर्कः किल तत्र पूर्वा तत्रापरा यत्र गतः प्रतिष्ठम् इति वचनात् भवति। तत्र रविक्रान्तेर्वैलक्षण्यादुदयास्तबिन्दूनां प्रतिदिनं भिन्नत्वाच्च रवेरुदयास्तबिन्दूस्थूलपूर्वापरौ भवतः। परन्तु याज्ञिककुण्डमण्डपगृहादीनां निर्माणे सूक्ष्मदिशां प्रयोजनत्वात् सूक्ष्मदिग्ज्ञानमावश्यकं भवति। दिशां सूक्ष्मत्वे प्रथमं भुवः समत्वमपेक्षितम्। तेन प्रथमं येन केनापि प्रकारेण भुवः समीकरणमुचितमेव। ततः समभूतले मध्याह्नकालिकीच्छाया वृत्तवहिर्गता यथा न भवेत् तथा शङ्क्वङ्गुलैरेकं दिग्ज्ञानोपयोगि वृत्तं समुचितम्।

अत्र मध्याह्नकालिकछायया रविज्ञानं आवश्यकं भवति। मध्याह्ने खमध्याद् रविविम्बावधि याम्योत्तरे नतांशा भवन्ति। एवमेव याम्ये खमध्यान्निरक्षखमध्यं यावदक्षांशाः। अतो दिक्साम्ये अनयोरन्तरेण दिग्भेदे च योगेन क्रान्त्यंशा भवन्ति। अस्याज्या क्रान्तिज्या। परमक्रान्तिज्यया त्रिज्या भुजः स्यात् तदानया केतीष्य सायनार्कभुजज्या तद् चापः क्रियते चेत् सायनार्कभुजः। भुजस्य चतुर्षु पदेषु तुल्यवात् प्रथमपदे मेषादित्रये सूर्यस्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः। कर्कादित्रये द्वितीयपदे षड्भादूनस्य अर्कस्य भुजत्वात् भुजोनषड्भमर्कः। एवं तृतीयपदे तुलादित्रये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्युतो भुजोऽर्कः। चतुर्थपदे मकरादित्रये सूर्योनभगणस्य भुजत्वात् भुजोनभगणोऽर्क इति वैपरीत्यात् सुगममेव। यथाऽह–

स्वाक्षार्कनतभागानां दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा॥

दिग्भेदेऽपक्रमः शेषस्तस्य ज्या त्रिज्यया हता।
परमापक्रमज्याप्ता चापं मेषादिगो रविः॥

कर्कादौ प्रोज्भ्य चक्रार्धात् तुलादौ भार्धसंयुतात्।
मृगादौ प्रोज्भ्य भगणान्मध्याह्नेऽर्कः स्फुटो भवेत्॥[५]

एकस्मिन् दिने रविक्रान्तिचलनं परमाल्पप्रमाणात्वाच्छून्यसमं स्वीक्रियते तदैकास्मिन् दिने रवेर्भ्रमणमेकस्मिन्नेवाहोरात्र वृत्ते भवेत्। छायायाः सूर्यस्य विपरीतदिशि भ्रमणात् पूर्वकाले स्थिते रवौ यावति नतांशे शङ्कुच्छायाग्रमपरदिशि वृत्तं प्रविशति परकपाले तावत्येव नतांशे स्थितेः रवौ शङ्कुछायाग्रं प्राचीदिशि[६] वृत्ताद्

---

३ भास्कराचार्यः, सिद्धान्तशिरोणिः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकौ १०, ११

४ सूर्यसिद्धान्तः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः ८

५ सूर्यसिद्धान्तः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकाः १७ – १९

६ सिद्धान्तशिरोमणिः, गोलाध्याये मध्यगति वासना, श्लोकः २४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बहिर्गच्छति। तत्र कपालद्वयेऽपि नताशयोस्तुल्यत्वादुभयत्र छायाग्रपूर्वापरसूत्रान्तररूपौ ज्यात्मकौ भुजौ तुल्यौ भवतः। अतः छायाप्रवेशनिर्गमविन्दुद्वयगता रेखा तद्वृत्तस्य पूर्णज्यारूपा सा क्षितिजकेन्द्रगतवास्तवपूर्वापररेखासमानान्तरा पूर्वापरारेखारूपा स्यात्। ततो विन्दुद्वयकेन्द्रवशाद् यद् रेखा करणेन या मत्स्याकृतिर्भवति सा रेखा वास्तवदक्षिणोत्तरा स्यादेव। एवं सूक्ष्मपूर्वादिदिक्चतुष्टयस्य ज्ञानात् पूर्वोत्तरबिन्दुभ्यां मत्स्याकरणेन ईशाननैऋत्यविदिशौ तथा पूर्वदक्षिणबिन्दुभ्यां मत्स्याकरणेन आग्नेयवायव्यविदिशौ च भवेताम्। इदं दिग्ज्ञानं तदैव समीचीनं भवति यदा रवेः क्रान्तिः स्थिरा स्यात्। अर्थात् यदि रविरयनद्वयगतः (सायनमिथुनान्तधनुरन्तयोरन्यतरगतः) स्यात्तदा क्रान्तिगतेः शून्यत्वादनेन विधिना दिग्ज्ञानं समीचीनं भवेत्। अन्यथा तु क्रान्तेः प्रतिक्षणं वैलक्ष्यण्यात् छायाग्रप्रवेशनिर्गम–कालिकनतांशयोः साम्येऽपि रवेः क्रान्त्योरग्रयोश्च न्यूनाधिकत्वात् तद्वशाज्जायमानौ प्रवेशनिर्गमकालीनौ छायाग्रपूर्वापरसूत्रान्तररूपौ भुजौ न्यूनाधिकावेव। अतो भुजाग्रद्वयगता रेखा वास्तवपूर्वापररेखा समानान्तरा न भवेत्। तेन दिग्ज्ञानं समीचीनं न भवति।

देशज्ञानम्

भूमण्डले किमप्येकं स्थानं मध्यस्थानं स्वीकृत्य तस्मात् स्थानादभीष्टस्थानं कुत्र कीयदन्तरे अस्तीति ज्ञानं कर्तुं शक्यते। मध्यरेखाया ज्ञानाभावात् ततोऽभीष्टस्थानं प्राक्पश्चाद् वा अस्तीति ज्ञानं भवति। अतः प्राचीनज्योतिविद्भिः या रेखा लङ्कोज्जयिनी कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन्ति मेरुपर्यन्तं गच्छति सा मध्यरेखा भूमध्यरेखा वा कल्पिता।

यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्।
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः॥

आदौ प्रागुदयोऽपरत्रविषये पश्चाद्धि रेखोदयात्।
स्यात्तस्मात्क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्वं फलम्॥[६]

ध्रुवस्थानाद् नवत्यंशेन कृतं वृत्तं नाडीवृत्तं भवति। तदेव वृत्तं विषुववृत्तं, कालवृत्तं च कथ्यते। नाडीवृत्ते अक्षांशाभावात् तस्य निरक्षवृत्तं नाम। नाडीवृत्तस्य धरातलगतो देशो निरक्षदेश इति कथ्यते। यतस्तत्र देशे अक्षांशा–ध्रुवतारोन्नतांशा च न भवति। नाडीवृत्तस्य धरातलगतोदेशो निरक्षदेश इति कथ्यते। निरक्षदेशे लङ्कास्ति तदा याम्योत्तरवृत्तमेव रेखावृत्तमुच्यते। तद् धरातलस्थदेशो रेखादेश इति कथ्यते। रेखायां ये देशा गतास्ते रेखादेशा ज्ञेयाः। ते लङ्कायाम्योत्तरवृत्रे गताः। याम्योत्तरवृतं प्रधानं कृत्य गणितं कुर्वन्ति। प्राचीनकाले गणितव्यवहारे लङ्काप्रदेश एव मुख्यस्थानमासीत्। इदानीमपि अयमेव मुख्यस्थानमामनन्ति ज्यौतिर्विदः। आधुनिकभूगोले लङ्का साक्षदेशीया। लङ्कानाम्ना स एव देशो विज्ञायते यत्र निरक्षविन्दुः, तत्रैव ग्रहा आगच्छन्ति। ते ग्रहाः लङ्कोदयकालिका भवन्ति। सूर्यसिद्धान्ते तु अर्धरात्रिका।

ध्रुवस्थानान्नवत्यंशैर्नाडीवृत्तं तदुच्यते।
तदेव विषुवं वृत्तं कालवृत्तमपीरितम्॥

तद् धरातलगतो देशो निरक्षः कथ्यते यतः।
न सन्त्यक्षभवास्तत्र ध्रुवतारोन्नतांशकाः॥[७]

---

७ गोलपरिभाषा, श्लोकौ २३, २४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निरक्षदेशे लङ्कास्ति, तदा याम्योत्तरवृत्तमेव रेखावृत्तमुच्यते। तद् धरातलस्थदेशो रेखादेश इति कथ्यते। यथाऽह–

लङ्का निरक्षदेशेऽस्ति तद्याम्योत्तरमण्डलम्।
रेखाख्यं तत्र यो देशो रेखादेशः स उच्यते॥[८]

यदि स्वदेशं रेखाादेशात् पूर्वस्यां दिशि तदा रेखादेशे यदर्कोदयस्तत्कालात् पूर्वमेव स्वदेशेर्कोदयः, यदि पश्चिमे तदा रेखोदयकालादनन्तरमर्कोदयः। पूर्वापरस्यान्तरं चन्द्रग्रहणाधारेऽपि ज्ञानं कर्तुं शक्यते। यथाऽह–

प्राग्भूविभागे गणितोत्थकालादनन्तरं प्रग्रहणं विधोः स्यात्।
आदौ हि पश्चाद्विवरे तयोर्या भवन्ति देशान्तरनाडीकास्ताः॥[९]

प्राचीनज्योतिर्विद्भिः पलभातोऽक्षांशाः, अक्षांशतश्च पलभासाधनं विभिन्नप्रकारेण कृतम्। अक्षांश–पलभयोर्ज्ञानं परस्परसापेक्षम्। पलभाज्ञानाय सूर्यसिद्धान्तोक्तपद्यम्।

एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनार्धजा।
दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा॥[१०]

विषुवद्दिनं तदेव यदा दिनरात्रीमाने समाने भवतः। तथात्वं सायनमेषादौ सायनतुलादौ च भवति। तद्दिने यदा रविर्याम्योत्तरवृत्तगतो भवति तदा दिङ्मध्यस्थद्वादशाङ्गुलशङ्कोश्छाया पलभाख्या। एवमन्यैरप्याचार्यै पलभासाधनमकारि। पलभातोऽक्षांशस्य ज्ञानं जायते। पलभातोऽक्षांशज्ञानं ग्रहलाघवग्रन्थे कथितम्।

...अक्षच्छायेषुघ्न्यक्षभाया कृतिदशमलवोना यमाशाः पलांशाः।[११]

तथा भास्करोक्ताष्टाक्षक्षेत्रेषु प्रथमद्वितीययोरक्षक्षेत्रयोरनुपातेनाक्षांशपलांशयोर्ज्ञानं सुखेन भवति।

भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुलोना कर्णोऽक्षकर्णः खलु मूलमेतत्।
क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विद्येव मानार्थयशः सुखानाम्॥

लम्बज्यका कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रिभुजे त्रिभज्या।
कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णोऽग्रका च त्रिभुजं तथेदम्॥[१२]

$$\frac{\text{अक्षज्या} \times \text{पलकर्णः}}{\text{त्रिज्या}}$$

$$\frac{\text{पलभा} \times \text{त्रिज्या}}{\text{पलकर्णः}}$$

---

८ गोलपरिभाषा, २५ श्लोकः

९ सिद्धान्तशिरोमणिः, मध्यमाधिकारे भूपरिध्याद्यध्यायः, श्लोकः ४

१० सूर्यद्धान्तः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः १३

११ ग्रहलाघवम्, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः ६

१२ सिद्धान्तशिरोमणिः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकौ १३, १४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथमाक्षक्षेत्रे पलभा भुजः, द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः, पलकर्णः कर्णः। द्वितीयाक्षक्षेत्रे अक्ष्यज्या भुजः, लम्बज्या कोटिः, त्रिज्या कर्णः। अनयोरक्षक्षेत्रयोः साजात्यादनुपातेनाक्षज्या-पलभा ज्ञानं भवति। केशवदैवज्ञेन ग्रहकौतुके, रामदैवज्ञेन रामविनोदे, सदाशिवआप्टेमहोदयेन सर्वानन्दकरणे, केतकरेण केतकीग्रहगणिते तथाऽन्यैराचार्यैरपि स्वकीये ग्रन्थे पलभाक्षांशयोः साधनविधयः प्रदर्शिताः।

कमलाकरेण तुलांशः(दैर्घ्यांशः) ज्ञानद्वारा देशान्तरसाधनप्रकार उपस्थापितः तद्यथा।

स्पष्टभूपरिधौ स्वीयं स्थानं यावच्च योजनैः।
स्वीयं देशान्तरं ज्ञेयमथ तच्चोच्यतेऽन्यथा॥[१३]

स्वरेखादेशात् स्पष्टभूपरिधौ स्वीयस्थानं योजनैर्यावदन्तरितं यावत् स्वीयं देशान्तरं ज्ञेयम्। रोमकाख्यात् पुरात् पश्चिमे भागे द्वाविंशत्यंशैर्व्यक्षे निरक्षे स्थितम् "...खालदत्त" संज्ञं पुरमस्ति, तल्लङ्कातः ९०+२२ =११२ अशैः पश्चिमायां दिशीति। तद्गतं "...मेरुद्वयस्थानसक्तरेखावृत्तम्" निरक्षीययाम्योत्तरवृत्तं यत्, तत् स्पष्टभूपरिधौ यत्र लग्नं ततः स्वदेशावधि स्पष्टभूपरिधौ स्वकीयस्तुलांशकाः स्युः। एवं स्वरेखानगरे अर्केन्दवः ११२ तुलांशाः सदैव सन्ति। यतो लङ्कारोमकान्तरं नवत्यंशाः। रोमकखालदात्तारन्तरं द्वाविंशत्यंशाः। अतो लङ्काखालदात्तयोरन्तरम् ११२ एतन्मिता अंशा साध्यन्ते। मध्यरेखायामप्यभीष्टस्थानं मुख्यस्थानमाश्रित्य गणका गणितं कुर्वन्ति। यथा आधुनिकैः ज्योतिर्विद्भिः ..."ग्रीनवीच" प्रदेशात् स्वदेशस्य पूर्वापरदेशान्तरं गणितेन साध्यते। ग्रीनवीच रेखात् रेखांशाः अक्षांशाश्च भौगोलिकमानचित्रेऽङ्किताः सन्ति। यथा यवनपरिभाषया उच्यते।

पश्चिमे रोमकाख्याच्च द्वि-द्वि भागै पुरं किल।
खालदात्ताभिधं तस्य व्यक्षस्थं तद्गतं किल॥

लङ्कास्थानसक्तरेखावृत्तं च यत्ततः।
स्वदेशावधितुलांशाः स्पष्टभूपरिधौ स्वकाः॥

स्वरेखानगरे तुलांशाश्च सदैव हि।
अर्केन्दवोऽथ साक्षाः स्वस्वदेशस्थानजा इमे॥[१४]

स्फुटभूपरिध्यानयनं देशान्तराफलानयनं तत्संस्कारात् स्वदेशीया ग्रहा भवन्ति। यथा द्वादश-पलभयोर्वर्गयोर्मूलमक्षकर्णः। अनेन द्वादशगुणिता त्रिज्या भक्ता फलं लम्बज्या भवति। लम्बज्या गुणितो भूपरिधिस्त्रिज्यया भक्तः फलं स्वदेशसम्बन्धी स्पष्टो भूपरिधिः स्यात्। ग्रहस्य गतिः स्वरेखादेश स्वदेशयोरन्तरम् (देशान्तरम्) गुणिता तेन स्पष्टेन भूपरिधिना भक्ता फलं कलादिकं तत् फलं प्राच्यां स्वरेखादेशात् स्वदेशस्य पूर्वदिग् भागस्थितत्वे ग्रहेभ्यः कलादिस्थाने परिशोधयेत्। स्वरेखादेशात् पश्चिमदिग् भागस्थिते स्वदेशे ग्रहेभ्यः कलादिस्थाने योजयेत्। ते सिद्धाग्रहाः स्वदेशीया भवन्ति। यथाऽह-

लम्बज्याघ्नस्त्रिजीवाप्तः स्फुये भूपरिधिः स्वकः।
तेन देशान्तराभ्यस्ता ग्रहभुक्तिर्विभाजिता॥

---

१३ सिद्धान्ततत्त्वविवेकः, पृ. ६९

१४ सिद्धान्ततत्त्वविवेकः, पृ. ६९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कलादि तत्फलं प्राच्यां ग्रहेभ्यः परिशोधयेत्।
रेखाप्रतीचीसंस्थाने प्रक्षिपेत् स्युः स्वदेशजाः॥[१५]

कालज्ञानम्

छायातः कालज्ञानार्थं उन्मण्डलकर्णाच्चरज्यया गुणितात् अथवा मध्याह्नकर्णादन्त्यया गुणितादिष्टकर्णेन भक्ताद् यत् फलं लभ्यते सा इष्टान्त्या भवति। अर्थाद् त्रिज्यावर्गः पलकर्णेन गुण्यः। द्युज्याया इष्टकर्णस्य च घातेन भाज्यः। यत् फलं लभ्यते सा इष्टान्त्या। तयेष्टान्त्यया रहिताया अन्त्याया यच्छेषं तस्योत्क्रमेण धनुः कार्यम्। तस्य धनुषो यावत्यः कालास्तावन्तस्तस्मिन् काले नतासवो ज्ञेयाः। तैर्नतासुभिरुनीकृता दिनदलासव उन्नतासवः स्युः। यथा कथयति भास्करः।

उद्वृत्तकर्णाच्चरशिञ्जिनीघ्नाद्दिनार्धकर्णादथवान्त्यकाघ्नात्।
इष्टेन कर्णेन हृताद्यदाप्तमिष्यन्त्यका सैव पृथक् पृथक् स्यात्॥

पलश्रुतिघ्नस्त्रिगुणस्य वर्गोद्युज्येष्टकर्णाहतिहृद्भवेद्वा।
इष्यन्त्यका तद्रहितान्त्यकाया भवन्ति या उत्क्रमचापलिप्ताः॥

नतासवास्ते स्युरहर्दलं तैरुनीकृतं चोन्नतकाल एवम्।[१६]

छायातो अर्कानयनार्थं मध्याह्नच्छाया त्रिज्यया गुण्या। मध्याह्नच्छायाकर्णेन भाज्या। यत् फलं लभ्यते तस्य चापांशाः नतांशा भवन्ति। यद्युत्तरं छायाग्रं तदा दक्षिणा। यदि दक्षिणं तदोत्तराः। एवं दिनार्धे ये नतांशा भवन्ति ते यदि दक्षिणास्तदा पलांशैर्वियुक्ताः। यद्युत्तरास्तदा पलांशैर्युताः तदा क्रान्त्यंशा भवति। ततः क्रान्तितो वैपरीत्येन रविर्भवतीति गोले ज्ञेये। यथा कथयति भास्करः।

दिनार्धद्युतेस्त्रिज्यकाघ्न्या हृतायाः स्वकर्णेन चापांशकाः स्युर्नतांशाः।

दिनार्धे वियुक्ता युतास्ते पलांशैरुदग्दक्षिणे भाग्रकेऽर्कापमः स्यात्॥

ततः क्रान्तितो वैपरीत्येन भानुर्भवेदेतदन्यश्च गोले प्रवक्ष्ये।[१७]

एवं छायातो ये नतांशा ज्ञातास्तेषां क्रान्त्यांशानां च दिक् साम्येऽन्तरं दिग्भेदे योगः पलोभवति। यथाऽह–

नतांशापमांशान्तर तुल्येदिक्त्वे युतिर्भिन्नदिक्त्वे पलांशा भवेयुः।[१८]

इदानीं कालज्ञानार्थम्

सृष्ट्यादौ लङ्कानगर्यां कालस्य प्रवृत्तिः अभवत्। यथाऽह–

लङ्कानगर्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव।
मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः॥[१९]

---

१५ सूर्यसिद्धान्तः, मध्यमाधिकारः, श्लोकौ ६०, ६१

१६ सिद्धान्तशिरोमणिः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकौ ६६, ६७

१७ सिद्धान्तशिरोमणिः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः ७०१२

१८ सिद्धान्तशिरोमणिः, त्रिप्रश्नाधिकारः, श्लोकः ७१

१९ सिद्धान्तशिरोमणिः, मध्यमाधिकारे कालमानाध्यायः, श्लोकः १५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्र निश्चयेन नवसङ्ख्याकानि कालमानानि सन्ति। तत्र प्रथमं ब्राह्ममानम्। द्वितीयं देवमानम्। तृतीयं पितृणां मानम्। चतुर्थं प्राजापत्यं मानम्। तथा बृहस्पतेः मानं पञ्चमम्। सौरं षष्ठं मानम्। सावनं सप्तमं मानम्। चान्द्रमानमष्टमम्। नाक्षत्रं मानं नवमम्। एतान्यपि तत्रैवोक्तानि।

ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं च गौरवम्।
सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव॥[२०]

विशेषतः भारतवर्षे सौरचान्द्रार्क्षसावनैश्चतुर्भिमानैः व्यवहरन्ति। यतो लोके चतुर्भिरेव मानैर्व्यवहारः प्रवर्तते। यथाऽह–

चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः।
बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यस्तु नित्यशः॥[२१]

वर्षायनर्तुयुगादिकं सौरमानात् व्यवहरन्ति लोके। मासास्तिथयश्च चान्द्रात्। व्रतोपवासचिकित्सित–सूतकवासराद्यार्कसावनात्। घटिकादिकं नाक्षत्रादेव। एवं सौरचान्द्रसावननाक्षत्रमानैश्चतुर्भिर्मिश्रितैमनुष्यमानम्।

सौरमानम्

रविर्यावता कालेनैकराशिं भुनक्ति तावत्प्रमाणं सौरमासमुच्यते। तथा तस्य त्रिंशत्तमो भाग सौरदिनम्। मासैर्द्वादशभिर्वर्षम्। व्यवहारे सौरमानस्योपयोगो भवति। वर्षायनर्तुयुगादिकालस्य गणनायामस्योपयोगो जायते। सौरमानस्योपयोगविषये सूर्यसिद्धान्ते।

सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च।
अयनं विषुवच्चैवं संक्रान्तेः पुण्यकालता॥[२२]

चान्द्रमानम्

शुक्लपक्षीयप्रतिपदमारभ्यः दर्शान्तावधिकाभिस्त्रिंशत्तिथिभिः चान्द्रो मासः। स्वकक्षायां स्वगत्या गच्छतोश्चन्द्रसूर्ययोर्द्वादशांशान्तरे एका तिथिर्जायते। "...दर्शसूर्यन्दूसंगमः" इति वचनात् दर्शान्ते चन्द्रार्कयोर्युतिर्भवति। प्रथमयुतिकालादन्ययुतिकालपर्यन्तं भांशतुल्यमन्तरं तत्र त्रिंशत्तिथयो भुक्ता भवन्ति। यथोक्तं भास्कराचार्येण–

"...रविन्दोर्युतेः संयुतिर्यावदन्या विधोर्मास एतच्च पैत्रं द्युरात्रम्"।[२३]

तिथिकरणम्, विवाहः, क्षौरकर्मम्, सर्वक्रियाः(जातकर्मचौलोपनयनादिका सकलाःक्रियाः) व्रतोपवास–यात्राणां क्रियाः चान्द्रेण मानेन गृह्यते। उक्तेषु कर्मसु तिथिरेव प्राधान्यं भवतीति विषये यथाऽह–

तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्वक्रियास्तथा।
व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते॥[२४]

---

२० सूर्यसिद्धान्तः, मानाध्यायः, श्लोकः १

२१ सूर्यसिद्धान्तः, मानाध्यायः, श्लोकः २

२२ सूर्यसिद्धान्तः, मानाध्यायः, श्लोकः ३

२३ सिद्धान्तशिरोमणिः, मध्यमाधिकारे कालमानाध्यायः, श्लोकः १९

२४ सूर्यसिद्धान्तः, मानाध्यायः, श्लोकः १३

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सावनमानम्

..."उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासरः" इति सौरोक्त कथनानुसारेण सूर्यस्यैकस्मादुदयाद् द्वितीयमुदयं यावत् यत् कालप्रमाणं तत्सावनदिनमुच्यते। तदेव वासरसंज्ञया लोके प्रचलति। सावनदिनविषये भास्कराचार्यः कथयति।

इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम्।
तदेव मेदिनीदिनं भवासरस्तु भभ्रमः ॥[२५]

सावनमानस्योपयोगिता व्यवहारे प्रचलिताः सन्ति। सूतकानिजननमरण सौचानि आदिशब्दात् चिकित्सितचान्द्रायणव्रतादि, तेषां निर्णयः, तथा दिनमासाब्दपाः दिवसपतिर्मासपतिर्वर्षपतिश्च सावनमानैनैव ग्राह्या। अपि च मध्यमा ग्रहभुक्तिः सावनेनैव ग्राह्या।

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा।
मध्यमा ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते ॥[२६]

नाक्षत्रमानम्

प्रवहगत्या नक्षत्रमण्डलस्यैकं परिभ्रमणं यावताः कालेन भवति, तावत् कालं नाक्षत्रदिनम्। नक्षत्रमुदयानन्तरं प्रवहगत्या पुनर्यावता कालेनोदेति तावत् कालो हि नाक्षत्रदिनं भवति। यथाऽह-

भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते।
नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्वान्तयोगतः ॥[२७]

अथ दिनगतघट्याद्यानयनम्

प्रायः सर्वे प्राचीनाचार्यैः यन्त्राणामुपयोगेन दिनगतघट्यादिज्ञानं कृतम्। यत्रं विना दिनगतादिकालं ज्ञातुमशक्यमतोक्तं भास्करेण।

दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना यन्त्रैः।
वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कतिचित् ॥[२८]

निष्कर्षः

ज्योतिषविद्या प्रयोगप्रधानचाक्षुषविद्याऽस्ति। स्वशरीरस्थचक्रद्वारा वाह्यजगतां पदार्थानां पिण्डानाञ्च स्वानुभवेन साक्षात्कृत्य श्रुतिस्मृत्यादिषु वर्णनेनास्माकं आर्षपरम्परायां वर्णनं दृश्यते। **'ऋषयो मन्त्रद्रष्यरो नतु कर्तारः'** इति। एवं योगबलेन महर्षयोः ज्योतिर्विज्ञानस्य यं सर्वोत्तमं कोशमस्मभ्यं प्रायच्छन् तस्य शोधानुसन्धानमिदानीमप्यवशिष्टं विद्यत एव। वर्तमाने संसाधननां सुलभतयापि ज्योतिर्विज्ञानस्याद्भूतं रहस्यं

---

२५ सिद्धान्तशिरोमणिः, मध्यमाधिकारे कालमानाध्यायः, श्लोकः २०

२६ सूर्यसिद्धान्तः, मानाध्यायः, श्लोकः १९

२७ सूर्यसिद्धान्तः, मानाध्यायः, १५ श्लोकः

२८ सिद्धान्तशिरोमणिः, गोलाध्याये यन्त्राध्यायः, श्लोकः १

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
सहस्रभागस्यैकांशमपि ज्ञातुमशक्ता वयम्। अन्येष्वधिकारेषु केवलं तदनुरूपकालः प्रतिपादितः। परन्तु त्रिप्रश्नाधिकारे तु दिग्देशकालानां त्रयाणामपि ज्ञानमिति सुतरां वैशिष्ट्यं तमशेषसारत्वमस्य युक्तियुक्तमितिभावः।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आचार्यः, भास्करः (ई.१९६४) सिद्धान्तशिरोमणिः, (सम्पादकः केदारदत्त जोशी), वाराणसी : काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः।

शर्मा, कल्याणदत्त (ई.१९९२) म.म. श्रीसुधाकर द्विवेदी वेधशाला परिचय, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।

गणेशदैवज्ञः (ई.१९९४) ग्रहलाघवम्, (व्याख्याकारः केदारदत्त जोशी, द्वितीय संस्करणम्), दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास।

आचार्यः, भास्करः (ई.१९९८) सिद्धान्तशिरोमणिः,(सम्पादकः डा. मुरलीधरचतुर्वेदः, द्वितीय संस्करणम्), वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय।

श्रीरङ्कनाथः (ई.२००२) सूर्यसिद्धान्तः, गूढार्थप्रकाशिका (सम्पादको व्याख्याकारश्च : प्रो. रामचन्द्रपाण्डेयः), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

शर्मा, विनोदकुमार (ई.२००६) यन्त्रपरिचय, जयपुर : हंसा प्रकाशन।

दहालः आचार्यलोकमणिः (ई.२००९) भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

शर्मा, श्रीसीतारामः (वि.सं.२०७१) गोलपरिभाषा, (व्याख्याकारः मुरलीधर दाहालः), काठमाडौं : एक्मी ग्लोबल पब्लिकेशन प्रा.लि.।

निरौला, नारायणप्रसादः (वि.सं.२०७८) शोधप्रबन्धः, दाङ : नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शाङ्करवेदान्ताभिमतजीवस्वरूपविवेकः

उपप्रा.डा. उमेशप्रसादघिमिरे

वाल्मीकिविद्यापीठम्

शोधसारः

जीवब्रह्मैक्यप्रतिपादनपरकमद्वैतवेदान्तदर्शनं पौरस्त्यदर्शनेषु प्रधानं दर्शनमस्ति। अद्वैतदर्शने जीवात्मनो वैशद्येन विवेचनं विहितमस्ति। निर्गुणो निष्क्रियोऽकर्ताऽभोक्ताऽप्रमाता सन्नप्यात्मैव मायाशक्तिवशाज्जगत्सृजति लौकिकवैदिककर्माणि च व्यवस्थापयति। कर्तारं भोक्तारं प्रमातारञ्चान्तरा कर्मव्यवस्था न सप्रयोजना अतस्तत्प्रयोजनवत्त्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपस्य चेतनस्याऽऽवश्यकता भवति। परमात्मनस्तु मायातत्कार्यातीतत्वा-दसङ्गत्वाच्चाकर्तृत्वमभोक्तृत्वञ्च स्वत एव सिद्धम्। कस्तर्हि कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टो भवेत्? येन सृष्टेर्वैदिक-कर्मणाञ्च सार्थक्यं सिद्ध्येत्। अर्थात् कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टचेतनाभावे सृष्टिव्यवस्थाया एव वैयर्थ्यं स्यादिति समस्यायाः समाधानाय दर्शनेषु कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टं चित्तत्वमेकं परिकल्पितम्, तदेव चेतनतत्त्वमद्वैतदर्शने जीवनामधेयम्। तस्य च जीवस्य विषयोऽत्र सम्यग्विवेचितोऽस्ति। अथापि जीवपरमात्मनोर्द्वयोरेव चेतनयोरस्तित्वे द्वैतापात्तिरिति नैव शङ्कनीयम्। एकैव परमात्माऽविद्यावशाज्जीवत्वं कर्तृत्वादिकं वा भजत इति तस्य जीव-स्वरूपेणावस्थानमज्ञानजमवास्तवञ्चेति प्रतिपादयितुं शाङ्करवेदान्तदर्शने विकसितानां प्रतिबिम्बावच्छेदाभास-वादानां दृष्ट्या जीवस्वरूपविवेचनपुरस्सरं तस्य मिथ्यात्वं च साधयित्वा ***"जीवो ब्रह्मैव नापरः"*** *इति सिद्धान्तोऽस्मिन् लेखे दृढीकृतः।*

प्रमुखशब्दाः (शब्दकुञ्जी)– माया, अविद्या, ब्रह्म, जीवः, प्रतिबिम्बवादः, अवच्छेदवादः, आभासवादः।

विषयपरिचयः

पौरस्त्यदर्शनेषु शाङ्करवेदान्तदर्शनं महनीयं दर्शनम्। आत्मज्ञानादेव मोक्षः सम्भवतीति शाङ्कर-दर्शनराद्धान्तः। कर्ता भोक्ता प्रमाता वाऽऽत्मा? कर्तृत्वादिविशिष्यत्मज्ञानादेव मोक्षो भवतीति नैव युक्तः। अतो जीवस्य वास्तविकं स्वरूपं किम्? कर्तृत्वादिविशिष्टस्य जीवचेतनस्य कथं ब्रह्मणा सहाभेदः? अर्थात् तदैक्यं कथं सम्भवतीति जिज्ञासासमाधानाय शाङ्करवेदान्तपरम्परायां विकासितान् विवरणभामतीवार्तिकप्रस्थानान्तर्गतान् प्रतिबिम्बावच्छेदाभासवादानाश्रित्य जीवस्वरूपमत्र विमृश्यते।

समस्याकथनम्

शाङ्करवेदान्ते जीवस्वरूपं किमिति प्रधाना समस्या विद्यते। शाङ्करदर्शनपरम्परायां विकसितेषु प्रमुखवादेषु जीवस्वरूपनिरूपणे को मतभेदः? इत्यादिजिज्ञासाऽपरा समस्याऽस्ति।

अध्ययनस्योद्देश्यम्

समस्याकथने समुपन्यस्तसमस्यासमाधानमेवास्य शोधलेखस्य मुख्यमुद्देश्यम्। अतोऽस्मिन्नालेखे शाङ्कर-वेदान्तान्तर्गतप्रमुखप्रस्थानेषु प्रतिपादितजीवस्वरूपविवेचनम्, तत्सम्बद्धान्यसमस्यासमाधानञ्चोद्देश्यम्।

अध्ययनविधिः

प्रस्तुतालेखे सामग्रीणां सङ्कलनाय मुख्यतया पुस्तकालयः प्रयुक्तोऽति। जीवसम्बद्धसैद्धान्तिकाधारस्य स्पष्टीकरणाय शाङ्करवेदान्तसम्बद्धा उपनिषद्गीताब्रह्मसूत्रादिग्रन्थाः प्रमुखतया आधृताः सन्ति। तत्सम्बद्धसैद्धान्तिक-विवेचनाय प्रमुखरूपेण वर्णनात्मकविधिरवलम्बितश्चेदावश्यकतानुरूपो विश्लेषणात्मकविधिश्चात्र प्रयुक्तोऽस्ति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सीमाङ्कनम्

पौरस्त्यदर्शनान्तर्गताद्वैतवेदान्तदर्शनसम्मतमेव जीवस्वरूपमत्र विवेचितम्। अद्वैतान्यदर्शनाभिमत-जीवस्वरूपं नैवात्र विश्लेषितमस्ति। वेदान्ताभिमतजीवस्वरूपविवेचनक्रमे प्रतिबिम्बावच्छेदाभासवादाभिमत-जीवस्वरूपमत्र प्रदर्शितम्। तत्तद्वादाभिमतजीवस्वरूपविचाराणां तुलनात्मकमध्ययनन्तु नैव विहितमित्यस्य शोधलेखस्य सीमा विद्यते।

विषयप्रवेशः

संसारेऽस्मिन्नैतादृशाः सन्ति केऽपि खलु ये स्वात्मनाऽपरिचिताः स्युः। न केवलं मनुष्या अपि तु पशुपक्षि-प्रभृतयः प्राणिनोऽप्यात्मानं सम्यगवबुध्यन्ते। "अहं जानामि" "अहं करोमि" "अहं खादामि" "ममेदमस्ति" इत्यादि-प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वरूपैः क्रियापदैरहर्निशं व्यवहरन्ति। तदर्थमेव चानेकभयत्रासादिकं वहन्त्यपि। सर्वापेक्षया स्वात्मानमेव प्रियतमत्वेनानुभवन्ति। अहमस्मि न वेत्यादिरूपायां स्वसत्तायां केषाञ्चित् विप्रतिपत्तिर्नास्ति किन्तु तत्स्वरूपविषये त्ववश्यमेव वैमत्यं विद्यते। श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिष्वात्मनः (जीवस्य) स्वरूपं बहुधा समुप-वर्णितमस्ति। तत्र सर्वाण्यपि चार्वाकजैनबौद्धसाङ्ख्ययोगन्यायवैशेषिकमीमांसावेदान्ताख्यानि नास्तिकान्यास्ति-कानि च पौरस्त्यदर्शनानि स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण जीवस्वरूपं विवेचयन्ति। तेष्वपि विशेषरूपेण जीवस्वरूप-प्रतिपादनायोपनिषन्मूलकं वेदान्तदर्शनं सम्प्रवृत्तम्। तत्र वेदान्तदर्शनान्तर्गता अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-शुद्धाद्वैतादयः सर्वेऽपि सम्प्रदायाः खलु जीवस्वरूपनिरूपणे प्राधान्येनैव प्रवृत्ताः सन्तीति जानन्ति सर्वे शास्त्रचिन्तकाः। तत्राऽप्यद्वैतवेदान्तदर्शनं तत्त्वम्पदार्थनिरूपणपूर्वकं जीवब्रह्मणोरैक्यं प्रतिपादयितुं सर्वथा समर्पितमिति जीवस्वरूप-विवेकाय शाङ्कराद्वैतवेदान्तदर्शनमेवास्माभिरनुशीलनीयम्। तत्राद्वैतवेदान्तदर्शने जीवस्वरूपनिरूपणक्रमेऽनेके वादाः विकसिताः सन्दृश्यन्ते। तत्तद्वादसम्बद्धानां प्रमुखाचार्याणां मतान्यवलम्ब्यात्र जीवस्वरूपं सङ्क्षेपेण विविच्यते।

जीवलक्षणविवेकः

जीवस्य स्वरूपं किमिति साम्प्रतं विचार्यते। तत्र जीव प्राणधारणे इत्यस्मात् धातोः 'क'प्रत्यये कृते जीवशब्दो निष्पद्यते। जीवतीति जीवः इति व्युत्पत्त्या प्राणधारी जीवशब्दवाच्यः। प्राणवत्त्वम्, चेतनत्वम्, ईक्षणत्वम्, कर्तृत्वञ्चेति तस्य मुख्यं लक्षणम्। तदुक्तं शङ्कराचार्येण- **"जीवो नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता तत्प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च"** (ब्रह्मसूत्रम् १।१।६, शाङ्करभाष्यम्)। **"जीवत्वं प्राणधारणात्"** (पञ्चदशी- ४।१०) इति कथयता विद्यारण्यमुनिनाऽपि प्राणधारण एव जीवस्य जीवत्वमङ्गीकृतम्। यथोक्तं जीवलक्षणम् -

> **चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः।**
> **चिच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्सङ्घो जीव उच्यते॥** (विद्यारण्यः, पञ्चदशी- ४।११)

अर्थाद् विद्यारण्यमते लिङ्गदेहकल्पनाधारभूतं चैतन्यम्, तत्र कल्पितो लिङ्गदेहः, लिङ्गदेहे वर्तमानश्चिदाभासश्चेति त्रयाणां समुदायो जीव इत्युच्यते। अविद्यायां प्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव जीवः। परेषां मते दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवद् बुद्धौ विद्यमानस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बो जीव इति (राधाकान्तदेवः, शब्दकल्पद्रुमः पृ.५३९)। एवमेव वेदान्तसारकृता सदानन्देनापि जीवस्य लक्षणमित्थं प्रदर्शितम्- **"अयं कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखित्वाद्यभिमानत्वेनेहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीवः"** (वेदान्तसारः, खण्डः १३)। तत्रैव टीकायां रामतीर्थेन च यथा लक्षणं प्रतिपादितम्- **"अयं विज्ञानमयकोशावच्छिन्नश्चिदात्मा जीवः"** (वेदान्तसारः, विद्वन्मनोरञ्जनीटीका, पृ.१०२) इति। एतावता कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वमेव जीवस्य लक्षणमिति निश्चीयते।

प्रमुखवादाभिमतजीवस्वरूपविवेकः

"जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति वेदान्तराद्धान्तः। एतदर्थं वेदान्ते त्रयः पक्षाः (वादाः) समाश्रिताः सन्ति- १. प्रतिबिम्बवादः, २. अवच्छेदवादः ३. आभासवादश्च। तत्तद्वादानुसारं जीवस्वरूपमत्र संक्षेपेण विविच्यते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिबिम्बवादाभिमतजीवस्वरूपविवेकः

अद्वैतवेदान्तपरम्परायां प्रसिद्धे विवरणप्रस्थाने प्रतिबिम्बवादः समर्थितो विद्यते। श्रीपद्मपादाचार्या-ऽनुयायिनामस्मिन् मते जीवो नाम ब्रह्मण एव प्रतिबिम्बमिति स्वीक्रियते। एते प्रतिबिम्बवादिन आचार्याः खलु बिम्बभूताद् ब्रह्मचैतन्यात् प्रतिबिम्बभूतस्य जीवस्य पृथक्त्वं नैवाङ्गीकुर्वन्ति। यथा दर्पणे प्रतिबिम्बितं मुखं बिम्बभूतान्मुखान्नैव भिन्नं तथैव बुद्धौ प्रतिबिम्बितश्चिदात्मा बिम्बभूतात् चिद्रूपाद् ब्रह्मणो नैव भिन्नोऽस्ति। अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं च चैतन्यं जीव इति मन्यते। एवमज्ञानोपाधिरहितं बिम्बचैतन्यं शुद्धमस्तीति संक्षेपशारीरककारमतम्। सर्वज्ञात्ममुनिरयं प्रतिबिम्बवादी विद्यते। एतन्मते जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बत्वमेव। समष्ट्यज्ञाने प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरोऽस्ति चेद् व्यष्ट्यज्ञानकार्यभूतानेकबुद्धौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इत्युच्यते। प्रतिबिम्बश्चायं नैव बिम्बादन्यः, तस्मात्प्रतिबिम्बोऽपि पारमार्थिक एवेति विवरणप्रस्थानानुयायिमतम्।

प्रतिबिम्बस्यापि सत्यत्वम्

प्रतिबिम्बवादिन आचार्याः प्रतिबिम्बमपि सत्यमामनन्ति। विवरणकारस्य संक्षेपशारीरककारस्य च मते जीवश्चैतन्यस्यैव प्रतिबिम्बो विद्यते। बिम्बापेक्षया प्रतिबिम्बस्य पृथक् सत्ता न विद्यते, न च तन्मिथ्यापि। बिम्बरूपेण तत्प्रतिबिम्बोऽपि परमार्थिक एव। यथा शुक्ले शङ्खे नेत्रदोषात् पीतत्वं कल्प्यते तथैव बिम्बे प्रतिबिम्बः कल्प्यते। दर्पणमवलोक्य मम मुखं मलिनम्, मया मुखं दृष्टम् इत्याद्यनुभवव्यवहारादपि बिम्बप्रतिबिम्बयोरभिन्नत्वं सिद्ध्यति। भेदव्यवहारस्त्वौपचारिकः (सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, पृ.३२२ इति, मौर्यः, अद्वैतवेदान्तः, पृ.१३६)। एतेन प्रतिबिम्बवादे प्रतिबिम्बस्यापि सत्यत्वन्तथा बिम्बानन्यत्वञ्च स्वीक्रियते। यदि प्रतिबिम्बो बिम्बाद् भिन्नो मिथ्या वा स्यात् तर्हि **"तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि"** इत्यादिवेदान्तवाक्येषु प्रतिपादितस्य जीवब्रह्मैक्यस्य सिद्धिरेव न भवतीति तन्मतम्। यतो हि वेदान्ते जीवब्रह्मणोरैक्यमङ्गीकृतम्, ब्रह्मरूपत्वाज्जीवस्य नित्यत्वं शुद्धत्वञ्च प्रतिपादितम्। नित्यशुद्धरूपस्य जीवस्य बिम्बाद् भिन्नत्वमङ्गीकृत्य मिथ्यात्वेऽङ्गीकृते सति श्रुतिवाक्यानामेवानर्थक्यं भवति। अतस्तत्सङ्गत्यै प्रतिबिम्बस्यापि बिम्बाभिन्नत्वं सत्यत्वं वाऽङ्गीकरणीयं भवतीति विवरणप्रस्थानानुयायिनामाचार्याणां मतम्।

जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे प्रमाणविवेकः

जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां विद्यारण्यमुनिः श्रुतिस्मृतिसूत्रवचनानि प्रमाणत्वेनोप-स्थापयति। यथा- **"न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः, श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यस्तत्सिद्धेः। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' इति श्रुतिः। 'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्' इति स्मृतिः। 'अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्' इति सूत्रम्"** (विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः- १।१, पृ.२३१)। एवमेव **"रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। तदस्य रूपं प्रतिचक्षमाणः"** (बृहदारण्यकोपनिषद्-२/५/१९), **"एक एव स भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्"** (ब्रह्मबिन्दूपनिषद्- १२) **"स एव इह प्रविष्टः"** (बृहदारण्यकोपनिषद्- १/४/७) **"स एतमेव सीमानं विदार्यैतयाद्वारा प्रापद्यत"** (ऐतरेयोपनिषद् ३/१२) **"तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"** (तैत्तिरीयोपनिषद् २/६/१) **"आभास एव च"** (ब्रह्मसूत्रम् ३/२/१८) इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्राणि जीवस्य परमात्मप्रतिबिम्बत्वे प्रमाणानि समुपलभ्यन्ते।

अवच्छेदवादाभिमतजीवस्वरूपविवेकः

अवच्छेदवादोऽयं श्रीवाचस्पतिमिश्रमतानुयायिनां सिद्धान्तः। एतद्वानुसारमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः। मायावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः। ईश्वरस्योपाधिर्माया, जीवस्योपाधिरन्तःकरणमिति विशेषः। जीवब्रह्मणोः सम्बन्धः घटाकाशमहाकाशयोरिव विद्यते। **"अंशो नानाव्यपदेशात्"** (ब्रह्मसूत्रम् २/३/४३) इत्यादिसूत्रेषु परमात्मनोंऽशत्वेन जीवस्वरूपकथनादयमवच्छेदवादोंऽशवादो वा सूत्रकाराणामभिप्रेतोऽर्थः। **"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः"** (गीता- १५/७) इति स्मृतिवाक्यमपि जीवस्य ब्रह्मांशत्वं प्रतिपादयतीति भामतीप्रस्थानानुयायिनः स्वीकुर्वन्ति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवच्छेदवादिनः खलु "सर्वगतस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासम्भवः" इति कथयन्ति। ब्रह्मणः सूर्यवत् प्रतिबिम्बत्वे न किञ्चिदपि तात्पर्यम्। भामतीपतिना वाचस्पतिना नीरूपस्य चैतन्यस्य नीरूपेऽन्तःकरणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बनं निराकृतम्। तथा चोक्तम्- **"रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्। चिदात्मा त्वरूपोऽविषयो न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति। यथाहुः- "शब्दगन्धरसादीनां कीदृशी प्रतिबिम्बता"** (अध्यासभामती)।" उदके गगनस्य न प्रतिबिम्बः, किन्त्वालोकस्य नक्षत्रादीनामेव वेति प्रतिबिम्बवादो नैवोपयुक्त इत्यवच्छेदवादस्य तर्कः। अवच्छेदवादे घटाकाशादिदृष्टान्ताः समुपयुज्यन्ते। **"अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः"** (ब्रह्मसूत्रम्-१/४/१२) इति सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे वाचस्पतिः कथयति यत्- **"न जीव आत्मनोऽन्यो नापि तद्विकारः किन्त्वात्मैवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः, आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा। ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात्"** (ब्रह्मसूत्रम् - १/४/२२; भामती- प्रथमभागः, पृ.११४-११५)। अर्थाद् यथा महाकाशाद् घटाकाशो न भिद्यते तथैव ब्रह्मणो जीवो न भिद्यते। "जीवो ब्राह्मैव नापरः" इति मतं स्पष्टमेवावलोक्यते। अस्मिन् वादे जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न भवतः। तथा च श्रुतिः- **"स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति"** (बृहदारण्यकोपनिषद् २/१/२०) एवञ्च **"यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदमग्निविस्फुलिङ्गवद् व्युच्चरत्यनिशम्, यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवत्, यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले"** (बृहदारण्यकोपनिषद् २/१/२०, शाङ्करभाष्यम्, पृ.४५७)। ययोर्णनाभिरेक एव प्रसिद्धः सन् स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुनोच्चरेत्, न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम्। यथा चैकरूपादग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, तथा सर्वे वागादयः प्राणाः, भूरादयो लोकाः, सर्वाणि कर्मफलानि, सर्वेऽधिष्ठातारो देवाः, सर्वाणि प्राणिजातानि समुत्पद्यन्त इति मन्त्रार्थोऽवगन्तव्यः।

एवमेव **"यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः"** (मुण्डकोपनिषद् २/१/१), यथा च **"सुदीप्तात् पावकादिति ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिं तत्राप्ययञ्च साक्षाद् दर्शयति न जीवो म्रियते"** (छान्दोग्योपनिषद्-६/११/३)। यथा च **"स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म"** (बृहदारण्यकोपनिषद् ४/४/२५) इत्यादिश्रुतिप्रमाणेभ्यश्च जीवस्योत्पतिप्रलयौ न भवत इत्यवच्छेदवादमतं समर्थितम्।

जीवस्यावच्छेदपक्षे प्रमाणविवेकः

एकस्मादपरिच्छिन्नात् परब्रह्मणो मायाकृतोपाधिवशात् सकलप्रपञ्चः परिच्छिद्यते। यथा- अपरिच्छिन्नादाकाशादुपाधिवशाद् घटाकाशपटाकाशादयः परिच्छिद्यन्ते। तथा चोक्तं भगवता शङ्कराचार्येण- **"सत्यमेवैतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते, यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्"** (ब्रह्मसूत्रम् १/२/६, शाङ्करभाष्यम्, पृ.२७४) एवमेव **"ईक्षतेर्नाशब्दम्"** (१/१/५) **"स्मृतेश्च"** (१/२/६) **"शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमभिधीयते"** (१/२/२०), **"स्थित्यदनाभ्यां च"** (१/३/७) इत्यादिब्रह्मसूत्राणां शाङ्करभाष्येऽयमवच्छेदवादः सङ्केतितोऽस्ति। तत्तच्छूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्यानावसरे भामतीपतिना वाचस्पतिनाऽयं वादो भृशं प्रतिपादितोऽस्ति। अज्ञानविषयीभूतं चैतन्यमीश्वरश्चेदज्ञानाश्रयीभूतं चैतन्यञ्च जीव इति वाचस्पतिमिश्रमतम्। **"यथा सुदीप्तात् पावकाद् विष्फुलिङ्गाः"** (मुण्डकोपनिषद् २/१/१), **"यथा सुदीप्तात् पावकाद् ..."** (छान्दोग्योपनिषद् ६/११/३), **"स वा एष महानजः"** (बृहदारण्यकोपनिषद् २/१/३०) **"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः"** (गीता १५/७) इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रप्रमाणेभ्योऽयं वादः समर्थितः। अस्मिन् पक्षेऽज्ञाननानात्वाद् जीवनानात्वमङ्गीक्रियते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आभासवादाभिमतजीवस्वरूपविवेकः

आभासवादः श्रीसुरेश्वराचार्याभिमतः सिद्धान्तोऽस्ति। आभासवादानुसारं बुद्धौ चैतन्यस्याभास एव जीवः। अर्थादविद्यायां चैतन्यस्याभास ईश्वरस्तथा बुद्धौ चैतन्यस्याभासो जीव इति। किन्त्वाभासत्वादुभावेव मिथ्याभूतौ, न तु वास्तविकौ। अनेनाभासेनैव निर्गुणं निर्विकारं निष्कलं निरंशञ्च ब्रह्माविद्यासाचिव्येन जीवभावापन्नं जगद्भावापन्नं च भवति। कौन्तेयस्य राधेयत्ववदविकृतस्य ब्रह्मण एवाविद्यया जीवभावः। व्याधकुल-संवर्धितराजकुमारदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया च मुच्यत इत्याभासवादसम्मतं मतम्। आभासशब्दस्यार्थो ब्रह्मसूत्रभाष्ये, भामतीग्रन्थे परिमलकल्पतरुग्रन्थे च विशेषेण विमृष्टो विद्यते। अध्यासलक्षणप्रदर्शनक्रमे शङ्कराचार्येण **"स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्यवभासः (अध्यासः)"** इत्युक्तम्। तत्र लक्षणव्याख्यानक्रमे भामतीकारणोक्तं यत्- **"अवसन्नोऽवमतो वाभासोऽवभासः"** पुनश्च तत्रैव कल्पतरुकारेण चोक्तं यत्- **"अवसाद उच्छेदः। अवमानो यौक्तिकस्तिरस्कारः"** पुनश्च परिमलकारेण प्रोक्तं यत्- **"तिरस्कार इच्छाप्रवृत्त्यादिकार्याक्षमत्वापादनम्"** (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, भामतीकल्पतरुपरिमलसहितम्, पृ.१८)। एवं समेषामप्याचार्याणामभिप्रायोऽयम्- यस्याः प्रतीतेरुत्तरकाले तिरस्कारो बाधो वा भवति सैव प्रतीतिराभास इति। शङ्कराचार्येणापि माण्डूक्यकारिकाभाष्यक्रमे कल्पितस्य वस्तुनोऽवभासनमेवाभास इति स्वीकृतम्। तथा चोक्तम्- **"जीवो हि नाम देवताया आभासमात्रम्"** (छान्दोग्योपनिषद् ६/३/२, शाङ्करभाष्यम्, पृ . ५६७)। यथा च- **"आभास एव चैष जीवः। परमात्मनो जलसूर्यादिवत् प्रतिपत्तव्यः"** (ब्रह्मसूत्रम् २/३/५०, शाङ्करभाष्यम्)। तथाचोक्तमानन्दगिरिणापि- **"आभिमुख्येनाहमित्यपरोक्षेण भासत इत्याभासः प्रत्यक्चितो भासो नामाभासः"** (बृ.उ.भा., वा. २/१/२१६ समुद्धृतम्, शाङ्करवेदान्तकोषः, पृ. ११९)। एतावताऽभासस्य मिथ्यात्वमवबुध्यते। यथा मुखभासस्य मिथ्यात्वन्तथाचिदाभासस्यापि मिथ्यात्वमेव। तथा चोक्तं शङ्कराचार्येण- **"मुखाभासो यथादर्श आभासश्चोदितो मृषा"** (उपदेशसाहस्री २/१८/८८)। एवमाभासपक्षे आभासस्य न चितो भिन्नत्वमभिन्नत्वं तदुभयरूपत्वं वा, अतोऽनिर्वचनीयत्वमित्याभासस्य मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते। तथा चोक्तं विद्यारण्यमुनिना- **"नायं दोषश्चिदाभासः कुटस्थैकस्वभाववान्। आभासत्वस्य मिथ्यात्वात् कूटस्थत्वावशेषणात्"** (पञ्चदशी ७/१५) **"ईषद्भासनमाभासः प्रतिबिम्बस्तथाविधः। बिम्बलक्षणहीनः सन् विम्बवद् भासते हि सः"** (पञ्चदशी ८/३२) इत्थञ्चाभासश्चैतन्यगतसत्त्वादिलक्षणहीनोऽपि सत्त्वादिरूपतया प्रतीयते, यथा मुखलक्षणहीनोऽपि मुखाभासो मुखधर्मवान् भासते। एवं मुखाभासो मिथ्यानिर्वचनीय आपातरमणीयो ज्ञेयः।

आभासभेदविवेकः

आभासस्य त्रैविध्यं माण्डूक्यकारिकायां यथा प्रतिपादितमवलोक्यते- **"जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च। अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम्"** (४/४५) अर्थात्- अजाति सज्जातिवदवभासत इति जात्याभासम्। तद्यथा देवदत्तो जायत इति। चलाभासं चलामिवाभासत इति। यथा- स एव देवदत्तो गच्छतीति। वस्तु द्रव्यं धर्मि तद्वदवभासत इति वस्त्वाभासम्। यथा- **"स एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इत्येमवभासते। परमार्थतस्त्वज-मचलमवस्तुत्वमद्रव्यञ्च। जात्यादिरहितत्वाद्विज्ञानं शान्तम्, अत एवाद्वयं तदित्यर्थः"** (मा.का.४/४५ शाङ्कर-भाष्यम्)। एकमेव ब्रह्मचैतन्यमज्ञानवशाज्जीवजगदीश्वररूपेण भासत इत्याभासवादाभिमतं मतम्। अज्ञानोपहित आत्माज्ञानातादात्म्यापन्नः स्वचिदाभासाविवेकाज्जीवः कर्ता भोक्ता प्रमातेति च कथ्यत इति वार्तिकारः सुरेश्वराचार्यो मनुते। प्रतिदेहं च बुद्धीनां भिन्नत्वात् तद्गतचिदाभासभेदेन तदविविक्तं चैतन्यमपि भिन्नमिव प्रतीयते। मुख्यतः कारणाभासः कार्याभासभेदेनाभासस्य द्वैविध्यमङ्गीक्रियते। तदनुसारमविद्यायां यश्चैतन्याभासः सः कारणाभासः, अहङ्कारात्मिकायां बुद्धौ यश्चैतन्याभासः स कार्याभास इत्युच्यते। कारणाभासोऽज्ञानगतः कार्याभासश्चाज्ञानजन्यवस्तुगतः। कारणाभासस्योपादानं चैतन्यम्, कार्यभासस्योपादानमविद्या मन्यते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आभासस्य मिथ्यात्वे दृष्यन्तविवेकः

कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववदविकृतस्य ब्रह्मण एवाविद्यया जीवभावप्राप्तिरिति दृष्यान्तप्रदर्शनपूर्वकं जीवभावस्याभासमात्रत्वं मिथ्यात्वमसत्यत्वं वाऽऽभासवादे प्रदर्शितम्। तथा च सङ्कलितमप्ययदीक्षितेन- **"राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते। तथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः।"** इति वार्तिकोक्तेश्च (सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः, पृ.१५८)। अर्थात् यथा राजकुले जातः कश्चन जन्मप्रभृति व्याधकुल एव संवर्धितस्तज्जातीयैः सहवासादिजनितभ्रान्तिलक्षणाविद्यया स्वात्मानं व्याधपुत्रं मन्यते। न तु स्वतः सिद्धमपि राजपुत्रत्वमनुभवति, ततश्च बहुविधदुःखं प्राप्नोति। स च कदाचित् केनापि- त्वं राजपुत्रोऽसि न तु व्याधपुत्र इत्युपदेशं कुर्वता स्मारितनिजरूपः सन् तया स्मृत्याऽविद्याकृतस्य व्याधपुत्रत्वादेः निवृत्तौ सत्यां नानाविधदुःखं त्यक्त्वा राजपुत्रत्व-स्मृतिप्रयुक्तं श्रेयः प्राप्नोति। तथा ब्रह्माप्यनादिसिद्धया स्वाविद्यया आवृतनिजरूपं सत् जीवभावं प्राप्य स्वतःसिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपानुभावात् प्रच्युतं भवति ततश्च संसरति। एवं संसरत् ब्रह्म कदाचित् स्वप्नदशायामिव स्वविद्याकल्पितेन गुरुणा शास्त्रेण चोत्पादितया स्वगोचरविद्यया जीवभावादिप्रयोजका-विद्यानिवृत्तौ मुच्यते। नित्यनिरतिशयानन्दमनुभवति। स्वरूपचैतन्येनैवेति। (तत्रैव जीवानन्द-विद्यासागर-सङ्गृहीतायां व्याख्यायाम्, पृ.१५८-१५९), अर्थात् गुरूपदिष्टतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनाज्ञाननिवृतौ सत्यामात्मनो जीवभावो निवर्तत इति भावः।

जीवस्याभासत्वे प्रमाणविवेकः

अवच्छेदवादस्य तथा प्रतिबिम्बवादस्य मूलभूताति तत्त्वानि यथा शाङ्करभाष्ये समुपलभ्यन्ते तथैवाभासवादस्यापि प्राप्यन्ते। अस्मिन् सन्दर्भे शङ्कराचार्यस्य अधोलिखितानि वाचनान्येव प्रमाणानि सन्ति। यथा- **"आभास एव च"** (ब्रह्मसूत्रम्- २/३/५०) इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये शङ्कराचार्यो लिखति- **"आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत् प्रतिपत्तव्यः, न स एव साक्षात्। नापि वस्त्वन्तरम्। अतश्च यथा नैकस्मिन् जलसूर्यके कम्पमानं जलसूर्यकान्तरं कम्पते, एवं नैकस्मिन् जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः"** (ब्रह्मसूत्रम् २/३/५०, शाङ्करभाष्यम्, पृ. ६२५-६२६)। एवमेव **"कार्यकारणताभावाज्जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः सदैव"** (माण्डूक्यकारिका ४/५१/५२, शाङ्करभाष्यम्)। पुनश्च **"नात्माभासत्वसिद्धश्चेदात्मनो ग्रहणात् पृथक्। मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योऽन्यसंश्रयः॥"** (उपदेशसाहस्री १८/११५) इत्यादीनि शङ्कराचार्यवचनान्याश्रित्यैव सुरेश्वरप्रभृतिभिराचार्यैराभासवादः प्रवर्तितो विकसितश्चावलोक्यत इत्याभासपक्षे प्रमाणविवेकः।

जीवस्यैकत्वानेकत्वविवेकः

जीवस्यैकत्वेऽनेकत्वे च वेदान्तदर्शने महान् विवादो विद्यते। तत्र केचिदाचार्या एकजीववादं समर्थयन्ति चेत् केचिदाचार्या अनेकजीववादं समर्थयन्ति। येषां मतेऽविद्याया एकत्वम्, तन्मते तदुपाधिकं जीवचैतन्यमेकमेवेत्येकजीववादः समर्थ्यते। येषाञ्च मतेऽविद्याया नानात्वं तथाऽविद्याया एकत्वेऽप्यन्तःकरणानां नानात्वेन तदुपाधिको जीवोऽपि नानैवेति स्वीक्रियते। तत्रैकजीववादस्यानेकजीववादस्य च सङ्क्षेपेण चर्चा क्रियते।

एकजीववादविवेकः

अद्वैतवेदान्ते ज्ञानस्य जीवोपाधित्वात् तस्य चैकत्वात् तदुपाधिक आत्मा जीवो भवन्नेक एव भवतीति कथयन्त आचार्या एकजीवादिनः सन्ति। अविद्याया एकत्वे **"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमाना सरूपाः", "तरत्यविद्यां वितताम्"** इत्यादिश्रुतिवाक्यानि प्रमाणानि सन्तीत्येकजीववादिनां मतम्। तस्मादेक एव जीवस्तेन चैकमेव शरीरं सजीवमन्यानि स्वप्नदृष्टशरीराणीव निर्जीवानि। तदज्ञानकल्पितं सर्वं जगत्, तस्य स्वप्नदर्शनवत् यावदविद्यं सर्वो व्यवहारः। बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति, जीवस्यैकत्वात्। (सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथमपरिच्छेदः पृ.१६०)। एकजीववादेऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः (वेदान्तपरिभाषा, विषयपरिच्छेदः, पृ.३८३) अर्थादविद्याया एकत्वात् तत्र प्रतिबिम्बितं जीवचैतन्यमप्येकमेवेति सिद्धान्तः।

अनेकजीववादविवेकः

यत्रान्तःकरणमुपाधिस्तत्रानेकान्यन्तःकरणान्यनेके च जीवाः सन्तीत्यनेकजीववादः। तथा चोक्तं धर्मराजाध्वरीन्द्रेण- **"एकमेव चैतन्यं बिम्बत्वाक्रान्तमीश्वरचैतन्यं प्रतिबिम्बत्वाक्रान्तं जीवचैतन्यम्। बिम्बप्रतिबिम्बकल्पकोपाधिश्चैकजीववादेऽविद्या, अनेकजीववादे त्वन्तःकरणान्येव। उपाधिकृतदोषाश्च प्रतिबिम्बे जीव एव न तु बिम्बे परमेश्वरे। उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वाद्"** (वेदान्तपरिभाषा, विषयपरिच्छेदः, पृ.३८१-३८२)। अन्तःकरणादीनां जीवोपाधित्वाभ्युपगमेनानेकजीववादमाश्रित्यैव बद्धमुक्तव्यवस्थापि सम्भवति। (द्रष्टव्यः, सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः प्रथमपरिच्छेदः, पृ.१६६) अतस्तत्रानेकजीववादेऽन्तःकरणप्रतिबिम्बमेव जीव इत्युच्यते। तत्राशङ्का समुत्पद्यते- नानाजीवानां किमेकाविद्या कल्पिका? उत प्रतिजीवं भिन्ना? यद्येकैवाविद्या कल्पिकेत्युच्यते चेदेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः, न च प्रतिजीवं भिन्ना, कल्पनागौरवात्। प्रस्तुताशङ्कानिवारणार्थं चित्सुखमुनिना निष्कर्षरूपेणायं श्लोकः समुपस्थापितः, नानाजीववादेऽनेकाविद्याकल्पनमपि नैव दोषायेति च समर्थितम्- **"अविद्या कल्प्यतेऽनेका जाग्रत्स्वप्नविभेदिनी। यथा तथैव कल्प्यन्तामनन्ताः सति कल्पके॥"** (तत्त्वप्रदीपिका, चतुर्थपरिच्छेदः पृ.५९४)। अर्थादनन्तजीवानां प्रतिभासनात् तदुपपत्तये तत्तद्धेतुभूतानेकाविद्याभ्युपगमेऽपि न दोष इति नानाजीववादसम्मतो निष्कर्षः।

जीवब्रह्मणोरभेदविवेकः

यद्यपि ब्रह्म पूर्णानन्दस्वरूपम्, जीवस्तु तिरोहितानन्दस्वरूप इति द्वयोर्भेदः स्पष्ट एवाभाति, तथापि तयोरुभयोर्जीवब्रह्मणोरानन्दरूपत्वेन साम्यादैक्यमेवेति सिद्धम्। अद्वैतदर्शने ब्रह्मैकमात्रं परमार्थतत्त्वमस्ति। अविद्याप्रभावतो जीवभावो भासते। समुदितायां ब्रह्मविद्यायां ब्रह्ममात्रमवशिष्यते। अयमेवाद्वैतसिद्धान्तो गौडपादाचार्येण यथा प्रतिपादितः- **"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते। अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुद्ध्यते तदा"** (माण्डूक्यकारिका-१/१६) एवं **"तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि"** इत्यादिश्रुतिप्रमाणैर्जीवब्रह्मणोरभेदः प्रतिपादितः। अत एव ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिः सङ्गच्छते। ब्रह्मज्ञानद्वाराऽविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मस्वरूपस्याभिव्यक्तौ च जीवस्य ब्रह्मत्वं सम्पद्यते। तदुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन- **"ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्"** (गीता ५/१६) अर्थाज्ज्ञानद्वारा तद्विरोधिनोऽज्ञानस्य निवृत्तौ ज्ञानमादित्यवत् प्रकाशितं भवति। तदा ब्रह्मण्यल्पीयानप्यविद्यासम्बन्धो नावशिष्यते।

निष्कर्षः

पौरस्त्यदर्शनेष्वद्वैतवेदान्तदर्शनं सर्वातिशायि दर्शनमस्ति। "जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति शाङ्करसिद्धान्तः। तत्सिद्धान्तस्यावबोधाय सर्वैरपि प्राणिभिरहन्त्वेनानुभूतस्य जीवस्य स्वरूपं ज्ञातव्यं भवति। जीवस्वरूपविवेचनाय जीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनाय वा वेदान्तदर्शने प्रतिबिम्बवादः, अवच्छेदवादः, आभासवादश्चेति त्रयः पक्षा अवलम्बिताः सन्ति। तत्र प्रतिबिम्बवादानुसारं प्रतिबिम्बोऽपि जीवो न बिम्बभूताद् ब्रह्मचैतन्याद् भिन्नः। अर्थाद् बिम्बभूतब्रह्मचैतन्यं यथा सत्यं तथैव प्रतिबिम्बभूतं जीवचैतन्यमपि सत्यमेव। यथा दर्पणस्थं मखं पृथग्रूपेण मिथ्या, बिम्बरूपेण सत्यमिति तथैव जीवचैतन्यमपि पृथग्रूपेण मिथ्यास्ति चेद् बिम्बरूपेण सत्यमित्यङ्गीकृतम्। अतस्तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मीत्यादिजीवब्रह्मैक्यसाधकान्युपनिषद्वाक्यानि प्रतिबिम्बवादे साधु सङ्गच्छन्त इति निष्कर्षो निष्पन्नः। तत्रावच्छेदवादानुसारमुपाध्यवच्छिन्नोऽपि जीवो न ब्रह्मभिन्नः। उपाधिवशाद् भिन्नोऽपि जीवः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पारमार्थिकरूपेण ब्रह्मैव। यथा घटाकाशो न महाकाशाद् भिन्न इति वक्तुं शक्यते तथैवोपाध्यवच्छिन्नोऽपि जीवो वस्तुतः पारमार्थिकं ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः स्थापितः। आभासस्यावभासमात्रत्वादाभासवादानुसारं जीवो नाम न किमपि किन्त्वाभासमात्रम्। आभासस्याध्यासरूपत्वादज्ञानदशायामेव तत्प्रतीतिः। सा च प्रतीतिः ज्ञानदशायां नावशिष्यते। आभासस्य मिथ्यात्वादेकं ब्रह्मैव परमार्थं सदिति शाङ्कराद्वैतराद्धान्तः समीचीन इति निष्कर्षः सम्प्राप्तः। एवं जीवस्वरूपविवेचनादद्वितीयात्मचैतन्यवादोऽत्र साधितः। अतो निःशङ्कतया वक्तुं शक्यते यत्-जीवो वस्तुतो न ब्रह्मभिन्नः, जीवस्य स्वरूपं ब्रह्मैव। स्वस्वरूपावाप्तिस्तथा स्वस्वरूपेणावस्थानमेवाद्वैतदर्शनस्य परमं प्रयोजनमिति दिक्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अद्वैतवेदान्त (२००९), मौर्यः श्यामवृक्षः, दिल्ली : सत्यम् पाप्लिशिंग हाउस।

२. अद्वैतवेदान्त का ऐतिहासिक विवेचन (२०११), मिश्रः हृदयनारायणः, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दीसंस्थान।

३. अद्वैतवेदान्ते भामतीप्रस्थानस्य तुलनात्मकमध्ययनम् (ई. २०१३), एम् वसन्ता, दिल्ली : नाग पाब्लिशर्स।

४. ईशादि नौ उपनिषद् (२०६८), शाङ्करभाष्येण हिन्द्यनुवादेन च समन्विता, गोरखपुर : गीताप्रेस।

५. ईशादि दश उपनिषद् (२०७३) व्या. गिरिः रामानन्दः, देवघाटधाम : महेश-संस्कृत-गुरुकुलम्।

६. छान्दोग्योपनिषत् (२०६९) शाङ्करभाष्यसमन्विता, गोरखपुर : गीताप्रेस।

७. तत्त्वप्रदीपिका (ई.२००५), मुनिः चित्सुखः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

८. तुलनात्मकदृशा दर्शनान्तराद्वैतदर्शनाभिमतमोक्षतत्त्वविवेकः (२०८०), घिमिरे उमेशप्रसादः, (अप्र.वि.शो.प्र.), दाङ : अनुसन्धानकेन्द्रम्, नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः।

९. पञ्चदशी (तत्त्वविवेकप्रकरणव्याख्या, २०७०) व्याख्याकारः- कौण्डिन्न्यायनः सुमोदवर्धनः, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

१०. पञ्चदशी (ई २०१२), हिन्दी अनुवाद, सङ्कलक- दशोरा नन्दलाल, हरिद्वार : रणधीर प्रकाशन।

११. बृहदारण्यकोपनिषत् (२०६८), शाङ्करभाष्यसमन्विता, गोरखपुर : गीताप्रेस।

१२. ब्रह्मसूत्रम् (ई. १९९६), शाङ्करभाष्यसहितम्, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।

१३. भारतीय दर्शन (२०११), उपाध्याय बलदेव, वाराणसी : शारदा मन्दिर।

१४. वल्लभवेदान्तशाङ्करवेदान्तदृष्ट्या अद्वैतसिद्धिमण्डनम् (२०६५), मिश्रः, सुधाकरः, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयः।

१५. विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः, (ई. २०१२) हिन्दी व्याख्या, व्याख्याकार- ललित प्रसाद, वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन।

१६. वेदान्तपरिभाषा (ई. १९८३), धर्मराजाध्वरीन्द्रः, व्याख्याकार शास्त्रीगजानन., वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

१७. वेदान्तसारः (१९७५), जेकब, जी.ए. (सम्पा.) वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन।

१८. वेदान्तसिद्धान्त, (२०७१), घिमिरे उमेशप्रसाद, रामेछाप : नितु घिमिरे।

१९. शाङ्करवेदान्तकोशः (ई. १९९८), पाण्डेयो मुरलीधरः, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

२०. श्रीमद्भगवद्गीता, (२०७२), शाङ्करभाष्यसमन्विता, वाराणसी : दक्षिणामूर्तिमठ प्रकाशन।

२१. संक्षेपकशारीरकम् (पञ्चप्रक्रियासहितम्, ई.१९८७), सर्वज्ञात्ममुनिः, वाराणसीः षड्दर्शनप्रकाशन प्रतिष्ठान,

२२. संस्कृत वाङ्मयका बृहद् इतिहास (२०६४), रथः श्रीनिवासः, उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।

२३. सिद्धान्तबिन्दुः (ई. १९७८), श्रीगौडब्रह्मानन्दसरस्वती, वाराणसी : महेश-अनुसन्धान-संस्थानम्।

२४. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः (ई. १९९२), दीक्षितः, अप्पय्यः, (द्वि.सं.), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शास्त्रेषु धर्मविवेचना

उप्रा.डा. प्रकाशढकालः

वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

अस्मदीयैः प्राचीनैर्महर्षिभिः प्रतिपादितस्तथा अस्माभिः आचरितः परिपालितो वा सनातनधर्मः एव वास्तविकधर्मो वर्तते। इममेव धर्मं सनातन धर्मः इति मत्वा वयम् अनुसरणं कुर्वन्तः स्मः। सनातनधर्मः एव अस्मान् परमात्मनः स्वरूपं दर्शयति। भारतवर्षे हिमालयकक्षे ऋषिभिर्मुनिभिर्वा सेवितो वेदादिशास्त्रनिर्दिष्टो धर्मः एव सनातनो वैदिकश्च धर्मो वर्तते। अस्मिन् एव सनातनधर्मे विभिन्नाः आश्रमाश्च प्रतिपादिताः (निर्दिष्टाः) सन्ति। शास्त्रोदिताश्रमधर्मानुसारेण विभिन्निवर्णयुताः मानवाः स्वधर्मप्रतिपालनपूर्वकं जीवनयापनं कुर्वन्ति। अस्यां रचनायां सनातनधर्मस्य वर्णनमस्ति। तथैव सनातनधर्मे प्रतिपादितानां चतुर्णामाश्रमाणां (ब्रह्मचर्याश्रम-गृहस्थाश्रम-वानप्रस्थाश्रम-सन्यासाश्रमाणां) विविधधर्माणां (वर्णधर्माऽऽश्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्म-गुणधर्म-निमित्त-धर्म-साधारणधर्माणां) च वर्णनं वर्तते। तथैव महर्षिणा मनुना निगदितेषु धर्मेषु धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयम्, शौचम्, इन्द्रियनिग्रहः, धीर्, विद्या, सत्यम्, अक्रोधः एतादृशानां आचरणानां कृत्यानां वा विवेचना अस्ति।

शब्दकुञ्जिका— आचारसंहिता, अग्निपरिचरणम्, पञ्चमहायज्ञः, भूतयज्ञः, अवष्टम्भः।

विषयप्रवेशः

धर्मशब्दः धृधातोः निर्मितः वर्तते। अस्यार्थः धारणं पोषणं वा भवति। धर्म एवास्माकं जीवनपद्धतिरस्ति। जन्मतः मृत्युपर्यन्तं क्रियमाणानि कर्तव्यानि एव धर्मः। मानवेन कर्तव्यं यत् किमपि कार्यं नियमे स्थित्वा परिपालनीयम्। कार्यकरणसमये कर्तव्यमपि बोद्धव्यम्। कर्तव्यबोधः एव धर्मः अस्ति। धर्मः इति मानवजीवनस्य दैनिकी कथं सुसंस्कृता व्यवस्थिता च करणीया इत्यस्मिन् विषये प्राचीनकालादेव कृतं चिन्तनमेव।

सामान्यतया धर्मेण सदाचारः, सत्कर्म, पुण्यकर्म वा इति ज्ञायते। ईश्वरसत्तायां विश्वासः अथवा ईश्वरस्य आराधनासम्बन्धिगतिविधयः एव धर्मः। परम्परायाः प्रचलितस्तथा कैश्चन महापुरुषैः प्रतिपादितः आचरितो वा सम्प्रदायो मतं वा धर्मः। अनेन वचसा हिन्दुः, बौद्धः इस्लामः इसाई इत्यादयो धर्माः वर्तन्ते। प्राणीषु वस्तुषु च सदा स्थितो गुणः स्वभावः मूलप्रकृतिश्च धर्मः एव।[२९] धर्मस्य विभिन्नप्रसङ्गानुसारेण अर्थाः प्रतिपादिताः सन्ति तथापि अस्मिन् अनुसन्धाने (शोधकार्ये) समाजे परम्परायाः प्रचलितस्था कैश्चन महापुरुषैरपि आचरितो निर्दिष्टो वा, ईश्वरस्य आराधनासम्बद्धं मतं सम्प्रदायो वा धर्मः अस्ति। न केवलं मानवस्य किन्तु अखिलस्य चराचरजगतः कल्याणं भवति इति सम्बन्धे कृतानां चिन्तनानामाचारसंहिता एव धर्मः। यथा— गृहस्थेन आचरितव्यो धर्मः, शासकेन पालनीयो धर्मः, शिक्षकस्य धर्मः, विद्यार्थिनः धर्मः इत्यादयाः विविधाः धर्माः वर्तन्ते। सामान्यतया धर्मः षड्विधो वर्तते। ते च यथा—

१) वर्णधर्मः २) आश्रमधर्मः ३) वर्णाश्रमधर्मः ४) गुणधर्मः ५) निमित्तधर्मः ६) साधारणधर्मः।[३०] एताः धर्माः स्मार्तः धर्मः इति कथितः।

---

१. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, नेपाली बृहत् शब्दकोश,वि.सं. २०६७ सातौं सं.,काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. ६४७।

२. धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः। तद्यथा-वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति।१।१॥ याज्ञवल्क्यस्मृति मि.टीका।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समस्याकथनम्

वैदिकः सनातनश्च धर्मः सर्वप्राचीनो धर्मो वर्तते। अस्मिन् धर्मे मानवजीवने आवश्यकानि विभिन्नानि व्यवहारिकानि विषयवस्तूनि प्रतिपादितानि सन्ति। इदानीं समाजे शास्त्रनिर्दिष्टानां वर्णधर्मादीनां नाचरणेन विविधाः समस्याः दृष्टयः सन्ति। तेन समाजे शास्त्रोदितायाः धर्ममर्यादायाः स्थापनार्थं आचरितव्यानां कार्याणामध्ययनं, विश्लेषणं विवेचनञ्च अस्यानुसन्धानस्य समस्याकथनमस्ति।

अध्ययनोद्देश्यम्

प्रस्तुतशोधस्य निम्नलिखितानि उद्देश्यानि सन्ति–

क) धर्मशास्त्रे उल्लिखितस्य धर्मस्य धार्मिकसामाजिकाचरणयोः ज्ञानप्रदानम्।

ख) चत्वाराश्रमास्तथा तेषु आश्रमेषु परिपालनीयानां नियमानां व्यवहारिकपक्षस्य विवेचनम्।

शोधविधिः

शोधकार्ये बहूनि पुस्तकादीनि सामग्रीवस्तूनि आवश्यकानि भवन्ति। तथैव प्रस्तुतानुसन्धानाय प्राथमिकसामग्रीरूपेण धर्मशास्त्रस्य स्मृतिग्रन्थाः सूत्रग्रन्थाश्च गृहीताः सन्ति। एष्वतिरिक्तानां वेदेतिहासपुराणादिग्रन्थाः सहायकसामग्रीरूपेण गृहीताः वर्तन्ते। धर्मशास्त्रस्य विविधानां ग्रन्थानां टीका, भाष्यम्, वृत्तिरपि सामग्रीरूपेण प्रयुक्ताः सन्ति। सामग्रीसङ्कलनाय पुस्तकालयविधिः प्रयुक्तो वर्तते। सङ्कलितानां सामग्रीणां वर्णनात्मक–विश्लेषणात्मक–विवेचनात्मक–तुलनात्मकविधिषु स्थित्वा अध्ययनं कृतमस्ति। धर्मशास्त्रस्य विशिष्टविद्वद्भिः सह कृताः प्रश्नोत्तराः अपि शोधकार्ये समाविष्टाः वर्तन्ते।

धर्मशब्दस्य परिचयः

धृ धारणे इत्यस्माद् धातोः ध्रियते लोकः अनेन इति धर्मः। धरति धारयति वा लोकमिति धर्मः। धर्मशब्दस्य अर्थविषये नैकमतं दृश्यते। अनेकैः विद्वद्भिः अनेकेषु ग्रन्थेषु धर्मस्यार्थनिरूपणं स्वतन्त्ररूपेण कृतमस्ति। धारणम्, अवलम्बनम्, पालनम्, पोषणम्, धार्मिकक्रिया, संस्कारः, कर्तव्यम्, जातिः, सम्प्रदायः आचारः व्यवहारः, प्रायश्चित्तः, दानम्, विधिः, प्रचलनम्, अधिकारः, औचित्यम्, पवित्रता, नैतिकता, प्रकृतिः स्वभावः, चरित्रम्, विशेषता, समानता, अहिंसा, यज्ञः, सत्सङ्गः, भक्तिः, रीतिः, सत्यम्, ज्येष्ठः पाण्डवः युधिष्ठिरः, मृत्योर्देवता यमराजः इत्यादयः धर्मस्यार्थाः ऋषिभिर्मुनिभिः पौरस्त्यविद्वद्भिर्वा स्वरचितेषु धार्मिकग्रन्थेषु वर्णिताः। धर्मशब्दः प्रथमतया ऋग्वेदे प्रयुक्तोऽस्ति। तत्र धर्मशब्दः धार्मिकविधिः, व्रतम्, आचारः इति विविधेषु अर्थेषु प्रयुक्तो वर्तते। श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति धर्मस्य महत्त्वं दर्शयति।[३] सम्यग् आचरितात् परधर्मात् गुणरहितः अपि स्वधर्मः श्रेष्ठो भवति। किञ्च स्वधर्मे मरणमपि श्रेयः। परधर्मस्तु अनर्थजनको भवति।

सनातनपरम्पराया अपर नामः हिन्दु

हीनं दूषयति इति व्युत्यत्त्यनुसारेण हिन्दुशब्दस्य निर्माणं भवति। सदाचाराणां धर्मशास्त्रैः निर्दिष्टाचाराणां वा या अपालकास्तथा असदाचाराणां निन्दिताचाराणां धर्मशस्त्रैर्निषिद्धाचाराणां वा पालकास्तान् यः दूषयति स हिन्दुरित्यर्थः। 'हिनस्ति दुर्गुणान् यो हि स वै हिन्दुः प्रकीर्तितः' इत्यस्माद् हिनस्ति दुर्गुणान् इति व्युत्पत्त्यापि हिन्दुशब्दः निर्मितो भवति। असदाचार–अनाचार–भ्रष्टाचार–दुराचार–कदाचार–हिंसा–स्तेय–काम–क्रोध–लोभ–

३. श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्। स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥ श्रीमद्भगवद्गीता ३/३५।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मद-मोह-मार्त्सयादीन् दुर्गुणान् यः दूषयति हिनस्ति वा तथा सदाचार-अहिंसा-अस्तेयादीन् सद्गुणान् आचरति पालयति वा स हिन्दुरिति कथ्यते।[३२]

अनेन श्लोकेन सनातनधर्मः कः इति उच्यते। अर्थात् सर्वेषु भूतेषु मनसा वाचा कर्मणा द्रोहरहितभावेन दयानुग्रहदानादिकरणमेव सनातनधर्मः। सनातनधर्मः एव हिन्दुधर्मः अस्ति। ये मनुष्याः ओङ्कारमन्त्रमूलाः गोभक्ताः देवपूजकाः सदाचारणतत्पराः ते हिन्दवः कथ्यन्ते।[३३] एवमेव भगवती पार्वती भगवन्तं शिवं प्रति अध्यात्मरामायणस्य बालकाण्डे सनातनशब्देन सम्बोधनं करोति।[३४] सा तत्र शिवं पृच्छति यद् भगवतः श्रीरामस्य सनातनतत्त्वं किमिति? तद् मां वदतु। तेनैव प्रकारेण श्रीमद्भगवद्गीतायामपि श्रीकृष्णः सनातनधर्मस्य स्वरूपमस्तीति अर्जुनः कथयति।[३५] भगवान् श्रीकृष्णोऽपि अस्मिन् संसारे वर्तमानेषु प्राणिषु ममैवांशः वर्तते इति कथयन् जीवात्मानं सनातनः इति सम्बोधयति।[३६] सारतः सनातनपरम्पराया अपर नामः इति हिन्दुः।

सनातनधर्मस्यावश्यकता

शास्त्रेषु चतुर्भ्यः वर्णेभ्यः चतुर्भ्यः आश्रमेभ्यश्च धर्ममर्यादा प्रतिपादिता वर्तते। धर्ममर्यादा पालनीया। तदेव शास्त्रप्रतिपादितः स्वधर्मः वर्तते। यः स्वधर्मनिषिद्धाचरणं करोति सः पापभुग् भवति। तस्मात् कल्याणाभिलाषिभिः जनैः स्वधर्मः पालनीयः। धर्मे वर्धिते आत्मन उन्नतिः वर्धते। धर्मे ह्रसिते चेद् आत्मन उन्नतिरपि हीयते। तेन कारणेन मनुजैः कदापि धर्मलोपो न करणीयः। सदा धर्मकार्यं कर्तव्यम्।

सर्वे जनाः सुखम् अभिलषन्ति। तथापि ते जनाः दुःखमात्रमभवत् इति वदन्ति। वस्तुतः सुखं धर्माचरणेन प्राप्यते। तेन सर्वै एव जनैः निजवर्णाश्रमव्यवस्थायाः स्वस्वधर्मपालनं कर्तव्यम्, तत्पश्चादेव सुखं लभ्यते। केनापि प्रकारेण कैश्चन मनुजैः धर्महानिः न करणीया। तद् ऋते यथाशक्त्यानुसारेण धर्माचरणं कृत्वा धर्मो वर्धनीयः। यतः धर्मतः सुखम् आनन्दानुभूतिश्च प्राप्यते चेद् अधर्माद् दुःखं मनसि ग्लानिश्चोपपद्यते।

धार्मिकाणां सत्वरं विनाशं दुःखप्राप्तिञ्च दृष्ट्वापि अधर्मः न पालनीयः। धर्मं कर्तुं काठिनता जातापि धर्मः न त्यजनीयः। स्वाचरितं पापं क्षेत्रे रोपितबीजसदृशं वर्तते। तत् त्वरितं फलं न ददाति, शनै शनैः फलयुक्तं भूत्वा पापकर्तुः मूलमेव विनश्यति। अर्थाद् अधर्मः समूलं पापकर्तारं विनश्यति। अधर्मेणार्जितं धनम् आदौ सुखानुभूतिं कारयति। तत्र सम्पत्यादिवैभवानां वृद्धिरपि भवति। शत्रुरपि जीयते। परन्तु समये आगते सति अधर्मकर्तुः नाशं भवति। अधर्मकर्ता बहूनि दुःखानि च प्राप्नोति। सः विविधैः दुःखै पीडितो भवति।

मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृत्यादीनां धर्मशास्त्रग्रन्थानामनुसारेण धर्मः पञ्चविधो वर्तते। तद्यथा— १. वर्णधर्मः २. आश्रमधर्मः ३. वर्णाश्रमधर्मः ४. नैमित्तिकधर्मः ५. गुणधर्मश्चेति। एतानि धर्माणि विषये व्याख्या प्रारभ्यते।

---

४. अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा। अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः॥ १२।१६० शान्तिपर्व, महाभारत।

५. ओङ्कारमन्त्रमूलाश्च गोभक्ता देवपूजकाः। कथ्यन्ते हिन्दवस्ते हि सदाचारणतत्पराः॥
सिन्धवो हिन्दवस्ते जाताः सिन्धुर्हिन्दुरिहोच्यते।भाषायां सिन्धवः सर्वे हिन्दवः परिकीर्तिताः॥
पृष्ठ ३,हिन्दु संस्कार परिचय र विमर्श, डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी।

६. नमोऽस्तु ते देव जगन्निवास सर्वात्मदृक् त्वं परमेश्वरोऽसि। पृच्छामि तत्त्वं पुरुषोत्तमस्य सनातनं त्वं च सनातनोऽसि॥ ७।१ बालकाण्ड रामायण।

७. सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ११।१८ श्रीमद्भगवद्गीता।

८. ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः। ७।१५ श्रीमद्भगवद्गीता।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्णधर्मः

अस्मदीयेषु शास्त्रेषु मानवाः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रेषु चत्वारवर्णेषु विभाजिताः वर्तन्ते। वर्णव्यवस्था एव समाजस्याधारो वर्तते। धर्मः इति कर्तव्यं कर्म वा। चतुर्णामेव वर्णानां कर्म संस्कारश्च वर्णधर्मः। हिन्दुधर्मातिरिक्तान्यधर्मेष्वपि विविधाः सम्प्रदायाः (स्कन्धाः) वर्तन्ते। यथा इस्लामधर्मे द्वौ स्कन्धौ स्तः। तत्र सियासुन्नीनामकौ स्कन्धौ वर्तेते। क्रिश्चियनधर्मे तु क्याथोलिक प्रोटेस्टेन्ट इति नामकौ स्तः। किन्तु हिन्दुधर्मस्य वर्णव्यवस्था कर्मानुसारिणी वर्तते। ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणां कर्तव्यानि वेदादिशास्त्रेषु स्पष्टतया वर्णितानि सन्ति।

ब्राह्मणधर्मः

भगवतः विष्णोः मुखाद् ब्राह्मणाः सञ्जाताः इति मन्यते।[३७] हिन्दुसमुदाये ब्राह्मणस्य स्थानं सर्वोपरि वर्तते। यथा— गुरुग्निद्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः इति। अर्थात् सर्वेषु वर्णेषु ब्राह्मणः श्रेष्ठः। धर्मशास्त्रकारैः अध्ययनम्, अध्यापनम्, यजनम्, याजनम्, दानम्, प्रतिग्रहमिति ब्राह्मणधर्माः कथिताः।[३८] शास्त्रोदितानि नित्यकर्माणि ब्राह्मणानां मुख्यधर्माः।[३९] वेदाध्ययनम्, सर्वेषु मित्रवदाचारणमपि ब्राह्मणस्य प्रमुखाः धर्माः। ब्राह्मणेन स्वधर्मः, स्वं, अन्या जनाश्च रक्षणीयाः। ब्राह्मणस्य मुख्यधर्मः शास्त्राध्ययनं विधाय शास्त्रस्य गुह्यं रहस्यं च ज्ञानं सर्वेभ्यः जनेभ्यः प्रदानम् इति। यः मानवः स्ववाणीद्वारा अर्थात् प्रवचनेन अध्यापनेन च जीवति सः ब्राह्मणः कथ्यते। ब्रह्म कर्मविषये श्रीमद्भगवद्गीतायां यदुल्लिखितं वर्तते।[४०] मनोनिग्रहः, बाह्येन्द्रियनिग्रहः, विविधं व्रतम्, शुचित्वम्, क्षमा, अवक्रता, ज्ञानम्, विज्ञानम्, आस्तिक्यं च ब्राह्मणनां स्वभावात् जातम् इति। वर्तमानसमये वर्णधर्मं काश्चन मानवाः न पालयन्ति तथापि बहवः जनाः वर्णधर्मानुसरणं कृत्वा जीवनं यापयन्ति। जीवनसाफल्यार्थं ते जनाः वर्णधर्माः साधनरूपेण स्वीकुर्वन्ति।

क्षत्रियधर्मः

भगवतः नारायणस्य बाहुभ्यां समुत्पन्नः क्षत्रियः इति मन्यते।[४१] क्षत्रियः स्वहस्तेन जीवति। अर्थात् क्षत्रियं राजदण्डं धृत्वा शास्ति। परन्तु तद्दण्डस्य प्रयोगं केवलं नियमानुसारेण एव कुर्वन्ति न तु स्वेच्छया। प्रजानां सुरक्षणम्, दानम्, वेदादिशास्त्राणामध्ययनम्, राज्यसञ्चालनम्, इत्यादीनि कार्याणि क्षत्रियस्य।[४२] नाध्यापनम्, प्रजापालनम्, तस्कारादीनां ताडनं मारणं वा, रणभूमौ वीरत्वप्रदर्शनम् इत्यादयः क्षत्रियस्य धर्माः मन्यन्ते।[४३] राज्यस्य अवष्टम्भरूपेण (आधाररूपेण) क्षत्रियस्य महत्त्वं वर्णितमस्ति। मुख्यतः क्षत्रियः राष्ट्रसुरक्षणार्थं जनसेवायै च सुत्पादितो वर्णो वर्तते। शास्त्रे क्षत्रियः एव राज्ञः भवितव्यः इति कथितः। स्वशास्त्रेण शास्त्रबलेन च राज्यजनतयोः सुरक्षरणमेव क्षत्रियस्य प्रमुखो धर्मः। अधुना यः स्वबाहुबलेन ज्ञानेन च देशसेवां करोति सः एव क्षत्रियः इति

---

९. ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः। ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत॥१०।९।१२ ऋग्वेद।

१०. अध्यापनमध्ययने यजने याजने तथा। दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥ ८८/१ मनुस्मृति।

११. परिनिष्ठितकार्यास्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥१२।६० शान्तिपर्व,महाभारत।

१२. शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्॥ ४२।१८

१३. ब्राह्मणोऽस्य........॥१०।९।१२ ऋग्वेद, पूर्ववत्।

१४. प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासत॥ ८९/१ मनुस्मृति।

१५. नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्। नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम्॥१४।६०। शान्तिपर्व,महाभारत।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मन्यते। श्रीमद्भगवद्गीतायां क्षात्रकर्मविषये यत् कथयति।[४४] विक्रमः, आत्मविश्वासः, धैर्यम्, सामर्थ्यम्, युद्धे अपराङ्मुखीभावः, दानम्, प्रभुत्वं च क्षत्रियाणां स्वभावात् जातं कर्म।

वैश्यधर्मः

भगवतः विष्णोः उरुभ्यां समुत्पन्नः वर्णः वैश्यः इति कथ्यते। मानवजीवनस्य रक्षार्थं सञ्चालनार्थं आवश्यकानां वस्तूनां विक्रयणम्, राज्याय राजस्वप्रदानम् (करप्रदानम्) चेति वैश्यस्य कर्तव्यानि निर्दिष्टानि। पशूनां रक्षणम्, दानम्, अध्ययनम्, व्यापारसञ्चालनम् इति वैश्यस्य प्रमुखाः धर्माः।[४५] व्यापाराद् स्वजीवनसञ्चालनम्, राज्याय राजस्वदानञ्च सत्कार्यमेवास्ति। क्रयणं विक्रयणं कृत्वा अभावपूर्तिकरणमेव वणिकः परमो धर्मः।[४६] साम्प्रतं राज्याय राजस्वं ददद् व्यापारमाध्यमेन जनतायाः सेवनमेव यस्य कस्यापि वणिकः परमो धर्मः अथवा एतादृशं कार्यं यः करोति सः एव वैश्यः इति। श्रीमद्भगवद्गीतानुसारेण वैश्यस्य कर्म एतादृशम्।[४७] कृषिक्षेत्रे अन्नोत्पादनादिकं विधाय अन्येषां कृते व्यापारमाध्यमेन प्रदानम्, गवादिरक्षणञ्च वैश्यवर्णानां स्वाभाविकं कर्म।

शूद्रधर्मः

भगवतः विष्णोः पद्भ्यां समुत्पन्नः वर्णः शूद्रः इति कथ्यते।[४८] अस्य वर्णस्य प्रमुखं कर्तव्यं सेवा एव वर्तते। सेवा एव शूद्रस्य धर्मो वर्तते।[४९] शूद्रस्य विशेषः कर्म सेवा इति मन्यते।[५०] नृत्यम्, गीतम्, सहयोगः, वाद्यवादन-सम्बन्धिगतिविधयः एतादृशानि कार्याणि शूद्रस्य कर्तव्यानि। सेवया एव राजा जनताश्च सुखमानन्दनञ्चानुभवन्ति। यः स्वप्रतिभया जीविकोर्पाजनं करोति, सः एव शूद्रः। यः सेवया राज्ञः स्वामिनः वा वेतनं द्रव्यं वा इच्छति सः सेवकः इति कथ्यते। सेवकस्य धर्मः शूद्रधर्मः। न केवलं हिन्दुसमाजे अपितु मुस्लिम-क्रिश्चयनादिसमुदायेऽपि जात्याधारे विभेदो दृश्यते। पुरा समाजव्यवस्थायाः मूलाधारो वर्णविभागः एव आसीत्।

आश्रमधर्मः

आश्रमव्यवस्था वैदिकधर्मस्य एको महत्त्वपूर्णो विषयो मन्यते। सामान्यतया मनुष्यः शताब्दं जीवति।[५१] शतवर्षात्मकः आयुः चतुर्धा विभाजिते सति पञ्चविंशतिवर्षात्मकः एकः आश्रमो भवति। ब्रह्मचर्याश्रमः, गृहस्थाश्रमः, वानप्रस्थाश्रमः, सन्न्यासाश्रमश्चेति चत्वारः आश्रमाः भवन्ति।[५२] मानवजीवनस्य व्यावहारिक-नैतिकसामाजिकानां कार्याणामाधाररूपेण स्थितायाः आश्रमव्यवस्थायाः वर्णनं विवेचनञ्चावश्यकं दृश्यते।

---

१६. शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥४३।१८ श्रीमद्भगवद्गीता

१७. पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य वृष्णिमेव च॥ ९०/१ मनुस्मृति।

१८. वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम्। दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः ॥२१।६०॥शान्तिपर्व,महाभारत।

१९. कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्।॥४४।१८ श्रीमद्भगवद्गीता

२०. ब्राह्मणोऽस्य.........॥१०।९।१२ ऋग्वेद, पूर्ववत्।

२१. क.प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत्॥२८।६० शान्तिपर्व,महाभारत।

ख.एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादित। एतेषामेव वर्णानां शुश्रुषामनसुयया॥ ९१/१ मनुस्मृति।

२२. परिचर्यात्मकं कर्म शुद्रस्यापि स्वभावजम्।॥४४।१८ श्रीमद्भगवद्गीता

२३. शतायुरुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा। नाप्नोत्यथ च तत् सर्वमायुःकेनेह हेतुना॥९।५॥ विदुर नीति॥उद्योग पर्व ३७।

२४. वानप्रस्थ भैक्ष्यचर्यं गार्हस्थ्यं च महाश्रमम्। ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥२॥६१। शान्तिपर्व, महाभारत।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मचर्याश्रमः

उपनयनसंस्कारानन्तरं द्विजवटुकेन वेदाध्ययनं कुर्वन् ब्रह्म चिन्तनं कर्तव्यम्। एतत् कार्यमेव ब्रह्म चर्याश्रमनाम्ना कथितम्। स्नानम्, सन्ध्योपासनम्, ब्रह्म यज्ञः, तर्पणम्, दण्डधारणम्, अग्निपरिचरणम्, भिक्षाचर्यचरणम्, गुरोः सन्निधौ तिष्ठनमित्यादीनि ब्रह्मचारिणः कर्तव्यानि कथितानि सन्ति।[५३] ब्रह्मचारिणा ब्रह्मचर्यपालनसमये मधुमांसादिसेवनं न कर्तव्यम्। स्त्रियाः सह सम्पर्कः सम्भोगश्च न करणीयः। जन्मतः पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तात्मककालः ब्रह्मचर्याश्रमकालः इति कथ्यते।[५४] ब्रह्मचर्याश्रमः विद्यार्जनस्य विशिष्टः आश्रमः इति मन्यते। ब्रह्मचर्याश्रमस्य महत्त्वमद्यापि सशक्तरूपेण वर्तते।

गृहस्थाश्रमः

मानवजीवनस्य पञ्चविंशतिवर्षतः पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं यः कालः सः गृहस्थाश्रमकालः। विवाहं कृत्वा पत्न्या साकं जीवनयापनमेव गृहस्थाश्रमः इति उच्यते। शतवर्षात्मकजीवनस्य द्वितीयः आश्रमः गृहस्थाश्रमो वर्तते।[५५] गृहस्थेन जनेन सन्तानोत्पादनं कृत्वा तथा पितृणां कृते तर्पणं श्राद्धञ्च विधाय पितृऋणात् मुक्तः भवनीयः। यथाशक्त्या होमयज्ञपूजनादिकं कृत्वा मानवः देवऋणात् मुच्यते। स्वाध्यायनेन मनुष्यः ऋषिऋणात् मुक्तो भवति। अतिथिभक्षुकादीनां सत्कारेण सेवया च मनुष्यर्णत्वात् मुच्यते। ब्रह्मयज्ञः देवयज्ञः भूतयज्ञः पितृयज्ञः मनुष्ययज्ञः एतान् पञ्चमहायज्ञान् वैश्वदेवकर्म इति उच्यते। उक्तानां कर्मणां यथाविधिना सम्पादनमेव गृहस्थाश्रमस्य धर्मः इति।

वानप्रस्थः

जीवनस्य पञ्चाशद्वर्षतः पञ्चसप्ततिवर्षपर्यन्तं यः कालः सः वानप्रस्थाश्रमकालः। सामान्यरूपेण पञ्चाशद्वयसि जाते सति वानप्रस्थाश्रमे गमनीयम्। आत्मज्ञानाय नित्यसाधनादिकर्म गृहाद् बहिरेव अर्थात् वनादिशान्तवातावरणे एव करणमुचितं भवति। तेन शास्त्रे वानप्रस्थाश्रमस्य व्यवस्था विहिता अस्ति। यदा पौत्रो जायते, तदा गृहस्थाश्रमः त्यजनीयः।[५६] शास्त्रोदितनियमानां पालनपूर्वकं भौतिकसुखादिकं विहाय पुत्रस्य पार्श्वे पत्नीमपि त्यक्त्वा वा पत्न्या साकमेव वनवासो गमनीयः।[५७] वेदाध्ययनम्, देवपूजनम्, व्रतोपवासकरणम्, तपः, तीर्थाटनम् इत्यादयः धर्माः वानप्रस्थाश्रमवासिनाम्।

सन्न्यासाश्रमः

गृहपरिवारधनद्रव्यादिकं त्यक्त्वा केवलं मोक्षाभिलाषया परमात्मनोः चिन्तनमेव सन्न्यासिनां धर्मः। पञ्चसप्ततिवर्षपश्चात् सन्न्यासाश्रमधर्मः पालनीयः। सांसारिकवस्तु विहाय मोक्षमार्गे प्रविष्टस्य मनुजस्य आश्रमः एव सन्न्यासाश्रमः। सांसारिकबन्धनात् विमुक्तो भूत्वा निष्कामभावनया परमात्मानः सततं स्मरणं चिन्तनं कुर्वन् जीवनस्योत्तरार्धं यापनार्थं उपयुक्ता अवस्था भवति तेन अस्मिन् एव आश्रमे प्राणायाम–योगाभ्यास–सत्यभाषणैः

---

२५. ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी। परिचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन् वसेत् सदा॥१९।६१। शान्तिपर्व महाभारत।

२६. चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः। द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्॥ ४।१॥ मनुस्मृति।

२७. क. सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः। गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्विभर्ति हि॥ ८९।६॥मनुस्मृति।

ख. आश्रमास्तुलया सर्वान् धृतानाहुर्मनीषिणः। एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ॥१२।१२॥ शान्तिपर्व, महाभारत।

२८. गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्॥२।६॥ मनुस्मृति।

२९. संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्। पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा॥ ३।६॥ मनुस्मृति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शरीर–मनो–बुद्धीनां पवित्रं करणीयम्। भिक्षापात्रम्, वृक्षमूले वासः, तृणवल्कलादिभिर्निर्मितवस्त्रधारणम्, एकाकिना जीवनयापनम्, प्राणीषु समभावनया दर्शनमेव सन्न्यासिनां लक्षणम्।[५८] सन्तानाः स्वजीवनयापनं शक्नुवन्ति इति निश्चिन्तो भूत्वा आत्मज्ञानाय गृहत्यागकरणं समुचितमेवास्ति। वैराग्यभावनया सन्न्यासधर्म-धारणमपि जीवनस्य शोभनः सुन्दरश्च पक्षो वर्तते।

वर्णाश्रमधर्मः

वैदिकसनातनधर्मे विभिन्ना पवित्राः संस्काराः प्रचलिताः सन्ति। ब्राह्मण–क्षत्रिय–वैश्य–शूद्राणां चतुर्णामेव वर्णानामाधारे वर्णगतसंस्कारानुरूपेण क्रियमाणाः धर्माः वर्णाश्रमधर्माः इति।[५९] षोडशेषु संस्कारेषु मध्ये उपनयनसंस्कारे ब्राह्मणेन पालशस्य दण्डं धारणीयम्। तथैव क्षत्रियकुमारेण वटस्य खादिरस्य वा दण्डं धारणीयम्। वैश्येन औदुम्बरस्य दण्डं ग्रहणीयम्। एषः एव वर्णाश्रमधर्मस्य विधिरस्ति।

गुणधर्मः

शास्त्रीयनिमानुसारेण मानवमात्रं राजा भवति। राज्ञः घोषणापश्चात् (राजनियुक्तिपश्चात्) राज्याभिषेकः कर्तव्यः। राज्याभिषेकं विना राज्ञि कान्तिशौर्यादयो गुणाः नोत्पद्यन्ते।[६०] राज्ञा प्रजापालनया आचरितव्यानि धार्मिक-सामाजिक-राजनीतिक-नैतिकादीनि कर्तव्यानि एव गुणधर्मः इति।

निमित्तधर्मः

अज्ञानेन कृतानां पापानां शुद्धिकरणाय क्रियमाणं कर्म एव प्रायश्चित्तकर्म इति कथ्यते।[६१] आसन-शयन-गमन-भोजन-स्पर्शन-पोषणादिकार्याणि सम्पादने विभिन्ना दोषाः लगन्ति। तेषां दोषाणां पापमोचनार्थं क्रियमाणं कर्म एव निमित्तधर्मः अस्ति।

साधारणधर्मः

साधारणधर्मः इति मानवेन पालनीयो धर्मः। श्राद्धयज्ञादिकाय उपयुक्तो ब्राह्मणः, उपनयनसंस्कारानन्तरं ब्रह्मचारिणा पालनीयाः नियमाः, सत्यभाषणम्, प्रियवाक्यप्रदानम् इत्यादयः सनातनधर्माः इति।[६२] धर्मः न केवलं कस्यापि मनुजस्य, समाजस्य, देशस्य एव भवति सः तु सार्वभौमिको भवति। मनुस्मृतौ उल्लिखितानां साधारणधर्माणां संक्षेपेण वर्णनमत्र क्रियते।

धृतिः

सुखं दुःखं च अवश्यमेव भोक्तव्यम्। दुःखसमये सरलरूपेण सामान्यरूपेण तिष्ठनमेव धैर्यः धृतिर्वा। कठिनसमये धैर्येण ज्ञानेन च मनुजस्थितान्तरिकशक्तेरुत्पत्तिर्भवति सा आन्तरिकी शक्तिरेव धृतिः। मनुष्यान् कर्तव्यं प्रति प्रर्वत्तिकरणमेव धृतिः। धैर्यः सन्तोषञ्च धारणीयम्। श्रीमद्भगवद्गीतायाः कर्मयोगः अवलम्बनीयः। यत् कर्म कर्तव्यं धर्मः इति मत्वा क्रियते।

---

३०. कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता। उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद् भिक्षुलक्षणम्॥२४५ शान्तिपर्व, महाभारत।

३१. ब्राह्मणो वैल्वुपालाशौ क्षत्रियोवाटखादिरौ। पैलवौदुम्बरौ वैश्यौ दण्डानर्हन्ति धर्मतः॥ ४५/२ मनुस्मृति।

३२. रामचन्द्र गौतम, धर्मशास्त्रीयराज्यतत्त्वविमर्शः, अप्रकाशित, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, सम्पूर्णानन्द संस्कृत वि.वि. पृ. १८।

३३. रामचन्द्र गौतम,धर्मशास्त्रीयराज्यतत्त्वविमर्शः,पूर्ववत्।

३४. सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः॥ मनुस्मृति १३७१४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षमा

क्षमाधर्मः अहिंसाधर्मादपि श्रेष्ठः उच्चश्च धर्मः अस्ति। अपराधिनं प्रति अक्रुध्य प्रसन्नतया एव अपराधसहनस्य क्षमताधारणम् एव क्षमा इति। क्षमायाः द्वेषो विनश्यते, द्वेषातिरिक्तान्यत्रापि समीचीनम् उपयुक्तं वा भवति। क्षमायाः असाध्यं किमपि नास्ति अर्थात् क्षमायाः सर्वं सिद्ध्यति।[६३] क्षमायाः भावेन सांसारिकव्यवहारेषु हानिर् न भवति तत्र लाभः एव भवतीति प्राचीनाचार्यसम्मतम्।

दमः

दमः इति अन्तरात्मानं वशीकरणमेवास्ति। सवेषां जनानां मनसि शुभाशुभभावाः भवन्ति तथापि अशुभभावनां त्यक्त्वा शुभभावनां प्रति मनसः योगः करणीयः।[६४] प्राणीनां कृते तपः अवश्यमेव कल्याणदायकं भवति। तपसः मूलं मनः तथा इन्द्रियनिग्रहः एव।[६५] इन्द्रियनिग्रहात् सर्वविधकामनाः पूर्णाः भवितुमर्हन्ति। यस्य कस्यापि वस्तुनः प्राप्त्यर्थं मननिग्रहः एव आवश्यको भवति परन्तु इदं कार्यं कठिनं वर्तते।

अस्तेयम्

अन्यायपूर्वकं कस्यापि किमपि वस्तु नग्रहणमिति अस्तेयम्। अन्येषां केषु अपि वस्तुषु स्वस्याधिकारो नास्ति चेत् तादृशं वस्तु नग्रहणीयम्। वर्तमानसमये स्वकार्यस्य वेतनातिरिक्तं धनमपि आर्जनं क्रियते, तदद्रव्यं सुखेनोपयुज्यते च। तादृशं धनमपि स्तेयिनः (चौरस्य) धनसदृशमेव वर्तते इति शास्त्रीयग्रन्थेषु वर्णितमस्ति।[६६] एवमेव महाभारतग्रन्थे अपि अन्यस्य धनस्य अन्यायपूर्वकं नग्रहणमिति सनातनधर्मः इति कथितमस्ति।[६७]

शौचम्

शौचस्यार्थः पवित्रता इति वर्तते। जलेन शरीरः शुद्ध्यति। सत्यभाषणेन मनः शुद्ध्यति। विद्यया तपसा च अखिलं जगत् शुद्ध्यति। तथैव ज्ञानद्वारा बुद्धिः शुद्ध्यति।[६८] शारीरिकशौचस्य अतीव महत्त्वम् आवश्यकता चास्तीति विषये न कापि शङ्का वर्तते। शारीरिकशौचेषु अन्तःकरणस्य शुद्धिः सर्वोच्चास्तीति धार्मिकग्रन्थेषु वर्णिता वर्तते। यस्य जनस्य अन्तःकरणमशुद्धं स्यात् तस्य सहस्रेण मृत्तिकास्नानेन, शतेन जलस्नानेन च शुद्धिर्न भवति।

इन्द्रियनिग्रहः

इन्द्रियाणां निग्रहः (विषयेषु नियन्त्रणम्) एव इन्द्रियनिग्रहः। यावद् इन्द्रियनिग्रहो न भवति तवाद् अधर्माचरणं भवति। इन्द्रियाणां सदा सत्कार्येषु कर्तव्येषु धर्मेषु शास्त्रोदिताचारणेषु च योजनमेव इन्द्रियनिग्रहस्य तात्पर्यो वर्तते। केवलं सदा भोगविलासेषु एव इन्द्रियाणि न योजनीयानि।[६९] स्तुतिं निन्दा वा श्रुत्वा, शुभं शोभनं वा अशुभम्

---

३५. मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्त्यदारुणम्। नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीव्रतरं मृदु॥ ।२८१२ वनपर्व, महाभारत।

३६. मानसं सर्वभूतेषु वर्त्तते वै शुभाशुभम्। अशुभेभ्यः सदाऽऽक्षिप्य शुभेष्वेवावतारयेत्॥ ३०९॥ शान्तिपर्व, महाभारत।

३७. मनो निश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः। तेन सर्वानवाप्नोति यान्कामान् मनसेच्छति॥ ५९।२३॥ शान्तिपर्व, महाभारत।

३८. सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम्। योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः॥ मनुस्मृति १०६।५।

३९. न हर्त्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः॥ २५८।१२॥ शान्तिपर्व, महाभारत।

४०. अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति। विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति॥मनुस्मृति ५। १०९।

४१. इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः। अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्त्तयेत्॥ १६।२॥ मनुस्मृति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अशोभनञ्च वस्तु स्पृष्ट्वा, सुरुपं कुरूपं वा दृष्ट्वा, मिष्टम् अमिष्टं वा भुक्त्वा, सुगन्धं दुर्गन्धं वा घ्रात्वा यः नरः न हृष्यति ग्लायति (दुःखी भवति) वा सः नरः एव जितेन्द्रियो भवति।[७०]

धीः

धीः बुद्धिरिति। यस्य उत्तमा धीर्भवति सः कर्तव्याकर्तव्यं जानाति। स्वस्य अन्येषां च क्रियाकलापाना-मनुभवानां परिणामानां समालोचनां कृत्वा तस्मात् प्राप्तं ज्ञानमादाय यः कार्यं करोति सः एव उत्तमां धियं प्राप्नोति। अत्र धीः इत्यनेन सत्वगुणयुता बुद्धिरेव गृहीतास्ति। सा धीः ब्रह्म विद्यायाः ईश्वज्ञानादपि प्राप्तुं शक्यते।

विद्या

यया जनाः विदन्ति जानन्ति वा सा विद्या। अत्र विद्या इति ईश्वरज्ञानं ब्रह्म विद्या वा अस्ति। न केवलं शास्त्रज्ञानमिति विद्या। ब्रह्मविद्यया तापत्रयं विनश्यति। ब्रह्मविद्यां प्राप्तुं वेदादिशास्त्राणामभ्यासः आवश्यको भवति। तेन अस्मदीयेषु शास्त्रीयग्रन्थेषु विद्यार्जनस्य अतीव महत्त्वं वर्तते। मानवपशोर्भेदश्च विद्यया भवति। यथा विद्याविहीन पशुः इति।

सत्यम्

न हि सत्यात् परो धर्मः इति कथनेन सत्यधर्मः एव सर्वश्रेष्ठो धर्मो वर्तते। सत्यधर्मादेव संसारस्य कल्याणं भवति। सत्यस्याचारणेन समाजस्य राष्ट्रस्य वा अस्माकं कल्याणं भवति। सर्वं सत्ये प्रतिष्ठिमिति कथितमस्ति शास्त्रे। सत्यस्य महत्त्वमित्थं प्रकटितं वर्तते—

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः।
सत्येन वायवो वान्ति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्॥

अक्रोधः

क्रोधस्याभावः एव अक्रोधः। क्रोधः जनस्य शत्रुः वर्तते यः अधर्मस्यापि मूलं कारणञ्चास्ति। श्रीमद्भगवद्गीतायां कामः क्रोधः लोभश्च आत्मानं नरकं नयन्तीति कथितमस्ति। अर्थात् कामक्रोधलोभाः नरकदायकाः भवन्ति।[७१] तेन सदैव मुनष्येण कामक्रोधलोभाः त्यजनीयाः वर्तन्ते। क्रोधेन धर्मो विनश्यते। तेन क्रोधः त्यक्तव्यः। क्रोधः शारीरिकमानिसिकहानिं च करोति। अक्रोधी मानवः संसारं जेतुं शक्नोति। अक्रोधी जनः एव सुखानुभूतिं करोतीति शास्त्रे कथितं प्रतिपादितं वास्ति।

निष्कर्षः

धर्मः व्यापको वर्तते। अस्य अभिप्रायः समाजस्य विकासेन सह स्वयमेव विकाशीलेन कर्तव्येनापि वर्तते। धर्मः यान्त्रिकनियमानां सङ्ग्रहो नास्ति। अयं धर्मः समाजविकासेन सह जनित्वा गतिशीलो भवति। अर्थात् मानवः तम् अनुसरति। इत्थं धर्मस्यार्थः सम्यग्रूपेपण कर्तव्यपालनमिति अस्ति। मनुष्यः अन्तःकरणादेव धर्ममनुभवन्ति। परन्तु, अस्यामवस्थायां अन्तः करणाय शिक्षा आवश्यकी भवति। यज्ञः, दानम्, क्षमा, सत्यम्, स्वाध्यायः, तपः,

---

४२. श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः। न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥ ९८।४॥ मनुस्मृति।

४३. त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्॥२१।१६॥ श्रीमद्भगवद्गीता।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संयमः, अलोभः इत्येताः धर्मस्य अष्टौ मार्गाः।[७२] धर्मस्य पालना स्वेच्छया करणीया। अन्तःकरणस्य आदेशवशात् सदैव कर्म करणीयम्। परन्तु इदं न सरलम्। अस्यार्थं अनुशासनम्, नैतिकता च आवश्यकी वर्तते। राजनीतिक-सामाजिक-धार्मिककार्याणि पूर्णरूपेण पृथक् पृथक् विभाजितुं न शक्यन्ते तथा मानवीयकार्यात् पृथग्रूपे धर्मस्यापि किमपि अस्तित्त्वं नास्ति। धर्मः मानवाय सर्वेषां कार्याणां कृते यादृशी नैतिकता प्रददाति, यां विना मानवस्य सर्वेषां कार्याणां महत्त्वं विनश्यति। मानवेन सदा सर्वत्र नैतिकता पालनीया। कस्यापि देशविशेषाय, कालविशेषाय, जातिविशेषाय, सम्प्रदायविशेषाय, धर्मविशेषाय च कृते न केवलं, संसारस्य यस्मिन् कस्मिन्नपि देशे स्थितानां जनानां कृते मान्याः एते साधारणधर्माः वर्तन्ते। यदि सर्वे जनाः एतान् धर्मान् पलायन्ति चेत् समाजे परस्परं वैरभावो न भवति, कलहश्चापि न। अस्माभिः स्वकर्तव्यं विस्मृतम्। तेन वयं परस्परं विद्वेषं कुर्मः। सर्वैरेव जनैः पालनीयो यः धर्मः वर्तते, तम् एव धर्मं हन्मः वयम्। इदमेव अनर्थस्य मूलं कारणमस्ति। साधारणधर्मस्य पालनात् समाजस्य देशस्य विश्वस्य कल्याणं भवति। तेन अन्येभ्यः दुखं न दातव्यम्। सर्वेषां जनानां कृते सहयोगः सेवा च करणीया। अतः एव शास्त्रोदितानां विविधानां धर्माणाम् अनुसरणेन मनुष्यः मनुष्यत्वं प्राप्तुमर्हतीति सर्वैरेव जनैः मननीयम्॥ इति दिक्॥

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

ऋग्वेद.(यथारूप) अनु.डा.मोहनकृष्ण दुबे, (ई.सं.२००१).चौखम्बा ओरियण्टालिया : वाराणसी।

मनुस्मृति. मनु (वि. सं.२०४९).द्वितीय संस्करण, चौखम्बा संस्कृत संस्थान : वाराणसी।

महाभारत (आदिपर्व).(यथारूप) (सन् १९७१) सातौं संस्करण. गीताप्रेस : गोरखपुर।

महाभारत (वनपर्व). (यथारूप) (सन् १९७१) सातौं संस्करण. गीताप्रेस : गोरखपुर।

महाभारत (शान्तिपर्व).(यथारूप) (सन् १९७१) सातौं संस्करण .गीताप्रेस : गोरखपुर।

याज्ञवल्क्यस्मृति. (मिताक्षरा). याज्ञवल्क्य (तृ.सं.२०३९) चौखम्बा संस्कृत संस्थान : वाराणसी।

विदुरनीति. विदुर, अनु. मदनप्रसाद अर्याल, श्रीमती रमादेवी अर्याल (तृ.सं. २०६०) : काठमाण्डौ।

वैदिक धर्म मूल रूपमा, शिवराज आचार्य कौण्डिन्न्यायन, स्वाद्ध्यायशाला, (तृ.सं. २०८०), काठमाडौं।

हिन्दू संस्कार परिचय र विमर्श, डा. लक्ष्मीकान्त पन्थी, रत्न पुस्तक भण्डार, २०७४, काठमाडौं।

नेपाली बृहत् शब्दकोश, सम्पादक समूह, (सातौं .सं. २०६७), नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान : काठमाडौं।

धर्मशास्त्रीयराज्यतत्त्वविमर्शः अप्रकाशित शोधप्रबन्ध, रामचन्द्र गौतम, सं. वि. वि. : वाराणसी।

श्रीमद्भगवद्गीता (यथारूप). २३ औं संस्करण, (सन् २००५). गीताप्रेस : गोरखपुर।

ढकाल, प्रकाश. महाभारतस्य शान्तिपर्वणि निर्दिष्टस्य राजधर्मस्यानुशीलनम्, अप्रकाशित शोधप्रबन्ध विद्यावारिधि, काठमाडौं, नेसंवि. अनुसन्धान केन्द्र,२०७३।

४४. इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्ट विद्यः स्मृतः॥७५।२। वनपर्व, महाभारत।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्वन्यालोकप्रथमद्वितीयोद्योतगतवैशिष्ट्यानुशीलनम्

उपप्रा. भरतभट्टराईः

रुरुसंस्कृतविद्यापीठम्

लेखसारः

अस्मिन्नालेखे प्रथमन्तावद् ग्रन्थकर्तुरानन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकग्रन्थस्य च सामान्यपरिचयः प्रस्तुतोऽस्ति। ततोऽनन्तरं शीर्षकानुसारं ध्वन्यालोक-प्रथम-द्वितीयोद्योतगत-वैशिष्ट्यानामनुशीलनं कृतमस्ति। प्रथमोद्योतगत-वैशिष्ट्यानुशीलने ध्वन्यालोकमङ्गलाचरणगतत्रिविधव्यङ्ग्यत्वम्, ध्वनिविरोधिमतपरिखण्डनम्, अर्थस्य भेदद्वयकथनमित्यादीनि द्वादश वैशिष्ट्यानि प्रदत्तानि सन्ति। द्वितीयोद्योतगत-वैशिष्ट्यानुशीलनसन्दर्भे तु रसवदलङ्कार-रसध्वन्योः पार्थक्यकथनम्, गुणालङ्कारस्वरूपकथनम्, रसादिध्वनेर्भेदानामानन्त्यकथनम्, ध्वनेरलङ्कारविचार इत्यादीनि अष्टौ वैशिष्ट्यानि सङ्गृहीतानि सन्ति। तथा चान्ते सकलैः काव्यशास्त्रिभिः साहित्यिकैः कविभिश्चास्याध्ययनं सर्वतोभावेन कर्त्तव्यमिति निष्कर्षः प्रस्तुतः।

एवम्प्रकारेणानेन ध्वन्यालोकप्रथमद्वितीयोद्योतपठनपाठने संलग्नानां समेषां महानुपकारो भवेदिति विश्वासो विधीयते।

शब्दकुञ्जी– ध्वनिः, रसध्वनिः, उपमाध्वनिः, गुणः, अलङ्कारः।

१ विषयप्रवेशः

ध्वनिसिद्धान्तप्रर्वतकस्यानन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोक इत्याख्यो ग्रन्थः काव्यशास्त्रपरम्परायां मूर्ध्नि स्थितो वर्तते। इममेव ग्रन्थमाधारीकृत्य पश्चवर्तिभिरनेकैराचार्यैः काव्यप्रकाशसाहित्य- दर्पणादयो ग्रन्था विरचिताः। ग्रन्थस्य नाम्नैव स्पष्टीभवति यदस्मिन् कस्मिन् विषये चर्चा वर्तत इति। ग्रन्थनामधेये द्वौ शब्दौ वर्तेते। तत्राद्यः शब्दो ध्वनिः वर्तते। ध्वनिः किमिति यथोपस्थाप्यते – सामान्यतया ध्वनति यः स इति व्युत्पत्तौ व्यञ्जकः शब्दः, ध्वनति ध्वनयति वा इति व्युत्पत्तौ व्यञ्जकोऽर्थः, ध्वन्यते असौ इति ध्वनिरिति व्युत्पत्तौ व्यङ्ग्योऽर्थः, ध्वन्यते अनेनेति व्युत्पत्तौ व्यञ्जनाव्यापारः, ध्वन्यते अस्मिन् इति ध्वनिरिति व्युत्पत्तौ च ध्वनिकाव्यम् इति पञ्चस्वर्थेषु ध्वनिशब्दः प्रयुक्तो दृश्यते (ध्वन्यालोकः १।१३, लोचने)। व्याकरणशास्त्रे हि नादपदेनाभिहिता श्रूयमाणा अन्त्यबुद्धिग्राह्याः स्फोटव्यञ्जका ध्वनिशब्देन व्यपदिश्यन्ते (वाक्यपदीयम्, १।८३)। व्याकरणशास्त्रस्य सिद्धान्तममुमधिकृत्य ध्वनिवादिभिः साहित्यिकैरपि व्यञ्जके शब्देऽर्थे च ध्वनिपदस्य व्यपदेशो व्यधायि। एवञ्च आलोक इत्यनेन द्योतस्य बोधो भवति (अमरकोशः, ३।२३४१)। अतो ध्वन्याालोक इत्यनेन ध्वनिसम्बन्धी द्योतः अर्थात् प्रकाशः, प्रकाशनं, चर्चा वावबुध्यते। अस्यां ध्वनिचर्चायामत्र चत्वार उद्योताः सन्ति। तत्रापि प्रथमद्वितीयोद्योतयोस्तु ध्वनेः पृथग्वैशिष्ट्यद्योतनायैव ग्रन्थकारस्य विशेषाभिरुचिः दृश्यते।

एवम्भूतस्य ध्वन्यालोकस्य कस्मिन्नुद्योते किं वैशिष्ट्यं वर्तत इति सर्वैरपि ज्ञेयं भवति। तदर्थमेवात्र "ध्वन्यालोकप्रथमद्वितीयोद्योतगतवैशिष्ट्यानुशीलनम्" इति शीर्षकमादायायं लघ्वनुसन्धानरूप आलेखो लिख्यते। यतो हि ध्वन्यालोकस्य प्रथमोद्योते किं वैशिष्ट्यम्? द्वितीयोद्योते किं वैशिष्ट्यम्? इति प्रश्नौ समुदितः। तन्निवारणार्थमेवायं यत्नोऽनेनालेखमाध्यमेन क्रियमाणो वर्तते।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२. अध्ययनविधिः

अध्ययनमिदं मुख्यतया पुस्तकालयीयविधिमनुसृत्य कृतमस्ति। अत्र हि ध्वन्यालोकस्य विविधपक्षेषु समीचीनतया व्याख्यातेभ्यो ग्रन्थेभ्यः प्राप्तानि तथ्यानि सङ्कलय्य प्राप्तसामग्रीणां गहनतया विवेचनञ्च विधाय निष्कर्षः स्थापितो वर्तते। अत्र सामग्रीणां विवेचनक्रमे यथावश्यकमागमादयो विधयश्च प्रयुक्ताः सन्ति।

३. अनुसन्धानस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

विशेषतोऽस्यानुसन्धानस्य क्षेत्रं केवलं ध्वन्यालोकाख्यो ग्रन्थो वर्तते। ग्रन्थेऽस्मिन्नप्यनुशीलनीया नैके विषयाः सन्ति। तत्रापि प्रथमद्वितीयोद्योतयोः वैशिष्ट्यानुशीलनमेव सीमाङ्कनं विधायाध्ययनमिदं प्रवृत्तमस्ति।

४ सैद्धान्तिकपर्याधारः

अस्यानुसन्धानस्य विषयक्षेत्रं स्वतःसिद्धत्वात् तेषां सत्यापनाय सैद्धान्तिकपर्याधारस्य नास्त्यावश्यकता तथापि अस्मिन्नध्ययने भरतभामहमम्मटादिप्रणीतग्रन्थेभ्यः सामग्रीसङ्कलनं कृतमस्तीति एत एव सैद्धान्तिकाधारत्वेन अङ्गीकृता इति वक्तुं शक्यते। समालोचनक्रमे संकलिततथ्यानां सन्दर्भस्रोतःप्रदर्शनाय गद्यात्मकाधुनिकग्रन्थानां कृते लेखकमितिपृष्ठपद्धतेः (एपीएपद्धतेः), सूत्रसन्दर्भप्रदर्शनाय संस्कृतवाङ्मये बहुप्रचलिताया अध्याय-पाद-सूत्रसंख्यापद्धतेश्च प्रयोगः कृतो वर्तते।

५ प्रथमोद्योतगतवैशिष्ट्यानुशीलनम्

पश्चवर्तिनां मम्मटविश्वनाथजगन्नाथादिकाव्यशास्त्रिणामुपजीव्यभूते ध्वन्यालोके नैकानि वैशिष्ट्यानि सन्ति। मङ्गलाचरणादारभ्य ध्वनेः प्राचीनसम्मतत्त्वकथनपर्यन्तं विविधविषयान्विते प्रथमोद्योते निम्नाङ्कितानि वैशिष्ट्यानि सन्ति-

५.१ ध्वन्यालोकमङ्गलाचरणगतत्रिविधव्यङ्ग्यत्वम्

वस्त्वलङ्काररसरूप-त्रिविध-ध्वनिप्रतिपादनपरे ध्वन्यालोके मङ्गलाचरण एव ध्वनेः त्रैविध्यं स्पष्टतया दृश्यते। तन्मङ्गलाचरणन्तु यथा-

स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायासितेन्दवः।
त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिदो नखाः॥ (ध्वन्यालोकस्य मङ्गलाचरणम्)

अत्र नखानां करणभूतानामपि त्राणकार्यकर्तृत्वेनोपस्थापनात्तेषां परमसामर्थ्यं ध्वनितं भवति तेनैव परमेश्वरस्य कार्यसिद्ध्यर्थं पृथक्साधनापेक्षाभावत्वञ्च सूच्यत इति वस्तुध्वनिः। स्वेच्छाकेसरिणो मधुरिपोः प्रपन्नार्तिच्छिद इति पदैर्हिरण्यकशिपुप्रभृतिदुष्टबधविषयोत्साहस्य व्यञ्जनया वीररसो ध्वन्यते। चन्द्रनखयोर्मध्ये प्रपन्नार्तिच्छेदकत्वेन नखानां वैशिष्ट्यप्रतिपादनाद् व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

५.२ ध्वनिविरोधिमतपरिखण्डनम्

प्रथमोद्योते ध्वनिविरोधिमतानां परिखण्डनं ग्रन्थकर्त्रा सुष्ठुतया कृतं दृश्यते। तत्रादौ ग्रन्थकृत् कथयति -

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नापूर्वस्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये।
केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमुचुस्तदीयं तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम्॥ (ध्वन्यालोकः, १।१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अस्यां कारिकायां ध्वनिविरोधिनां त्रयः पक्षाः समुपस्थापिताः सन्ति– १. अभाववादी, २. भाक्तवादी, ३. अनिर्वचनीयतावादी। एषु त्रिषु पक्षेष्वपि अभाववादिनां त्रयो विकल्पाः सन्ति– तत्र प्रथमविकल्पेऽप्रसिद्धितो ध्वनिरपास्तो भवति, द्वितीयविकल्पे चारुत्वनिरासेन ध्वनिरस्वीक्रियते, तृतीयविकल्पे तु प्रसिद्धप्रस्थान एवान्तर्भवति। भाक्तवादिनो ध्वनिं लाक्षणिकं मन्यन्ते। अनिर्वचनीयतावादिनस्तु ध्वनेस्तत्त्वं गिरामगोचरं सहृदयसंवेद्यमिति कथयन्ति।

तस्माद् वृत्तिकारः कथयति– 'तेनैवं विधासु विमतिषु स्थितासु सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूमः। तस्य हि ध्वनेः स्वरूपं सकलसत्कविकाव्योपनिषद्भूतमतिरमणीयमणीयसीभिः चिरन्तनकाव्यलक्षणविधायिनां बुद्धिभिरनुत्तोलितपूर्वम्, अथ च रामायणमहाभारतप्रभृतीनि लक्ष्ये सर्वत्र प्रसिद्धव्यवहारं लक्षयतां सहृदयानामानन्दो मनसि लभतां प्रतिष्ठामिति प्रकाश्यते (ध्वन्यालोकः, १।१ वृत्तौ)।

५.३ अर्थस्य भेदद्वयकथनम्

ललितोचितसन्निवेशचारुणः शरीरस्येवात्मा साररूपतया स्थितः सहृदयश्लाघ्यो योऽर्थस्तस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदौ निरूपितौ स्तः कारिकायां यथा–

योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मेति व्यवस्थितः।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ॥ (ध्वन्यालोकः, १।२)

५.४ प्रतीयमानार्थस्य काव्यात्मकत्वकथनम्

द्वयोः वाच्यप्रतीयमानार्थरूपयोरर्थयोरपि प्रतीयमानार्थस्य वाच्यादुत्कृष्टता काव्यात्मकता च यथा प्रतिपादितास्ति–

वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम्।
रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः॥ (ध्वन्यालोकः, १।४,५)

५.५ प्रतीयमानार्थस्यालोकसामान्यत्वकथनम्

प्रतीयमानार्थस्य महत्त्वं गायन्नानन्दवर्धनो निम्नकारिकायामलोकसामान्यत्वञ्च यथा प्रस्तौति–

सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्॥ (ध्वन्यालोकः, १।६)

५.६ काव्ये प्रतीयमानार्थस्य प्राधान्यप्रतिपादनम्

तस्यैव प्रतीयमानार्थस्य वाच्यार्थात्प्राधान्यमपि निर्दिश्य तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगिनौ शब्दार्थाविव यत्नतः अवगन्तव्याविति यथा निर्दिष्टमस्ति–

सोऽर्थस्तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन।
यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः॥ (ध्वन्यालोकः, १।८)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५.७ काव्ये वाच्यार्थस्याप्युपादेयताप्रतिपादनम्

यथालोकार्थी सन्नपि जनो दीपशिखायां यत्नवान् भवति तथैव व्यङ्ग्यमर्थं प्रति समुत्सुकः सहृदयो वाच्येऽर्थे यत्नवान् भवतीति ग्रन्थकारो यथा सूचयति—

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवाञ्जनः।
तदुपायतया, तद्वदर्थे वाच्ये तदादृतः॥ (ध्वन्यालोकः, १।९)

५.८ अलङ्कारादौ ध्वनेरन्तर्भावनिरासः

अलङ्कारादौ ध्वनेरन्तर्भावं निरासयन् वृत्तिकारो ध्वनेर्वैशिष्ट्यं यथा प्रतिपादयति –

यदप्युक्तम्— 'कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालंकारादिष्वेवान्तर्भाव इति, तदप्यसमीचीनम्। वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः? वाच्य-वाचक-चारुत्वहेतवो हि तस्याङ्गभूताः, स त्वङ्गिरूप एवेतिप्रतिपादयिष्यमाणत्वात् (ध्वन्यालोकः, १।१३ वृत्तौ)।

परिकश्लोकश्चात्र—

व्यङ्ग्यव्यञ्जकसम्बन्धनिबन्धनतया ध्वनेः।
वाच्यवाचकचारुत्वहेत्वन्तःपातिता कुतः॥ (ध्वन्यालोकः, १।१३ परिकरश्लोके)

५.९ ध्वनेरलङ्कारादीनामङ्गाङ्गित्वकथनम्

ध्वनितत्त्वप्रतिपादनपरे ध्वन्यालाके ध्वनेरङ्गित्वं तथालङ्कारगुणवृत्तीनामङ्गत्वं सुचारुतया प्रतिपादितमस्ति, 'तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भावः। इतश्च नान्तर्भावः, यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः। तस्य पुनरङ्गानि अलङ्कारा गुणाः वृत्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते। न चावयव एव पृथग्भूतोऽवयवीति प्रसिद्धः। (ध्वन्यालोकः, १।१३ वृत्तौ)

५.१० ध्वनेर्भेदद्वयकथनम्

वाच्यात् पृथग्भूतस्य ध्वनेर्द्वैविध्यं सोदाहरणं यथा प्रस्तौति वृत्तिकारः—

अस्ति ध्वनिः। स चासावविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विविधः सामान्येन। तत्राद्यस्योदाहरणम्—

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्॥ (ध्वन्यालोकः, १।१३ वृत्तौ)

द्वितीयस्यापि—

शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विम्बफलं शुकशावकः॥ (ध्वन्यालोकः, १।१३ वृत्तौ)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५.११ ध्वनेर्भक्तितः पार्थक्यनिरूपणम्

भज्यते सेव्यते प्राज्ञेन प्रसिद्धतया उद्बोध्यत इति भक्तिर्धर्मोऽभिधेयेन सारूप्यादिः। सा च प्रतिपाद्ये सामीप्यादौ श्रद्धातिशयः। मुख्यार्थस्य भङ्गोऽपि भक्तिरथवा लक्षणा, सैव ध्वनितत्त्वमर्थाद् या भक्तिः स ध्वनिर्यश्च ध्वनिः सैव भक्तिरिति वदतां भाक्तवादिनां मतमपि ग्रन्थकारो यथा दूषयति–

भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः।
अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया॥ (ध्वन्यालोकः, १।१४)

५.१२ ध्वनेः प्राचीनसम्मतत्त्वकथनम्

ध्वनिर्न नवीनो मार्गः अपितु पूर्वैरप्याचार्यैः स्वस्वग्रन्थेषु बहु प्रयुक्तो दृश्यते। इममेवाशयं निम्नकारिकांशो यथा पुरस्करोति–

लक्षणेऽन्यैः कृते चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः॥ (ध्वन्यालोकः, १।१९)

६. द्वितीयोद्योतगतवैशिष्ट्यानुशीलनम्

ध्वनिस्थापने प्रथमोद्योतस्य विशेषप्रयोजनं दृश्यते चेद् द्वितीयोद्योते तु वाच्यात् पृथग्भूतस्य ध्वनेर्द्वैविध्यकथनपूर्वकम् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनि–रसवदलङ्कार – गुणालङ्कारस्वरूप –शब्दशक्त्युद्भव-अर्थशक्त्युद्भवादिविषये सुसूक्ष्मं समीक्षणं लभ्यते। अतोऽस्मिन्नुद्योतेऽपि निम्नाङ्कितानि वैशिष्ट्यानि सन्ति –

६.१ रसवदलङ्काररसध्वनेः पार्थक्यकथनम्

काव्ये रसस्य प्रधानतायामर्थाद् अन्येषामङ्गानां रसादिपरतायामेव रसध्वनित्वं भवति, यदि अङ्गिनो रसस्यैव प्रधानेऽन्यस्मिन् वाक्यार्थेऽङ्गत्वं भवति चेत्तदा तु रसादयो रसवदलङ्कारा भवन्ति। अयमेवाशयो निम्नकारिकाभ्यां यथाभिव्यज्यते–

वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम्।
रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः॥

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः॥ (ध्वन्यालोकः, २।४,५)

६.२ गुणालङ्कारस्वरूपकथनम्

काव्ये गुणानामलङ्काराणाञ्च कीदृशं स्थानं भवतीति विषये ग्रन्थेऽस्मिन् सुस्पष्टीकृतमस्ति। अनेन स्पष्टीकरणेन पूर्ववर्तिनां पश्चवर्तिनाञ्च समेषां काव्यशास्त्रिणां गुणालङ्कारसंवन्धिविविधमतानां खण्डनं मण्डनञ्च भवति। अत्र प्रस्तुतं गुणालङ्कारस्वरूपं यथास्ति–

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।
अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा विज्ञेयाः कटकादिवत्॥ (ध्वन्यालोकः,२।६)

६.३ रसादिध्वनेर्भेदानामानन्त्यकथनम्

वाक्यार्थीभूतरसादिध्वनेरवयवभूतानाम् उपमाद्यलङ्काराणाम् आत्मसम्बद्धानां रसभावादीनाम् अन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने एकस्यैव रसादिध्वनेरपि अनन्तता भवतीति यथा प्रतिपादितम् –

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्याङ्गानां प्रभेदा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये।
तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने॥ (ध्वन्यालोकः,२।१२)

६.४ ध्वनावलङ्कारविचारः

ध्वनौ कीदृशोऽलङ्कारो ग्राह्यो भवतीति विषये नैकाभिः कारिकाभिः ग्रन्थकारेण सुस्पष्टीकृतमस्ति। तद्यथा प्रदर्श्यते—

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः॥ (ध्वन्यालोकः,२।१६)

अर्थाद् वाक्यार्थीभूतरसादौ स एवालङ्कारो मुख्यो मत उपस्कारकत्वेन यो रससमवधानेन सहैव विना पृथक्प्रयत्नेन निर्वर्त्यो भवति यश्च रसैकतानतया स्थितो भवति। तेन रसनिबन्धनानुकूलतयानुषङ्गिकरूपेण स्वतःस्फूर्त एवालङ्कारो रसध्वनौ तस्याङ्गत्वेन प्राधान्यं भजते।

तथैव अन्याभिः कारिकाभिरपि विषयोऽयं सुस्पष्टीकृतः—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः।
रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम्॥

विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन।
काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिता॥

निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम्।
रूपकादिरलङ्कारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम्॥ (ध्वन्यालोकः, २।१७,१८,१९)

६.५ रूपकादीनां ध्वनित्वम्

वाच्यार्थसौन्दर्यभूतानां रूपकादीनामलङ्काराणामपि व्यङ्ग्यपरत्वेनैव यत्र व्यवस्थानं भवति तत्र व्यङ्ग्यमुखेनैव व्यपदेशो युक्तो भवति। रूपकालङ्कारस्य ध्वनित्वं निम्नश्लोके यथा निरूपितमस्ति—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात्पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्यान्
निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि।

सेतुं बध्नामि भूयः किमिति च सकलद्विपनाथानुयातः
त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः॥ (ध्वन्यालोकः, २।२७ वृत्तौ)

अत्र सन्देहोत्प्रेक्षितत्त्वात्सन्देहोत्प्रेक्षयोः सङ्करात्सङ्रालङ्कारो वाच्यः। तेन च तस्य विष्णुरूपता ध्वन्यत इति शब्दव्यापारं विनैव अर्थसौन्दर्यबलाद्रूपणप्रतिपत्तेः।

६.६ प्रतीयमानार्थस्य स्फुटत्वास्फुटत्वविवेकः

प्रतीयमानार्थः स्फुटास्फुटभेदेन द्विविधः। स्फुटः सहृदयसुखगोचरः अस्फुटश्च सहृदयेनापि कष्टेन लभ्यः। शब्दार्थशक्त्या प्रकाशितः स्फुटः प्रतीयमानार्थ एव ध्वनेर्विषयः, अस्फुटत्वेन वाच्योपस्कारकत्वेन वा भासमानस्तु प्रतीयमानार्थः काव्यात्मभूतस्य ध्वनेर्विषयो नेति कारिकायां यथा प्रस्तुतमस्ति—

यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते।
वाच्यस्याङ्गतया वापि नास्यासौ गोचरो ध्वनेः॥ (ध्वन्यालोकः, २।३१)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६.७ अविवक्षितवाच्यस्य ध्वन्यभावविवेचना

विषयनैपुण्याभावात् कविना यदनुप्रासादिनिबन्धनतात्पर्यप्रवृत्तिरवलम्ब्यते यच्च कवित्वसामर्थ्याभावाद् वृत्तपरिपूरणार्थमेव शब्दः प्रयुज्यते स अविवक्षितवाच्यध्वनेर्विषयो नैव भवतीति यथा निरूप्यते-

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स्खलद्गतेः।
शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः॥ (ध्वन्यालोकः, २।३२)

६.८ ध्वनेरक्लिष्यवभासनसमर्थनम्

चारुत्वपर्यवसायितया वाक्यार्थीभूतस्य प्रतीयमानार्थस्य सर्वेष्वेव प्रभेदेषु अक्लिष्टत्वेनावभासनमेव ध्वनेः पूर्णं लक्षणमिति द्वितीयोद्योतस्य चरमायां कारिकायां यथा प्रस्तुतमस्ति-

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम्।
यद्व्यङ्गस्याङ्गिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिलक्षणम्॥ (ध्वन्यालोकः, २।३३)

७. निष्कर्षः

भरतादारभ्य जगन्नाथपर्यन्तं विविधकाव्यशास्त्रमर्मज्ञैः संवर्धितायाः काव्यशास्त्रपरम्पराया मेरुदण्डायमानेन तत्रभवता आनन्दवर्धनेन विरचितेऽस्मिन् ध्वन्यालोके नैकेषां वैशिष्ट्यानां स्थितिर्दृश्यते। एतेषां सम्यक् समीक्षणेन रसध्वन्यालङ्कारगुणादिविषये विवदतां विदुषां मतभिन्नता शान्तिमधिगच्छति। अत्र ध्वनिविरोधिमतानां स्थापनापूर्वकं तन्मतखण्डनमपि सयुक्तिपूर्वकं कृतं दृश्यते। एवञ्चालङ्कार एव सर्वस्वमिति वदतां भामहादीनां मतानामपि यथोचितव्यवस्थापनं विहितमस्ति। पश्चवर्तिभिः मम्मटविश्वनाथादिभिरपि ध्वन्यालोककारसरणिमेव स्वीक्रियमाणत्वाद् अस्याध्ययनं विना न कोऽपि काव्यशास्त्रज्ञः, ध्वनिज्ञः, अलङ्कारज्ञश्च भवतीति सकलसाहित्यिकैरयमेव भूयो भूयः पेय इति निष्कर्षः।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

अमरसिंहः(सन्१९७०). अमरकोषः, वाराणसी : चौखम्बा सीरिज आफीस।

आनन्दवर्धनः (सन्१९९१). ध्वन्यालोकः (व्या. लोकमणिदाहालः), वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन।

जगन्नाथः(सन्२००३). रसगङ्गाधरः(प्र.आ.),द्वि.सं., वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

पाणिनिः(सन्१९५०). अष्टाध्यायी, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस।

भरतः(सन्१९९८). नाट्यशास्त्रम् (सम्पा.रविशंकरनागर), दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन।

भर्तृहरिः(वि.सं.२०४५). वाक्यपदीयम् (तृ.सं.), वाराणसी : सं. सं. वि.।

भामहः(सन्२००२). काव्यालङ्कारः, तृ.सं., वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

रुय्यकः(वि.सं.२०२८). अलङ्कारसर्वस्वम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस।

विश्वनाथः(सन्२००२). साहित्यदर्पणः, दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बौद्धदर्शनाभिमतस्य क्षणभङ्गवादस्य विवेचनम्

उपप्रा.डा. राजनारायणठाकुरः

वाल्मीकिविद्यापीठम्

लेखसारः

बौद्धवाङ्मये वादबाहुल्यं समुपलभ्यते। क्षणभङ्गवादोऽत्र मुख्योऽस्ति। न केवलं बौद्धदर्शनेऽस्य महती प्रतिष्ठापि तु सर्वदर्शनेष्वप्यस्य महनीयं मूल्यं दृश्यते। बौद्धदर्शनस्य प्रमुखराद्धान्तोऽयं बौद्धानां सर्वस्वं किल। अत एव क्षणभङ्गतत्त्वमाश्रित्यैव बौद्धाः सर्वं बौद्धसिद्धान्तसिद्धमाचारविचारादिकं सम्पादयन्ति व्यवस्थापयन्ति च। यत्र नैयायिकवैशेषिकादयो नित्यं व्यापकमात्मतत्त्वमामनन्ति तत्रैव बौद्धाः सर्वमनित्यं क्षणिकञ्च स्वीकुर्वन्ति। बौद्धमते निखिलं चराचरमनित्यं प्रतिक्षणपरिणामशालि चास्ति। यस्मिन् क्षणे यत्किमपि वस्तु समुत्पद्यते तस्मिन्नेव क्षणे तद्वस्तु परिवर्तते। यस्य यस्योदयो दृश्यते तस्य सर्वस्य पतनमपि स्यात्। नैतादृशं किमपि यन्न परिवर्तेत। यद् वस्तु परिवर्तनशीलं तत्तु क्षणिकमेवास्ति। यच्च क्षणिकं तत्तूत्पत्तिक्षणे केवलं दृश्यते। यतो ह्युत्पत्त्यनन्तरं समेषां भावानां विनाशो भवत्येव। यच्च क्षणभङ्गशब्देनोच्यते। एवमेवात्र जीवो जगच्चेत्युभयमेव क्षणिकम्। इदमेव क्षणभङ्गवादस्य जीवानुभूतं तत्त्वम्।

मुख्यशब्दावली– क्षणभङ्गवादः, क्षणिकवादः, सन्तानवादः, क्षणः।

विषयप्रवेशः

वादोत्तमः क्षणभङ्गवादोऽस्ति बौद्धानाम्। वादोऽयं बौद्धवाङ्मये सन्तानवाद-कालवाद-क्षणिकवाद-नाम्नापि च व्यवह्रियते। निखिलेऽपि भूमण्डले महात्मा बुद्धोऽस्ति प्रसिद्ध इत्येतत्तु सर्वविदितमेव। अनेनैव महात्मना बुद्धेन क्षणभङ्गवादः समुपदिष्टः। ततः परं नागार्जुनमैत्रेयनाथवसुबन्धुधर्मकीर्तिशान्तरक्षितादिभिः प्रकाण्डैर्बौद्धाचार्यैः स्वस्वग्रन्थेषु न केवलं वादोऽयं बहुधा प्रतिपादितोऽपि तु सैद्धान्तिकरूपेण सस्वरूपनिरूपणं स्थापितश्च। बौद्धसिद्धान्तप्रकाशकोऽयं क्षणिकवादः सर्वदर्शनप्रसिद्धोऽस्ति। अत एव बौद्धदर्शनस्य यथार्थज्ञानाय वादस्यास्य विशेषपरिशीलनमपरिहार्यमस्ति। अतोऽस्मिँल्लेखे बौद्धदर्शनाभिमतस्य क्षणभङ्गवादस्य विवेचनात्मकमनुशीलनं विहितं वर्तते।

प्रयोजनम्

बौद्धदर्शने प्रतिपादितस्य क्षणभङ्गवादनिष्ठसिद्धान्तस्य रहस्योद्घाटनपूर्वकं तदनुप्राणितदर्शनस्य विशेषज्ञानप्राप्तिश्च लेखस्यास्य प्रयोजनं वर्तते।

समस्या

बौद्धानां प्रमुखसिद्धान्तेष्वन्यतमोऽस्ति क्षणभङ्गवादः। अधुनाप्यस्य बौद्ध-तदितर-दर्शनेष्वध्ययनमध्यापनं चिन्तनं मननं दूषणं भूषणञ्च विहितं विद्वद्भिः। किञ्च बौद्धदर्शन उच्चैस्तरां महत्त्वाधायकस्याप्यस्य वादस्य विकीर्णविषयसन्दर्भमेकीकृत्य सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षणेनैकत्रीकरणमप्यद्यावधि न कैश्चिद् विहितमिति तदनुपलब्धिर्ह्यस्य लेखस्य पुरतो विद्यमाना महती समस्या। तस्मादस्याभावस्य परिपूर्तये लेखेऽस्मिन् क्षणभङ्गवादस्य विशेषानुशीलनं विशेषप्रतिपादनञ्च क्रियते। बौद्धदर्शनाभिमतस्य क्षणभङ्गवादस्य विवेचनमिति शीर्षकमधिकृत्य कृतेऽस्मिँल्लेखे समस्याद्वयं विद्यते।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(१) क्षणिकवादिनां नये क्षणभङ्गवादस्य स्वरूपं किम्? सर्वं संस्कृतं क्षणिकं कथम्? क्षणिकत्वाभावे को दोषः समापतति?

(२) क्षणभङ्गसिद्धान्तः किमर्थं स्थापितः? तस्य सिद्धिः कथं भवति? क्षणभङ्गवादस्य ज्ञानेन को लाभः?

उद्देश्यम्

उपरि समस्याकथनप्रसङ्ग उत्थापितयोः समस्ययोः समाधानमेवास्य लेखस्य प्रमुखमुद्देश्यमस्ति। अतश्चात्र तत्समस्याद्वयमधिकृत्योद्देश्यद्वयं निम्नाङ्कितं निर्धारितं विद्यते–

(१) क्षणिकवादसम्मतस्य क्षणस्वरूपस्य निर्धारणम्, तदनुसारेण सर्वं संस्कृतं क्षणिकमिति विवेचनपुरःसरं क्षणिकत्वाभावे भावानां विनाशस्याभाव इति प्रतिपादनम्।

(२) बौद्धदर्शनाभिमतस्य क्षणभङ्गसिद्धान्तस्य प्रयोजनप्रतिपादनेन नित्यतत्त्वस्य खण्डनपूर्वकं क्षणभङ्गवादस्य यथार्थज्ञानादेव निर्वाणं प्राप्यत इति विवेचनम्।

अध्ययनविधिः

अस्य लेखस्योपस्थापने सामग्रीसङ्कलनाय पुस्तकालयविधिः प्राधान्येनानुसृतः। तत्र क्षणभङ्गवादसम्बद्धो ग्रन्थः प्राथमिकस्रोतःसामग्रीरूपेण, चतुःशतकमित्याख्ये ग्रन्थे लिखिता भूमिका द्वितीयस्रोतःसामग्रीरूपेण समाश्रिता। सर्वाश्चैताः सामग्र्यः पुस्तकालयेभ्यः, विद्युत्सञ्जालादपि सङ्गृहीताः सन्ति। तास्ताः सामग्रीः समुपयुज्य विवेचनात्मको विश्लेषणात्मकश्च विधिः समाश्रितोऽस्ति। अत्र पादटिप्पण्यां सन्दर्भसूच्याञ्चैकरूपतायै सर्वत्र सिकागोपद्धतिरेव गृहीता विद्यते। पूर्वोक्तविधिभिरेवात्र क्षणिकवादस्य रहस्यं वैशिष्ट्यञ्च प्रकटितं वर्तते।

क्षणभङ्गवादस्वरूपम्

क्षणतत्त्वविषये बौद्धग्रन्थेष्वनेकाः परिभाषाः समुपलभ्यन्ते। तासु प्रमुखाः परिभाषाः प्रस्तूयन्तेऽत्र। व्याकरणशास्त्रानुसारेण **क्षणु हिंसायाम्, क्षिणु**[1] चेत्युभाभ्यां धातुभ्यामचि कृते निष्पद्यते क्षणशब्दः। हिंसनं नाश इत्यर्थः। फलतश्च वस्तूनां स क्षयः क्षणः, यः स्वतः परतो वा निष्पद्यते। यद्योगेन घटादिवस्तूनामस्तित्त्वं निरवच्छिन्नतयाऽव्यवधानेन स्वतो विनश्यति, स हि क्षण इत्यर्थः। फलतश्च क्षणाख्यः कालः, सर्वभूतानां पाचकः, सर्वजगत उपसंहारकोऽभिधीयते।[२]

अभिधर्मकोशकारेण वसुबन्धुना यथोक्तं वर्तते क्षणतत्त्वस्वरूपम्- परमाण्वक्षरक्षणाः।[३] अर्थात् सर्वसूक्ष्मो ह्यविभाज्यः कालांशः क्षणः प्रोच्यते। कालस्य पर्यन्तः क्षण इत्यर्थः। पुनश्चोक्तं तत्रैव वसुबन्धुना समग्रेषु प्रत्ययेषु यावता धर्मस्यात्मलाभः, गच्छन् वा धर्मो यावता परमाणोः परमाण्वन्तरं गच्छति स एव कालः क्षणः कथ्यते।[४] अर्थाद् गमनशीलः कश्चन पदार्थो यावता कालेनैकस्मात् परमाणुसकाशादन्यं परमाणुं समनुगच्छति, स कालः क्षणः।

---

१ वरदराजभट्टाचार्यः, **लघुसिद्धान्तकौमुदी**, सं. धरानन्दशास्त्री, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, २०००ई., पृ. ६५९, ६६०।

२ रामशङ्करत्रिपाठी, **सौत्रान्तिकदर्शनम्**, सं. समदोङ् रिनपोछे, वाराणसी : के. उ. ति. शिक्षा संस्थान, ई. १९९०, पृ.३२८।

३ वसुबन्धुः, **अभिधर्मकोशः**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९९८, पृ.४२३।

४ पूर्ववत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पालिनिबद्धेऽभिधर्मे क्षणः, चित्तक्षणः, रूपक्षण इति क्षणविषयकं विविधं वर्णनमुपलभ्यते।[५] समग्रेषु प्रत्ययेषु किञ्चन चित्तमेकं समुत्पद्यते, अयं चोत्पादक्षणः। यदुत्पादानन्तरं विनाशात् पूर्वं चित्तं स्वभावेन स्थितं भवति, स चायं स्थितिक्षणः। तदनन्तरं तच्चित्तं स्वभावतो विनश्यति, अयञ्च भङ्गक्षणः। प्रत्येकस्य चित्तस्यानेन प्रकारेणावस्थात्रयं भवति। क्षणत्रयस्योत्पादस्थितिभङ्गात्मकस्य सम्मिलितं नाम एकचित्तक्षण इति।[६] एवं विधाः सप्तदश चित्तक्षणा एको रूपक्षण इत्युच्यते।[७]

सर्वास्तिवादिनामाभिधार्मिकाणां मतेन बलवत्पुरुषाच्छटमात्रेण पञ्चषष्टिश्चित्तक्षणा उत्पद्य निरुध्यन्ते।[८] अर्थाद् बलवत्पुरुषाच्छटमात्रकालस्य पञ्चषष्टितमो भागः क्षण इति। एवं विधा विंशत्युत्तरशतक्षणास्तत्क्षण इत्युच्यते। तत्क्षणाः षष्टिर्लवः। त्रिंशल्लवा मुहूर्तः। त्रिंशद् मुहूर्ता अहोरात्रम्। त्रिंशदहोरात्राणि मासः। द्वादश मासाः संवत्सरः। अयं खल्वाभिधार्मिकाणां क्षणविषयकविचारः।[९]

बौद्धेषु तावत् सौत्रान्तिकाचार्यैः स्कन्धायतनधातूनां तत्कारित्रादिलक्षणानां सुसूक्ष्मं तात्विकं विवेचनं कृतम्। बाह्यार्थानां यद्धि मूलभूतं तत्त्वं परमाणुः,यच्च कालादीनामाधारभूतं तत्त्वं क्षणः, एतयोश्च यद् वास्तविकं स्वरूपम्, तत् खलु तैः सूक्ष्मतया परीक्षितम्। तेषां मतानुसारेणैकस्य परमाण्वधिष्ठितदेशस्य यावता कालेन परमाण्वन्तरेणातिक्रमणं भवति, तत् खलु कालपरिमाणं क्षणः। यथोक्तं धर्मकीर्तिना–

एकाण्वत्ययकालश्च कालोऽल्पीयान् क्षणो मतः।
बुद्धिश्च क्षणिका तस्मात् क्रमाद् वर्णान् प्रपद्यते॥[१०]

अर्थात् परमाणुश्च तद् द्रव्यम्, यस्मिन् बुद्ध्याऽपोह्यमाने यन्त्रादिनोपकरणेन वा विभज्यमाने पुनर्विभागो न भवति, यदि पुनर्विभागः स्यात् तदा तदस्तित्त्वमेव विलुप्तं स्यात्। एवंविधस्य परमाणुप्रदेशस्यातिक्रमणमिहाभीष्टम्। अनया रीत्याऽत्यन्तसूक्ष्मो विभक्तुमशक्योऽभेद्यः खलु कालबिन्दुः क्षणः। एवंविधस्य सुसूक्ष्मस्य क्षणस्य सत्त्वम्, तस्यार्थक्रियाकारित्वञ्च सौत्रान्तिकैरङ्गीक्रियते। सूक्ष्मतमं हि कालपरिमाणं क्षण इति सौत्रान्तिकसम्मतं प्रतिभाति। पुनश्च यथोक्तं भाष्यकारेण– यो ह्यात्मलाभोऽनन्तरविनाशी, स क्षणशब्देनाभिधीयते।[११] एवंविधः स्वभावो यस्य स क्षणिकः। क्षणस्वरूपमाविष्कुर्वतोक्तं शान्तरक्षितेन–

उत्पादानन्तरास्थायि स्वरूपं यच्च वस्तुनः।
तदुच्यते क्षणः सोऽस्ति यस्य तत् क्षणिकं मतम्॥[१२]

अर्थादुत्पादानन्तरविनाशस्वभावो वस्तुनः क्षण इत्युच्यते। स यस्यास्त्यसौ क्षणिको निगद्यते। पुनश्च तत्रैवोल्लिखितं वर्तते–

---

५ पूर्ववत्।

६ रामशङ्करत्रिपाठी, **सौत्रान्तिकदर्शनम्**, सं. समदोङ् रिनपोछे, वाराणसी : के.उ.त. शिक्षा संस्थान,१९९०ई.,पृ.३२९,उद्धृतम्।

७ पूर्ववत्।

८ वसुबन्धुः, **अभिधर्मकोशः**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९९८, पृ.४२३।

९ पूर्ववत् पृ. ४२४।

१० धर्मकीर्तिः, **प्रमाणवार्तिकम्**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९६८, श्लो. ४९६।

११ वसुबन्धुः, **अभिधर्मकोशः**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९९८, पृ.४२३।

१२ शान्तरक्षितः, **तत्त्वसङ्ग्रहः**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९८८, श्लो.३८८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षणावस्थितरूपं हि वस्तु क्षणिकमुच्यते।
स्थिररूपसमाक्रान्तं वस्त्वेवाक्षणिकं पुनः ॥[१३]

अयं भावः- क्षणस्थितिकालाः क्षणिकाः, सर्वान्त्यो हि कालः क्षणः, तं येऽवतिष्ठन्ते ते क्षणिकाः। अस्मिन् सन्दर्भ उल्लिखितं वर्तते-

यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी।[१४]

अर्थाद् यः सत्तावान् पदार्थः स क्षणिको भण्यते, यथा- मेघाः सत्तासम्पन्नभावाः पदार्था वा।

क्षणिकविषये यथोच्यते चन्द्रकीर्तिना- रूपादिनेव स संस्कारानुपादाय प्रज्ञप्तः कालः क्षणादिवाच्यो भवति।[१५] क्षणतत्त्वमधिकृत्य बुद्धेन समुपदिष्टं वर्तते-

अनित्याः सर्वसंस्कारा अध्रुवाः क्षणभङ्गुराः।
अतश्च परमार्थज्ञो वर्जयेत् संवृतेः पदम् ॥[१६]

अथात् सर्वे भावाः पदार्था वा अनित्या अध्रुवा क्षणिका विद्यन्ते। अत एव यः परमार्थवेत्ता सः संवृतेः पदमवश्यमेव वर्जयेत्। सारतः क्षणतत्त्वस्य स्वरूपमिदमेवास्ति।

इतः पूर्वं क्षणभङ्गवादस्य स्वरूपं निरूपितम्। इदानीं सर्वं संस्कृतं क्षणिकमिति व्युत्पाद्यते। समेत्य= सम्भूय हेतुप्रत्ययैः कृतं वस्तुजातं संस्कृतम्।[१७] सर्वं तावद् घटादिवस्तु मुद्गरादिसन्निधौ नाशं गच्छत् दृश्यते। तत्र येन स्वरूपेणान्त्यावस्थायां घटादिकं विनश्यति तच्चेत् स्वरूपमुत्पन्नमात्रस्य विद्यते तदानीमुत्पादानन्तरमेव तेन विनष्टव्यम्। अतः सर्वं संस्कृतं क्षणिकमिति निश्चप्रचम्। यतो हि तेषामवश्यं विनाशो भवति। विनाशो नूनमहेतुकः। अतः स यद्युत्पन्नमात्रस्य भावस्य न स्यात्, तदा कदापि न स्यात्, भावस्य सर्वदा तुल्यत्वात्। अतोऽहेतुको विनाश इति सौत्रान्तिकोऽभ्युपगमः। नास्ति वस्तुषु तथाविधः स्वभावः, येन स उत्पत्त्यनन्तरं स्थातुमवकाशं लभेत। अतः सर्वे संस्कृताः क्षणिकाः, उत्पत्यनन्तरविनाशिरूपत्वात्, चित्तचैत्तवदिति।[१८] एवमेव हेतुप्रत्ययजनिता रूपादयः पञ्चस्कन्धा अपि संस्कृताः सन्ति। अत एव तेऽपि क्षणिकाः, अनित्याः, विनाशशीलाश्च विद्यन्ते। प्रतिक्षणं ह्यन्थाभावात् क्षणिकं वस्तु प्रसिद्ध्यति। क्षणिकस्य वस्तुन उत्पादका हेतवोऽपि क्षणिकाः। न हि तावदक्षणिकात् क्षणिकं भवितुमर्हति, नित्याच्चानित्यम्। अतश्च हेतुफलभावात् परिणामोपलब्धेश्च सर्वं संस्कृतं क्षणिकमिति सिद्धम्।

बौद्धदर्शनाभिमतं जगदिदं क्षणिकं वर्तत इत्येतत्तु सर्वविदितमेव। जगत्यस्मिन् न हि तादृशं वस्तु यत् प्रतिक्षणं न परिवर्तितं स्यात्। परिवर्तनस्य परिणाम एवायं संसारः। अस्मादेव सृष्टिप्रक्रिया निर्बाधं प्रचलति। यदि वस्तूनां क्षणिकत्वं न स्वीक्रियते तदा नात्र किमपि दृष्टिगोचरायते। सृष्टिप्रक्रियैवावरुद्धा भवति। तस्मादत्र यत्किमपि विद्यते तत्सर्वं क्षणिकं परिणामि किल। यत्र सर्वं क्षणिकं तत्र नित्यः पदार्थः कुतः, क्षणिकत्वेनैव भासमानत्वात्, जलधरपटलवत्।

---

१३ पूर्ववत् श्लो.३८७।

१४ माधवाचार्यः, **सर्वदर्शनसङ्ग्रहः**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००६ई., पृ. ४८ उद्धृतम्।

१५ नागार्जुनः, **मध्यमकशास्त्रम्** (प्रसन्नपदाव्याख्यासहितम्), सं. परशुरमशर्मा, दरभङ्गा : मिथिलाविद्यापीठम्, ई.१९६०, पृ.१६५।

१६ शर्माः, चन्द्रधरः (सम्पादकः), **सौगतसिद्धान्तसारसङ्ग्रहः**, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, ई.२०१०, पृ.३३।

१७ वसुबन्धुः, **अभिधर्मकोशः**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९९८, पृ.२१।

१८ रामशङ्करत्रिपाठी,**सौत्रान्तिकदर्शनम्**, सं. समदोङ् रिनपोछे, वाराणसी : के.उ.त.शिक्षा संस्थान, १९९० ई., पृ.३३३।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षणिकवादप्रसाधनम्

संक्षिप्तरूपेण क्षणस्वरूपं प्रतिपाद्येदानीं क्षणिकवादप्रसाधनाय प्रयतत एष जनः। घटाद्यर्थानुपादाय तेषां सन्तत्या क्रियानिष्पत्त्या च क्षणादयः प्रज्ञप्यन्ते। तेन खलु क्षणविशिष्टेन कालेन सम्बद्धं वस्तु क्षणिकमित्युच्यते। वस्तूनां खलु स्वभाव उत्पादसमनन्तरापवर्गी भवति। स्वभावत एव वस्तूनां नाशः। स्वहेतुप्रत्ययैस्तथास्वभावा एव पदार्थाः समुत्पद्यन्ते। तं वस्तुस्वभावमधिकृत्य सर्वे भावाः क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा इत्यभिधीयन्ते। अयमेव च बौद्धानां प्रसिद्धः क्षणिकवादः।[१९] वस्तूनां कालिकमस्थैर्यमभिसन्धाय क्षणिकता-ऽनित्यता-क्षणभङ्गितादीनां चर्चा बौद्धशास्त्रेषु प्रायेण सर्वत्र प्राचुर्येण क्रियमाणाऽवलोक्यते। मैत्रेयनाथेन महायानसूत्रालङ्कारे,असङ्गेन च तद्भाष्ये बाह्याध्यात्मिकसंस्काराणां सर्वेषां क्षणिकत्वं विस्तरेण निरूपितं वर्तते। तत्र प्रथमं तावन्मैत्रेयनाथेन क्षणिकत्वस्याऽनित्यत्वप्रसाधनायाध उल्लिखितं श्लोकद्वयं कथितं वर्तते। तथा हि-

अयोगाद्धेतुतोत्पत्तेर्विरोधात् स्वयमस्थितेः।
अभावाल्लक्षणैकान्त्यादनुवृत्तेर्निरोधतः॥

परिणामोपलब्धेश्च तद्धेतुत्वफलत्वतः।
उपात्तत्वाधिपत्याच्च शुद्धसत्त्वानुवृत्तितः॥[२०]

अर्थात् सर्वं संस्कृतं क्षणिकं वर्तते, संस्काराणां क्षणिकत्वमन्तरेण प्रवृत्तेरयोगात्। प्रबन्धेन वृत्तिः प्रवृत्तिः। सा चान्तरेण प्रतिक्षणमुत्पादनिरोधौ न युज्यते। यदि कालान्तरं स्थित्वा पूर्वोत्तरनिरोधोत्पादतः प्रबन्धेन वृत्तिरिष्यते तर्हि तदनन्तरं प्रवृत्तिर्न स्यात्, प्रबन्धाभावात्। नैव चोत्पन्नस्य विना प्रबन्धेन कालान्तरे भावो युज्यते। हेतुतो हि सर्वं संस्कृतमुत्पद्यते। तद्यदि भूत्वा पुनरुत्तरकाले भवति, तर्हि तस्यावश्यं हेतुना भवितव्यम्। विना हेतुनाऽऽदित एवाभात्। न च तत्तेनैव हेतुना भवितुमर्हति, तस्योपभुक्तहेतुकत्वात्। न चान्यो हेतुरुपलभ्यते। तस्मात् प्रतिक्षणमवश्यं पूर्वहेतुकमन्यद् भवतीति ज्ञातव्यो भवति। एवं विना प्रबन्धेनोत्पन्नस्य कालान्तरं भावो न युज्यते। न हि विरोधयोस्तुल्यो हेतुरुपलभ्यते। यथा छायातपयोः, शीतोष्णयोश्च। कालान्तरनिरोधस्यैव च विरोधात्। केन विरोधात्? आगमेनेति च। क्षणिकं हि चित्तं प्रसिद्धम्, तस्य चान्ये संस्काराश्चक्षुरूपादयो हेतुतः। तस्मात्तेऽपि क्षणिका इति सिद्धम्। न त्वक्षणिकात् क्षणिकं भवितुमर्हति, यथा नित्यादनित्यमिति। चित्तस्य खल्वपि सर्वे संस्काराः फलम्। तथैव पापकारिषु सत्त्वेषु बाह्या भावा हीना भवन्ति, पुण्यकारिषु च प्रणीताः। अतस्तच्चित्तानुवर्तनाच् चित्तफलत्वं संस्काराणां सिद्धम्। ततश्च तेषां क्षणिकत्वम्। न हि क्षणिकस्याक्षणिकं फलं युज्यते, तदनुविधायित्वात्। अनया रीत्या द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां संस्काराणां क्षणिकत्वं साधितं वर्तते महायानसूत्रालङ्कारकारेण। पुनश्चाध्यात्मिकक्षणिकत्वं साधनार्थं यदाह मैत्रेयनाथः-

आद्यस्तरतमेनापि चयेनाश्रयभावतः।
विकारपरिपाकाभ्यां तदा हीनविशिष्टतः॥

भास्वराभास्वरत्वेन देशान्तरगमेन च।
सबीजाबीजभावेन प्रतिबिम्बेन चोदयः॥

चतुर्दशविधोत्पत्तौ हेतुमानविशेषतः।
चयापार्थादयोगाच्च आश्रयत्व असंभवात्॥

स्थितस्यासम्भवादन्ते आद्यनाशाविकारतः।
तथा हीनविशिष्टत्वे भास्वराभास्वरेऽपि च॥[२१]

---

१९ रामशङ्करत्रिपाठी, **सौत्रान्तिकदर्शनम्**, सं. समदोङ् रिनपोछे, वाराणसी : के.उ.ति. शिक्षा संस्थान, १९९० ई., ३२७ पृ.।

२० मैत्रेयनाथः, **महायानसूत्रालङ्कारः**, सं. स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, २००६ई., बो.प.अ. का.१-२।

२१ मैत्रेयनाथः, **महायानसूत्रालङ्कारः**, सं. स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, २००६ई., बो.प.अ. का. ३-६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एतैः श्लोकैर्विज्ञायते सर्वसंस्कृतं क्षणिकं वर्तते। आध्यात्मिकानां संस्काराणां चतुर्दशविध उत्पादो भवति। आद्य उत्पादो यावत्प्रथमत आत्मभावाभिनिर्वृत्तिर्जायते। तरतमेन यः प्रथमजन्मक्षणादूर्ध्वम्। चयेन य आहारस्वप्नब्रह्मचर्यासमापत्त्युपचयेन। आश्रयभावतो यश्चक्षुर्विज्ञानादीनां चक्षुराभिराश्रयैः। विकारेण यो रागादिभिर्वर्णादिविपरिणामतः। परिपाकेन यो गर्भबालकुमारयुवमध्यमवृद्धावस्थासु। हीनत्वेन विशिष्टत्वने च यो दुर्गतौ चोत्पद्यमानानां यथाक्रमं ज्ञायते। पुनश्च ग्रन्थकारेणेदं प्रोक्तम्—

गत्यभावात्स्थितायोगाच्चरमत्व असंभवात्।
अनुवृत्तेश्च चित्तस्य क्षणिकं सर्वसंस्कृतम्॥[२२]

अर्थाद् देशान्तरगमनेनोत्पत्तौ गत्यभावात्। न हि संस्काराणां देशान्तरसङ्क्रान्तिलक्षणा गतिर्नाम काचित् क्रिया युज्यते। सा ह्युत्पन्ना वा संस्कारं देशान्तरं गमयेद् अनुत्पन्ना वा। यद्युत्पन्ना तर्हि तेन गतिकाले न कश्चिद् गत इति न युज्यते। सा च क्रिया यदि तद्देशस्थ एव संस्कारे कारित्रं करोति तर्हि न युज्यते, स्थितस्यान्यदेशाप्राप्तेः। अथान्यदेशस्थे? न युज्यते, विना क्रिययान्यदेशाप्राप्तेः। न च क्रिया तत्र वा अन्यत्र वा देशे स्थिता संस्कारादन्योपलभ्यते। तस्मान्नास्ति संस्काराणां देशान्तरसन्तत्युत्पादादन्या गतिः। तदभावाच्च सिद्धं क्षणिकत्वम्।

पुनश्च बाह्यक्षणिकत्वसाधनाय यदाह मैत्रेयनाथः-

भूतानां षड्विधार्थस्य क्षणिकत्वं विधीयते।
शोषवृद्धेः प्रकृत्या च चलत्वाद् वृद्धिहानितः॥

तत्सम्भवात् पृथिव्याश्च परिणामचतुष्टयात्।
वर्णगन्धरसस्पर्शतुल्यत्वाच्च तथैव तत्॥

इन्धनाधीनवृत्तित्वात् तारतम्योपलब्धितः।
चित्तानुवृत्तेः पृच्छातः क्षणिकं बाह्यमप्यतः॥[२३]

उपर्युक्तैः श्लोकैर्विज्ञायते यत् सर्वसंस्काराः क्षणिकाः सन्तीत्यत्र नास्ति विवादावसरः। क्षणतत्त्वमधिकृत्य वसुबन्धुना विशेषतस्त्रयः श्लोकाः सम्प्रदर्शिता वर्तन्ते-

जातिरादिः प्रवाहस्य व्ययश्छेदः स्थितिस्तु सः।
स्थित्यन्यथात्वं तस्यैव पूर्वापरविशिष्टता॥

जातिरपूर्वो भावः स्थितः प्रबन्धो व्ययस्तदुच्छेदः।
स्थित्यन्यथात्वमिष्टं प्रबन्धपूर्वापरविशेष इति।

क्षणिकस्य हि धर्मस्य विना स्थित्या व्ययो भवेत्।
स च व्येत्येव तेनास्य वृथा तत्परिकल्पना॥[२४]

क्षणस्तु क्षणमात्रमपि नैव स्थितो भवति, अपि तु स्वकीयैः कारणैः स्वभावेन नश्वर एव समुत्पद्य स्थितिं विनैव विनश्यति। अत एव क्षणस्वभावे कालभेदकल्पनाया अवकाशो नास्ति। शान्तरक्षितेन क्षणभङ्गप्रसाधनायोक्तं वर्तते-

---

२२ पूर्ववत्, बो.प.अ. का. ७।

२३ पूर्ववत्, बो.प.अ. का. ८-१०।

२४ रामशङ्करत्रिपाठी, **सौत्रान्तिकदर्शनम्**, सं.समदोङ् रिनपोछे, वाराणसी : के.उ.ति. शिक्षा संस्थान, ई.१९९०, पृ.३४८ (उद्धृतम्)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतकाकृतकत्वेन द्वैराश्यं कैश्चिदिष्यते।
क्षणिकाक्षणिकत्वेन भावानामपरैर्मतम्॥

तत्र ये कृतका भावास्ते सर्वे क्षणभङ्गिनः।
विनाशं प्रति सर्वेषामनपेक्षतया स्थितेः॥[२५]

अर्थाद् घटादयो भावा ये विद्यन्ते ते सर्वे क्षणभङ्गिनः सन्ति, यतो हि सर्वेषामपेक्षां विनैव ते विनश्यन्ति। पुनश्च तत्रैव यथोक्तं शान्तरक्षितेन–

सर्वत्रैवानपेक्षाश्च विनाशे जन्मिनोऽखिलाः।
सर्वथा नाशहेतूनां तत्राकिञ्चित्करत्वतः॥[२६]

यो हि भावः क्षणस्थायी विनाश इति गीयते।
तं हेतुमन्तमिच्छामः पराभावात् त्वहेतुकम्॥[२७]

अतो विनाशसद्भावान्न नित्याः सर्वसंस्कृताः।
न विनाशीति बुद्धिश्च निर्निमित्ता प्रसज्यते॥[२८]

वस्त्वनन्तरभावित्वं न तत्र त्वस्ति तादृशि।
चलभावस्वरूपस्य भावेनैव सहोदयात्॥[२९]

उत्पादानन्तरास्थायि स्वरूपं यच्च वस्तुनः।
तदुच्यते क्षणः सोऽस्ति यस्य तत् क्षणिकं मतम्॥[३०]

अर्थादुत्पादानन्तरविनाशस्वभावो वस्तुनः क्षण उच्यते, असौ यस्यास्ति स क्षणिको भण्यते। अनया रीत्या शान्तरक्षितेन सयुक्तिकं क्षणिकवादः प्रसाधितो वर्तते। क्षणिकवादविषये माधवाचार्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहे किञ्चिद् व्याख्यानं विहितं वर्तते। तत्रानेनोक्तं यत् क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमातव्यम्। अस्याः क्षणिकभावनायाः साधकमनुमानवाक्यञ्च यथा अस्ति–

यत्सत्तत्क्षणिकं, यथा जलधरपटलम्, सन्तश्चामी भावा इति।[३१]

अस्येदं तात्पर्यम्– यद् यद् वस्तु सदस्ति तत्तत्तु क्षणिकमेव, जलधरपटलवत्।

नैयायिकवैशेषिकादयस्तावच्छरीरेन्द्रियबुद्धिव्यतिरिक्तमात्माख्यं द्रव्यमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुख–दुःखादीनां समवायिकारणमविनाशि सर्वगतं कर्तृ भोक्तृ विभु चेति नित्यं तत्त्वं समभ्युपगच्छन्ति। किन्तु यदीच्छाबुद्धिसुखदुःखादीनां कश्चिदाश्रय आवश्यकस्तर्हि नित्यगतिशून्यात्मन आश्रयस्वीकरणं वृथैव प्रतिभाति। अहङ्काराश्रयत्वाच्चित्तमात्मोच्यते। किन्त्वयं व्यावहारिक एव न तु पारमार्थिकः। परमार्थतः कश्चिन्नित्यात्मा नैवोपलभ्यते। स्वसंवेदनमात्मानं प्रत्यक्षं मन्यमानेऽपि तस्य नित्यत्वं विभुत्वञ्च स्वीकर्तुं न युक्तियुक्तम्। एवमेव नित्यत्वाभावे जगत् सर्वं क्षणिकमेव विराजते। अस्यैव क्षणभङ्गतत्त्वस्य यथार्थज्ञानादेव निर्वाणं जायते। अनया

---

२५ शान्तरक्षितः, तत्त्वसङ्ग्रहः, सं. द्वरिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, १९८८, का. ८। ३५२,३५३।

२६ पूर्ववत्, ८।३५७।

२७ पूर्ववत्, ८।३७५।

२८ पूर्ववत्, ८।३७७।

२९ पूर्ववत्, ८।३७६।

३० पूर्ववत्, ८।३८८।

३१ माधवाचार्यः, सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, ई.२००६,पृ. ३३ उद्धृतम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रीत्या नित्यपदार्थस्य खण्डनाय क्षणभङ्गसिद्धान्तः स्थापितो बौद्धैः। यश्च स्थिरवस्तुवादिनां नित्यवस्तुवादिनाञ्च वस्तुगतं स्थिरत्वं नित्यत्वञ्च निराकरोति।

विवेचनम्

आलेखेऽस्मिन् तावद् बौद्धदर्शनाभिमतक्षणभङ्गवादस्य विवेचनमिति शीर्षकमाश्रित्य क्षणिकवादस्य सोपपत्तिकं विवेचनं प्रस्तुतमस्ति। समस्तबौद्धदर्शनस्य राद्धान्तोऽस्ति यन्निखिलं चराचरं नैरात्म्यं दुःखमयमनित्यं क्षणिकं वा वर्तते। अत एव बौद्धदर्शनं तावत् क्षणभङ्गवादिदर्शननाम्ना परिकीर्त्यते। बौद्धनये नित्यपदार्थस्यास्तित्त्वं सर्वथा अवैज्ञानिकमव्यावहारिकमपारमार्थिकं वा विद्यते। अत एव यत्रोपनिषदो नित्यं ध्रुवं विभुरूपमात्मतत्त्वं प्रतिपादयन्ति तत्र बौद्धा अनित्यमशाश्वतमध्रुवमनात्मानं निगदन्ति। एवमेव बौद्धदर्शनाभिमतं क्षणभङ्गुरं सकलं जगत्। संसारेऽस्मिन्नखिलं वस्तु प्रतिक्षणं परिवर्तनशीलमस्ति। परिवर्तनस्य सार एव संसारः। अस्मादेव सृष्टिप्रक्रिया निर्बाधं चलति। यदि प्रतिक्षणं वस्तु न परिवर्तते तदा सृष्टिप्रक्रियैवावरुद्धा भवति। तस्मादत्र यत्किमपि विद्यते तत्सर्वं क्षणिकं परिणामि किल। यत्र सर्वं क्षणिकं तत्र नित्यपदार्थः कुतः, क्षणिकत्वेनैव भासमानत्वात्, जलधरपटलवत्। अनेन विवेचनेनेदं निष्कृष्यते बौद्धाः सर्वं चराचरं क्षणिकमेव प्रतिष्ठापयितुमीहन्ते।

निष्कर्षः

बौद्धमते तु कोऽपि नित्यः, शुद्धः, चेतनशीलः, कूटस्थो नित्यपदार्थः स्वरूपतो न लभ्यते। तन्नये संस्कृतधर्माणां ये हि स्वभावभूता उदयव्ययादयस्तानाश्रित्य सूक्ष्मतमा याऽवस्था, सा क्षण इति निष्कर्षः समुपजायते। सर्वं संस्कृतं क्षणिकम्, यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादीनि सुप्रसिद्धवचनान्यस्यैव निदर्शकानि। एतावता विज्ञायते यच्चराचरं जगदिदं क्षणिकं वर्तते। अत एव सिद्धोऽयं क्षणिकवादः। एवमेव बौद्धानां क्षणभङ्गसिद्धान्तो वैज्ञानिको विलक्षणः समीचीन एव प्रतिभाति। अनेन विवेचनेन नूनमेव क्षणभङ्गवादस्य रहस्यं प्रकटितं भवति।

सन्दर्भसूची

१. त्रिपाठी, रामशङ्करः, **सौत्रान्तिकदर्शनम्**, सं. समदोङ् रिनपोछे, वाराणसी : के. उ. शिक्षा संस्थान, ई.१९९०।

२. धर्मकीर्तिः, **प्रमाणवार्तिकम्**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई.१९६८।

३. नागार्जुनः, **मध्यमकशास्त्रम्** (प्रसन्नपदा व्याख्यासहिता), सं. परशुरमशर्मा, दरभङ्गा : मिथिलाविद्यापीठम्, ई.१९६०।

४. भट्टाचार्यः, वरदराजः, **लघुसिद्धान्तकौमुदी**, सं. धरानन्दशास्त्री, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, २००० ई.।

५. माधवाचार्यः, **सर्वदर्शनसङ्ग्रहः**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, ई.२००६।

६. मैत्रेयनाथः,**महायानसूत्रालङ्कारः**, सं. स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई.२००६।

७. वसुबन्धुः, **अभिधर्मकोशः**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई.१९९८।

८. शर्मा, चन्द्रधरः (सम्पादकः), **सौगतसिद्धान्तसारसङ्ग्रहः**, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज, ई. २०१०।

९. शान्तरक्षितः, **तत्त्वसङ्ग्रहः**, सं. द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी : बौद्धभारती, ई. १९८८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भीष्मप्रकृतिप्रयोगदृष्ट्या ऋतुसंहारखण्डकाव्यस्य वर्षावर्णनम्

मुकुन्द घिमिरे

आंशिकशिक्षकः, साहित्यविभागः, या.ल.ना.विद्यापीठम्

लेखसारः

कालिदासो भारतीयसाहित्यदृष्ट्या पाश्चात्त्यसाहित्यदृष्ट्या च संस्कृतस्य सर्वमान्यः कविर्मन्यते। कालिदासस्य काव्यप्रतिभायां सर्वविधोत्कृष्टताया दर्शनादयं काव्यरचनायां सातिशयं प्रथितो वर्तत इति नास्ति संशीतिगन्धः।

प्रकृतेः मनोरममूर्तिं प्रतिपादयितुं महाकविः सफलोऽस्ति। प्रकृतेः बाह्यजगतः अन्तर्जगतश्च चरमप्रदर्शनमेव एतस्य लक्ष्यमासीत्। केवलं पौरस्त्यसाहित्याकाशे एव न पाश्चात्यसाहित्ये ऽपि खण्डकाव्यस्य सिद्धान्तानाम्, तत्त्वानाम्, परिभाषाणाम्, भाषाणाम्, शैलीनां यानि वैशिष्ट्यानि सन्ति तैर्युक्तेषु खण्डकाव्येषु मनोरमं शिरोरत्नमिव पौरस्त्यसाहित्यस्य एतनृतुसंहारं मनोग्राहि वर्तते। तेन हेतुना प्रकृतिगतपात्राणि यानि सन्ति तानि मानवसहयोगीनि अवचेतनमूलकानि सन्ति। तथा च कालिदास न केवलं सौम्यप्रकृतेरुपासकः भीष्मप्रकृतेरप्युपासको ऽपि। ऋतुसंहारे वर्षावर्णने ख्यापनाय महद्योगदानं प्रापितं वर्तते।

शब्दकुञ्जी : ऋतुसंहारः, वर्षावर्णनम्, भीष्मप्रकृतिः, उपस्थापनम्, मधुकरः, आल्हादः

विषयप्रवेशः

कालिदासनाम्ना विरचितानि नैकानि काव्यानि प्राप्यन्ते तथापि इतिहासप्रसिद्धस्य महाकवेः कालिदासस्य निःसन्दिग्धरूपेण यानि काव्यानि स्वीकृतानि तेषु 'रघुवंशमहाकाव्यम्', 'कुमारसम्भवमहाकाव्यम्'चेति महाकाव्यद्वयम्, 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्', 'मालविकाग्निमित्रम्', 'विक्रमोर्वशीयम्' चेति नाटकत्रयम्, 'ऋतुसंहारः', 'मेघदूतम्' चेति खण्डकाव्यद्वयं च विलसन्ति। अत्र खण्डकाव्यकारेण कालिदासेन विरचितस्यर्तुसंहार-खण्डकाव्यस्य वर्षावर्णने भीष्मप्रकृतेः सौन्दर्यमिति विषयो विविच्यते।

रघुवंशादिमहाकाव्यानाम्, अभिज्ञानशाकुन्तलादिनाटकानाञ्च समालोचनाः, तदधिकृत्य निर्मिता ग्रन्थाश्च बहुभिर्विद्वद्भिः कृताः प्राप्यन्ते। तथैव मेघदूतखण्डकाव्ये प्रकृतिविषये ऽपि टीकाटिप्पणी-समालोचना-संक्षिप्तलेख-ग्रन्थादय एव प्राप्यन्ते। ऋतुसंहारखण्डकाव्ये भीष्मप्रकृतिप्रयोगे किमपि विशेषग्रन्थाः न प्राप्यन्ते, किमपि सम्यक् तोषप्रदं कार्यं न प्राप्यते। अत एवास्मिन्नालेखें महाकविकालिदासकृतौ ऋतुसंहारखण्डकाव्ये वर्षावर्णने विहितस्य भीष्मप्रकृतिचित्रणस्य विषये गहनमध्ययनं विहितमस्ति।

लेखसमस्याः

संस्कृतसाहित्याकाशे महाकविः कालिदासः सर्वोपरि विद्यते। कालिदासग्रन्थाः विश्वब्रह्माण्डे सुप्रसिद्धा एव। समालोचकैः टिप्पणीकारैश्च ग्रन्थाधारेणसर्वेषां विषयाणां विवेचना कृता। प्रकृतिप्रयोगदृष्ट्याऽपि अनुसन्धानकारैः शोधप्रबन्धा अपि रचिताः परं प्रकृतेः सिद्धान्ताधारेण भीष्मप्रकृतिदृष्ट्या ऋतुसंहारस्य विवेचनं केनापि न कृतम्।

प्रस्तुतेऽस्मिन् लेखनकार्ये समनुभूयमाने प्रमुखे समस्ये अधोनिर्दिष्टे स्तः–

(१) प्रकृतेः सिद्धान्तं स्वरूपञ्च किम्?

(२) ऋतुसंहारे वर्षावर्णने भीष्मप्रकृतेः सौन्दर्यं किदृशम्?

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लेखस्योद्देश्यम्

प्रस्तुतस्य लेखस्योद्देश्ये प्रमुखतया निम्नलिखिते स्तः-

(क) प्रकृतेः स्वरूपप्रकाशनम्।

(ख) भीष्मप्रकृतिप्रयोगदृष्ट्या ऋतुसंहारे वर्षावर्णने सौन्दर्यवर्णनम्।

पूर्वकार्यस्य समीक्षा

संस्कृतसाहित्ये सन्ति विविधान्यलङ्कारशास्त्राणि। तत्र काव्याङ्गतया यत्र तत्र काव्येषु, खण्डकाव्येषु, महाकाव्येषु, नाटकेष्वपि प्रकृतेः सौन्दर्यपक्षस्य, विरहोद्दीपकपक्षस्य, भयात्मकस्वरूपस्य च प्रयोगः कविभिर्विहित उपलभ्यते। तथैव कालिदासेनापि तदीयखण्डकाव्ये ऋतुसंहारे भीष्मप्रकृतिप्रयोगो कृतो दृश्यते। ऋतुसंहार-काव्यगतप्रकृतिचित्रणस्य विषये चर्चा विविधेष्वितिहासविवेचनग्रन्थेषु कतिपयैर्विद्वद्भिर्विहिता दृश्यते। तच्च निम्नानुसारेण निरूप्यते-

(१) ग्रन्थकारश्चन्द्रबली पाँडे (चन्द्रबली पाण्डे, कालिदास, भारत :मोतीलाल बनारसीदास, वि.सं. २०११, पृ. १०६) "कालिदास" इति नामके ग्रन्थे ऋतुसंहारप्रसङ्गे लिखति- "अवश्यमेव ऋतुसंहारः कालिदासस्य रचनाऽस्ति। काव्ये कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणगता निपुणता प्रकाशिता दृश्यते।"

(२) भोलाशङ्कर-व्यासः (भोलाशङ्कर-व्यासः, संस्कृत-कवि-दर्शन, द्वि.सं., वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०१७, पृ. ८३।) "संस्कृत-कवि-दर्शन" नामके पुस्तके कालिदासस्य ऋतुसंहारस्य परिचयप्रसङ्गे लिखति- "ऋतुसंहारस्य प्रकृतिः वाल्मीकेरिवालम्बनप्रधाना नास्ति, अपि तु उद्दीपनप्रधाना विद्यते।"

(३) बलदेवोपाध्यायः (बलदेवोपाध्यायः, संस्कृत साहित्य का इतिहास, ष.सं., बनारस : शारदा मन्दिर, सन् १९६०, पृ. १६९-१७०) "संस्कृत साहित्य का इतिहास" इति नामके ग्रन्थे कालिदासस्य परिचयप्रसङ्गे ऋतुसंहारविषये लिखति- "ऋतुसंहारः कालिदासस्य प्रथमा काव्यकृतिरस्ति। विदुषां मते बालकविना कालिदासेन काव्यकलायाः प्रयोग एतस्मादृतुवर्णनात्मकाल्लघुकाव्यात् प्रारब्धोऽस्ति।"

(४) ग्रन्थकारः श्रीरामचन्द्रमिश्रः (रामचन्द्रमिश्रः, संस्कृतसाहित्येतिहासः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, सन् १९६०, पृ. ८४) "संस्कृतसाहित्येतिहासः" इति नामके ग्रन्थे कालिदासस्य, ऋतुसंहारस्य च परिचयप्रसङ्गे लिखति- "अत्र काव्ये लघुकायात्मकाः षट्सर्गाः सन्ति, यत्र संहत्य १५३ श्लोकाः षड्तुवर्णने निबद्धाः। प्रकृतेः सर्वास्ववस्थासु परिवर्तितानि तानि तानि चित्राण्यत्र प्रस्तुतानि यानि प्रत्यक्षदृष्टानीव हृदयं रञ्जयन्ति। कालिदासीयमेवेदमपि काव्यम्।"

(५) ग्रन्थकारः रमाशङ्कर तिवारीः (रमाशङ्कर तिवारीः, महाकवि कालिदास, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०१८, पृ. १२५-१२६) "महाकवि कालिदास" इति नामके ग्रन्थे कालिदासस्य ऋतुसंहारस्य वर्णनप्रसङ्गे लिखति- "ऋतुसंहारः महाकविकालिदासस्य प्रथमं काव्यरचनारूपमस्ति। यद्यपि काव्येऽस्मिन् अन्यकाव्यचतुष्टयगतचारुतेव चारुता नोपलभ्यते तथापि खण्डकाव्यमेतत् सहृदयरसिकानां हृदयावर्जनाय सर्वथा समर्थमस्ति। संस्कृतकाव्ये केवलमृतुवर्णनात्मकं काव्यमृतुसंहारमेव।"

(६) रचनाकारेण घटराजभट्टराईमहोदयेन (घटराजभट्टराई, संस्कृतका अमर साहित्यकार, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०३४, पृ. ४६, ५३) 'संस्कृतका अमर साहित्यकार' इत्यभिधानायां कृतौ ऋतुसंहार-रचयितुर्महाकवेः कालिदासस्य प्रसङ्गे लिखितम्- "काव्यमिदं खण्डकाव्यमस्ति। काव्ये ग्रीष्मर्तोरारभ्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
वसन्तर्तुपर्यन्तानामृतूनां सजीवं मनोहरञ्च वर्णनमस्ति। षट्सु सर्गेषु रचितमिदं काव्यं कालिदासस्य प्रथमा रचना। अत्र प्रकृतिवर्णनस्य हृदयस्पर्शिता प्राप्यते। प्रकृतिचित्रणे कालिदासः कुशलोऽस्ति। कालिदासस्याऽधिकासु कवितासु यथा तथा वा भवतु कलात्मकशैल्या प्रकृतेः चित्रं चित्रितमेव।"

(७) लेखककेन हंसपुरे-सुवेदिना (हंसपुरे-सुवेदीः, संस्कृत वाङ्मयः संक्षिप्त अध्ययन, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्रः, वि.सं. २०३७, पृ. ११९) 'संस्कृत वाङ्मय : संक्षिप्त अध्ययन' इति नामके पुस्तके ऋतुसंहारगतप्रकृति–विषयेलिखितम्- "खण्डकाव्येऽस्मिन् कालिदासेन प्रतिसर्गमृतोः चित्रणं तात्कालिकप्रकृतेः वर्णनञ्चाऽतीव कुशलतया सूक्ष्मतया च कृतम्।"

(८) पुस्तककारः टीकारामोऽधिकारीः (टीकारामोऽधिकारीः, महाकवि कालिदासः, द्वि.सं., ललितपुर : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०५०, पृ. ५२, २४४)"महाकवि कालिदास" इति नामके पुस्तके लिखति- "ऋतुसंहारे षट् सर्गाः सन्ति। काव्येऽस्मिन् ग्रीष्मादारभ्य वसन्तर्तुपर्यन्तानां षड्तूनां यथार्थवर्णनं कृतमस्ति। कालिदासः प्रकृतेः स्नेहसिक्तः पुत्र एव। भारतवर्षस्य मनोरमेऽङ्के प्राप्तजीवनेन कविना प्रकृतेः सौन्दर्यस्य माधुर्यवर्णने समग्रमपि जीवनं व्यतीतम्।"

(९) सम्पादको ब्रह्मानन्दत्रिपाठी (ब्रह्मानन्द त्रिपाठीः, कालिदास-ग्रन्थावली, प्र.सं., वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, सन् १९९६, पृ. ६५६) "कालिदास-ग्रन्थावली" इति नामके ग्रन्थे महाकवेः कालिदासस्य संक्षिप्तपरिचयप्रसङ्गे ऋतुसंहारस्य परिचयं प्रस्तुवँल्लिखति- "ऋतुसंहारः कालिदासस्य प्रथमा काव्यकृतिर्मन्यते परमस्य क्रमसम्बन्धे मतैक्यं न प्राप्यते। खण्डकाव्ये ग्रीष्मादारभ्य षड्तुवर्णनं कृतमस्ति। अत ऋतुसंहारः कालिदासस्यैव कृतिरस्ति। समग्रैर्विद्वद्भिर्ग्रीष्मर्तोः सन्ध्याकालवर्णनमभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि कृतमस्तीति मन्यते।"

(१०) पुस्तककारः प्रीतिप्रभागोयलः (प्रीतिप्रभा गोयलः, संस्कृत साहित्य का इतिहास, जोधपुर : राजस्थानी ग्रन्थागार, सन् १९९८, पृ. १५६)"संस्कृत साहित्य का इतिहास" इति नामके पुस्तकेसंस्कृतगीतिकाव्यप्रसङ्गे ऋतुसंहारस्य चर्चायां लिखति- "ऋतुसंहारः षट्सर्गात्मकं काव्यम्। अस्य चतुश्चत्वारिंशदधिकशतपद्येषु पूर्णवर्षस्य षड्तोः सुन्दरं शृङ्गारिकवर्णनमस्ति। प्रारम्भे कैश्चन विद्वद्भिः काव्ये काव्यकलायाः परिष्कारगतन्यूनताप्रदर्शनेन काव्यमिदं कालिदासस्य रचनेति न स्वीकृतं परमधुना समालोचकाः काव्यमिदं कालिदासस्य प्रारम्भिकरचनारूपमिति स्वीकुर्वन्ति।"

इत्थं कालिदासस्य ऋतुसंहारस्य प्रकृतिचित्रणस्य चर्चा काव्य–नाटक–सिद्धान्त–ग्रन्थ–समालोचनां कुर्वद्भिर्विवेचनकारैः कृता प्राप्यते तथापि तेषां काव्यशास्त्रिणां मतविवेचनपूर्वकं सैद्धान्तिकस्वरूपनिर्धारणम्, तदुदाहरणानां सङ्गतिप्रदर्शनेन सह सविशदं विवेचनञ्च कैश्चिदपीतःपूर्वं विहितं न लभ्यते। तस्मादस्य लेखनकार्यस्य पूर्वनिरूपितसमस्यायाः समाधानं प्रत्युन्मुखताऽस्य महत्त्वमपि ख्यापयति।

लेखस्य सीमाङ्कनम्

महाकवि–कालिदासविरचितस्य ऋतुसंहार–खण्डकाव्यस्य वर्षावर्णने भीष्मप्रकृतेः गभीरममध्ययनं विधाय तत्कृतिमाध्यमेन कालिदासस्य प्रकृतिचित्रणस्य सौन्दर्यप्रकाशनमत्र क्रियते। अत एव प्रकृतेर्सामान्यपरिचयमुपस्थाप्य भीष्मप्रकृतेपरिचयः, ऋतुसंहार–खण्डकाव्यस्य वर्षावर्णने भीष्मप्रकृतिवर्णनस्य समग्रं विवेचनमध्ययनस्यास्य विषयक्षेत्रं वर्तते। ततो नाधिकमत्राऽन्विष्यते। प्रकृतिवर्णनबहुले ऋतुसंहारखण्डकाव्ये वर्णिताः प्रकृतेतरे विषया अन्येऽपि बहवः सन्ति कथावस्तु–चरित्रादिप्रकाशनपराः परमत्र तेषां विवेचनं नैव विहितमस्ति। इयमस्यलेखनकार्यस्य सीमाऽप्यस्ति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकृतेः स्वरूपविवेचनम्

संस्कृत-आङ्ग्ल-नैपालीय-रोम-ग्रीकादिषु पौरस्त्य-पाश्चात्यसाहित्येषु समुपलभ्यते प्रकृतेर्व्यापक-रूपेण कविभिःकृतः प्रयोगः। पौरस्त्य-ग्रन्थानुसारेण, आद्यशक्ति-दैवीशक्ति-भगवतीत्यादिरूपाः प्रकृतिर्वर्तते चित्रिता चेत् पाश्चात्य-ग्रन्थानुसारेण आद्यशक्ति-पर्यावरण-नदी-शैलादयः प्रकृत्यन्तर्गततत्त्वेन प्रतिपाद्यन्ते। एतेषां विषयाणां सङ्क्षिप्ततयाध्ययनमत्र विहितमस्ति।

प्रकृतिशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तात्पर्यञ्च

प्रकृतेः शब्दार्थ-विषये अनेकानि मतानि प्राप्यन्ते। तेषां मध्येऽत्र संस्कृत-व्याकरण-पुराणसम्बद्धानि मतानि तथा आङ्ग्ल-नैपालीय-व्याकरणसम्बद्धानि मतानि च प्रस्तूयन्ते।

व्याकरणमतम् - (क) संस्कृतव्याकरणमतम् - 'प्र' - उपसर्ग–पूर्वकात् कृ-धातोः क्तिन्-प्रत्यये कृते सति 'प्रकृतिः' इति रूपं सिद्ध्यति। अस्य शब्दस्य प्रक्रियते कार्यादिकम् अनयेतिविग्रहः। अस्यार्थाः- स्वभावजन्यो विषयः, सृष्टेः कारणम् इत्यादयः सन्ति (प्रभाकरः, सन् १९८३, पृ. ३२४)।

(ख) नैपालीयव्याकरणमतम् - 'प्र + कृति= प्रकृति।' व्याकरणे 'प्र' इत्यस्योपसर्गस्यार्थः प्रकृष्ट इति वर्तते। कृति इत्यस्यार्थः जगत आधारः, ईश्वरी इति वर्तते (पराजुली, २०४०, पृ. ५६३)।

(ग) आङ्ग्लभाषाव्याकरणमतम् - प्रकृतिः= NA + TURE, अस्यार्थाश्चस्वभावजन्या शक्तिः, संसारस्य समग्रं दृश्यमानं वस्तु, वननदीहिमशैलशिलाजलसागरादयः (Mclntosh, सन् २०१०, पृ. १०१६)।

कोशः- एकस्य शब्दस्य बहुविधा अर्था भवन्ति। 'प्रकृतिः' इति शब्दोऽपि तादृशोऽर्थबहुलः शब्दः। संस्कृत-कोशानां मध्ये अमरकोशः सर्वोपरि मन्यते विद्वद्भिः। अमरकोशे कालवर्गे (४) प्रकृतिविषये इत्थं लिखितं दृश्यते-

.... प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम्।
विशेषः कालिको ऽवस्था गुणाः सत्त्वंरजस्तमः॥२९॥ (शास्त्री, सन् १९५७, पृ. ४७)।

तथैव पातालभोगिवर्गे (८) -

.... संसिद्धिप्रकृती त्विमे॥३७॥
स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ .....॥ (शास्त्री, सन् १९५७, पृ. ८१)।

विश्वेऽस्मिन् प्राचीनानां ग्रन्थानां मध्ये वेदेषु ग्रन्थान्तरेषु च प्रकृतेः स्वरूपपरिभाषादि-विषयाः लभ्यन्ते। प्राचीनानां ग्रन्थानां मध्ये पुराणान्यपि गण्यन्ते। अष्टादशपुराणेष्वपि प्रकृतेर्वर्णन-प्रयोग-व्युत्पत्ति-परिचयादीनां विषयोपस्थापनं प्राप्तुं शक्यते। ब्रह्माण्डे अनेक–ग्रन्थाः प्राप्तुं शक्यन्ते। तेषां मध्ये गीता-धर्मविज्ञान-वाचस्पत्य-सत्यार्थप्रकाश-संस्कृतशब्दार्थप्रकाशादिग्रन्थेषु विविधसन्दर्भेषु प्रकृतेः वर्णनं प्राप्यते।

प्रकृतिवादस्य प्रसङ्गे सर्वप्रथमं जीन-ज्याक्स-रुस्सोमहोदयस्य नाम स्मर्तव्यं भवति। महाभागेनानेन मृत्युपूर्वं प्रकृतिरेव मूलं कारणमिति विचार्य सर्वेषामपि ध्यानं प्रकृतौ एव स्यादिति सन्देशो दत्तः।

फ्रान्सिस-वेकन-महोदयस्यानुसारेण दार्शनिक-लक्ष्यप्राप्तये प्रकृतिराधारभूता, एवं मूलं तत्त्वं च वर्तते इति सिद्ध्यति। (अर्याल, २०५७, पृ. ३३)

प्रकृतेस्तत्त्वानि

प्रकृतेस्तात्त्वानां निरूपणप्रसङ्गे आस्तिकदर्शनानुसारेण पौरस्त्यसिद्धान्तानुसारेण पुराणानुसारेण च सृष्टेः परमं तत्त्वं पुरुषो ब्रह्म वेति। सृष्टिस्तावत् पुरुषस्य प्रकृतेश्च संसर्गेण भवतीति केषाञ्चन विदुषां मतम्। त्रयाणां

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
तत्त्वानां साम्यावस्थैव प्रकृतिरिति पूर्वमेवोक्तम्। तानि च त्रीणि तत्त्वानि सत्त्वरजस्तमांसि (अर्याल, २०५७, पृ. ३३)।एवञ्च पाश्चात्यसिद्धान्तावलोकनेन तु दृश्यगतपर्यावरणमेव प्रकृतेर्मूलतत्त्वमिति ज्ञायते। नदीवनपर्वतादीनां सर्वेषामपि वस्तूनां प्रकृतितत्त्व एव लयो भवतीति।

प्रकृतेर्वर्गीकरणम्

प्रकृतेर्वर्गीकरणन्तु बहुभिः सिद्धान्तकारैर्भिन्नभिन्नप्रकारेण कृतं प्राप्यते। तदाधृत्यप्रकृतेर्वर्गीकरणं क्रियते।(१) इन्द्रियसंवेद्यप्रकृतिः– नेत्रकर्णादि-पञ्चेन्द्रियेभ्योऽनुभूयमाना या प्रकृतिः सैवेन्द्रियसंवेद्यप्रकृतिर्भवति। सा च बहुविधा यथा– (क) सौम्यप्रकृतिः, (ख) भीष्मप्रकृतिः, (ग) मानवीकृतप्रकृतिः।

(क) सौम्यप्रकृतिः– प्रकृतेः सौम्य-सुष्ठु-रम्य-शोभनस्वरूपमेव सौम्यप्रकृतिः।

(ख) भीष्मप्रकृतिः– प्रकृतेरुग्र-पीडाजन्य-कठोर-निर्दयस्वरूपमेव भीष्मप्रकृतिः।

(ग) मानवीकृतप्रकृतिः– प्रकृतेर्वर्णनावसरे प्रकृतेः मानववत्त्वं परिकल्प्य मानवस्य च प्रकृतिमत्त्वं परिकल्प्य वर्णनं यत्र क्रियते तत्र मानवीकृतप्रकृतिर्भवति (घिमिरे, २०७४, पृ. २२)।

एवं प्रकारेण अन्यया रीत्या – (१) तन्मयप्रकृतिः – प्रकृतेः तद्वर्णनात्मकस्वरूपमेव तन्मयप्रकृतिः।

(२) मन्मयप्रकृतिः – स्वस्मिन् प्रकृतिं समाहूय वा स्वयमेव प्रकृतिरित्यनुभूय यत्र प्रकृतेर्वर्णनं क्रियते तत्र मन्मयप्रकृतिः (भुसाल, २०७१, पृ. २६)।

पुनरपरयारीत्या-(१) आलम्बनप्रकृतिः– रसोत्पादनाय कुत्रचिदाश्रित्य प्रकृतेर्वर्णनं क्रियते चेत् तादृशी प्रकृतिरालम्बनप्रकृतिः कथ्यते। (२) उद्दीपनप्रकृतिः– घटनया विघटिता एवं रसस्योद्दीपनकर्त्री एवोद्दीपनप्रकृतिरिति (घिमिरे, २०६८, पृ. २२)।

रुस्सो-वर्डस्वर्थ-हेगेलादिमहोदयानामनुसारेण द्वन्द्वात्मकप्रक्रिया तावत् यान्त्रिकी भौतिकी च सती जैविकस्वरूपादिं प्राप्नोति। यथा – (१) यान्त्रिकप्रकृतिः– अत्र जडतत्त्व-गतिगुरुत्वाकर्षणादीनां वर्णनं प्राप्यते।(२) भौतिकप्रकृतिः– अत्र ध्वनि-ताप-रासायनिकप्रतिक्रियादीनां वर्णनं प्राप्यते। (३) जैविकप्रकृतिः– अत्र भूगर्भ-वनस्पति-विभिन्न-जीवानाञ्चाध्ययनं प्राप्यते (घिमिरे, २०७३, पृ. २३)।

निष्कर्षः

का नाम प्रकृतिः? इतिविषये पौरस्त्यसिद्धान्ते पाश्चात्यसिद्धान्ते च विभिन्नानि मतानि प्राप्यन्ते तथापि शब्दव्यवहाराणां भिन्नत्वेऽपि मूलतत्त्वं त्वेकमेवेति नास्ति तत्र विवादः। समष्टिगतरूपेण स्वभावः, आद्या शक्तिः, पञ्चतत्त्वानि सत्त्वरजस्तमांसि एव प्रकृतिः इति कथयितुं शक्यते। साहित्ये प्रयुक्तायां प्रकृतौ पूर्वोक्तानामेतेषामेव विविधानां मौलिकानां परिवर्तितानाञ्च वस्तुतत्त्वानां वर्णनं प्राप्यते।

ऋतुसंहारस्य वर्षावर्णने भीष्मप्रकृतेः सौन्दर्यम्

अथ वर्षावर्णने प्रस्तुता भीष्मप्रकृतिप्रयोगा उल्लिख्यन्ते। यथा–

अभीक्ष्णमुच्चैर्ध्वनता पयोमुचा घनान्धकारीकृतशर्वरीष्वपि।
तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः प्रयान्ति रागादभिसारिकाः स्त्रियः॥ सर्गः– १, श्लो. १०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्लोकोऽयं महाकविना कालिदासेन प्रणीतस्य ऋतुसंहारखण्डकाव्यस्यादिमः श्लोको विद्यते। अनेन श्लोकेन महाकविः वर्षर्तोर्वर्णनमुपस्थापयति। अभीक्ष्णमिति ॥ अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः। उच्चैरुच्चस्वरेण ध्वनता शब्दं कुर्वता पयोमुचा मेघेन घनान्धकारीकृतशर्वरीप्वप्यघनान्धकारा घनान्धकारा यथा संपद्यन्ते तथा कृताश्च ताः शर्वर्यो रात्रयो यथा तथाभूतासु तडित्प्रभया विद्युत्कान्त्या दर्शिता मार्गभूमयो यासां तास्तथोक्ता अभिसारिकाः स्त्रियो रागात्कान्तानुरागेण। संकेतमिति शेषः। प्रयान्ति गच्छन्तीत्यर्थः।

अत्र प्रकृतेः सौम्यावस्याथावर्णनाद् सौम्य-प्रकृति-प्रयोगो वर्तते। तदनन्तरं घनान्धकारीकृत-प्रकृतेः भीष्म-वर्णनं प्राप्यते। अतोऽत्र भीष्मप्रकृतिप्रयोगोऽपि अस्ति। तथा च-

पयोधरैर्भीमगभीरनिःस्वनैस्तडिद्भिरुद्वेजितचेतसो भृशम्।
कृतापराधानपि योषितः प्रियान् परिष्वजन्ते शयने निरन्तरम्॥ सर्गः- १, श्लो. ११

पयोधरैरिति ॥ भीमो भयानको गभीरो गम्भीरो निखनो निर्घोषो येषां तैस्तथोक्तैः। पयोधरैर्मेघैस्तडिद्भिर्विद्युद्भिश्च भृशमत्यन्तमुद्वेजितमुद्विग्नं चेतोऽन्तःकरणं यासां तास्तथोक्ता योषितो नार्यः। कृतोऽपराधोऽन्यायः परवनितानिरीक्षणादिर्यैस्तांस्तथोक्तानपि प्रियाशयने निरन्तरं निरवकाशं यथा भवति तथा परिष्वजन्त आलिङ्गन्त इत्यर्थः ॥

अत्र भीमगभीरनिःस्वनैरित्यादिभिः प्रकृतेर्भीष्मताया वर्णनं करोति कालिदासः। अतोऽत्र भीष्मप्रकृतेः प्रयोगो विराजतेतराम्। अन्यच्च-

विलोचनेन्दीवरवारिबिन्दुभिर्निषिक्तबिम्बाधरचारुपल्लवाः।
निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः स्थिताः निराशाः प्रमदाः प्रवासिनाम्॥ सर्गः- १, श्लो. १२

विलोचनेति ॥ विलोचनानि नेत्राणीन्दीवराणीव नीलोत्पलानीवेति विलोचनेन्दीवराणि तेषां ये वारिविन्दवो जलबिन्दवस्तैः कृत्वा निषिक्ताः संसिक्ताः बिम्बाधरा बिम्बसहशाधराश्चारुपल्लवा इवेति ते यासां तास्तथोक्ताः। बिम्बपदेनारक्तत्वं पल्लवपदेन च कोमलत्वं व्यज्यते। निरस्तानि त्यक्तानि माल्यान्याभरणानि भूषणान्यनुलेपनानि चन्दनादीनि याभिस्तास्तथोक्ताः प्रवासिनां प्रोषितानां प्रमदाः स्त्रियो निजरमणसमागमसङ्गजनितसुखे निराशा आशारहिताः स्थिता आसन्नित्यर्थः ॥

अत्र प्रवासिनं स्मृत्वा निराशाः प्रमदा वर्णिताः। अत्र भीष्मप्रकृतेः प्रयोगोऽस्ति। तथैव-

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं भुजङ्गवद्वक्रगतिप्रसर्पितम्।
ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम्॥ सर्गः- १, श्लो. १३

विपाण्डुरमिति ॥ विपाण्डुरं पाण्डुरवर्णं कीटांश्च रजांसि च तृणानि च तैरन्वितं युक्तं भुजंगवत्सर्पवद्वक्रगतिस्तिर्यग्गमनं प्रसर्पितमितस्ततः संचरणशीलं ससाध्वसैः सभयैर्भेककुलैर्मण्डूकसमुदायैः। निरीक्षितं विलोकितं नवोदकं नूतनजलं निम्नस्य गम्भीरस्य देशस्याभिमुखम्। प्रयाति गच्छतीत्यर्थः ॥

अत्र वक्रगतिप्रसर्पितं निम्नाभिमुखं नवोदकं वर्णयता कालिदासेन प्रकृतेः भीष्मता प्रदर्शिता। अतोऽत्र भीष्मप्रकृतेः प्रयोगोऽस्ति। यथा वा-

जलभरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चैरयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः।
अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवह्नेः शिखाभिः समुपजनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम्॥ सर्गः- १, श्लो. २७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जलधरेति ॥ तोयनम्रा जलभारनतास्तोयदा मेघा जलधरेण विनतानां नम्राणामस्माकमुच्चैरुन्नतोऽयं विन्ध्याचल आश्रय आधारः। भवतीति शेषः। इतीति हेतोरतिशयमत्यन्तं परुषाः कठिनास्ताभिस्तथोक्ताभिर्ग्रीष्मवन्हेः शिखाभिः सम्यगुपजनित उत्पादितस्तापः संतापो यस्य तं तथोक्तं विन्ध्यं विन्ध्याद्रिं जलसेकैर्जलवर्षणैर्ह्लादयन्ति हर्ष प्रापयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा। उपकृतो हि विपन्नं परमुपकरोतीति भावः।

अत्र वर्षावर्णने ग्रीष्मवह्नेः, अतिशयपरुषाभिः, शिखाभिरित्यादिना प्रकृतेः भीष्मस्वरूपं समुपन्यस्यता कालिदासेन भीष्मप्रकृतिप्रयोगो विहितः।

प्रकृतिमूलविषये सर्वाणि श्लोकानि प्रकृतिप्रयोगस्य प्रचूरतां दृश्यते। तैः पद्यैः सम्पूर्णा अत्रैषा सूक्ष्मलेखनकार्यायाः समुल्लेखैः कृतं नोचितम्। ततः भीष्मप्रकृतिप्रयोगदृष्ट्याधिकानि महत्त्वपूर्णानि पद्यानि केवलान्युपस्थितानि सन्ति।

निष्कर्षः

काव्यरचनापरम्परायां सुकुमारमार्गचूडामणेः कालिदासस्य विषयप्रस्तुत्या साकं प्रकृतेस्तथाविधः प्रयोगः सर्वथोचितः स्वाभाविकश्च दृश्यते। साररूपेण वक्तुं शक्यते यत् कालिदासः दुःखातिशयवर्णनेऽपि सौम्यप्रकृतिचित्रणे कुशलोऽस्ति चेत् सौम्यविषये च सौम्यप्रयोगस्तेन कृतः। एवमेव कठीनविषयेऽपि सौम्यप्रयोगः कृतःत्र आह्लादविषयेऽपि सौम्यप्रयोगः कृतोऽस्ति। अतश्च मेघदूतखण्डकाव्यस्य पूर्वमेघे विशेषतया सौम्यप्रकृतिप्रयोगप्रचुरं दृश्यते।

वर्षावर्णने प्रकृतेः स्वरूपत्रयमध्ये सौम्य–भीष्म–मानवीकृतप्रयोगाः समानरूपेणोपयुज्यमाना दृश्यन्ते। तत्र मुख्यरूपेण भीष्मप्रकृतिप्रयोगः पञ्चमे श्लोके एव दृश्यते।

भावाधारेणात्र सर्वत्रं मानवीकृतप्रकृतिप्रयोगमस्ति परं वस्तुस्थित्यादिनां वर्णने सौम्यप्रकृतेः वर्णनं सर्वत्रं कृतमस्ति। ततो ऽत्र सौम्यप्रकृतेः सुन्दरवर्णनं प्राप्यते। प्रकृतेः तत्त्वस्य यत्र–तत्र–सर्वत्रप्रयोगेन मेघदूतखण्डकाव्यं प्रकृतिकाव्यमपि कथयितुं शक्यते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अर्यालः, दुर्गाप्रसाद, *निबन्धकार देवकोटाका दार्शनिक चिन्तन,* काठमाडौं : उदय बुक्स प्रा.लि.,वि.सं. २०५७।

गिरिः,गोस्वामी प्रह्लादः (व्याख्याकारः)कालिदासः, *मेघदूतम्,* वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन, सन् १९९२।

घिमिरे, मुकुन्दः, *मुनामदनमा देवकोटाको प्रकृति प्रयोग,*शोधपत्र, शास्त्री, बाल्मीकि विद्यापीठ : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०६८।

घिमिरे, मुकुन्दः, *ऋतुसंहारखण्डकाव्ये प्रकृतिचित्रणस्य विवेचनम्,* शोधपत्र, आचार्यः, बाल्मीकि विद्यापीठ : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं. २०७३।

घिमिरे, मुकुन्दः, *ऋतुविचार खण्डकाव्यमा प्रकृति प्रयोग,* शोधपत्र, स्नातकोत्तरः, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वि.सं. २०७४।

जैनः, नरेन्द्रप्रकाशः (व्याख्याकारः)कालिदासः, *रघुवंशमहाकाव्यम्,* दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास, सन् १९८७।

झा,तारिणीश (व्याख्याकारः)कालिदासः, *मेघदूतम्,* इलाहाबाद : रामनारायणलाल बेनीमाधव, सन् १९६६।

त्रिपाठीः,रामप्रतापः, *कालिदास के काव्य,* इलाहावाद : किताब महल प्राइवेट लिमिटेड, सन् १९६६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रिपाठीः, कृष्णमणि (सम्पा.)कालिदासः, *रघुवंशमहाकाव्यम्,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वि.सं. २०३२।

पराजुली, कृष्णप्रसादः(सम्पा.) *नेपाली बृहत् शब्दकोशः,* प्रकाशकः नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, वि.सं. २०४०।

पाणिनिः, विश्वनाथशास्त्री प्रभाकरः (विवृतिकारः), *लघुसिद्धान्तकौमुदी,* पञ्चदशं संस्करणम्, मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स प्राइवेट लिमिटेड, दिल्ली, भारत, ई. १९८३।

पाण्डेयः,प्रद्युम्न (व्याख्याकारः)कालिदासः, *कुमारसम्भवम्,* च.सं., वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, सन् १९८१।

भुसालः, माधवप्रसादः, *प्रकृतिप्रयोगदृष्ट्या मेघदूतखण्डकाव्यस्य परिशीलनम्,* आचार्यस्तरयाप्रकाशित-शोधप्रबन्धः, वाल्मीकि विद्यापीठम्, वि.सं. २०७१।

मिश्रः, श्रीरामचन्द्रः (व्याख्याकारः), कालिदासः, *विक्रमोर्वशीयम्,* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, सन् १९६३।

शर्मा, शेषराज (व्याख्याकारः)कालिदासः, *मेघदूतम्,* तृ.सं., वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, वि.सं. २०२१।

शर्मा,केदारनाथ (व्याख्याकारः)कालिदासः, *मेघदूतम्,* अ.सं., वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वि.सं. २०३४।

शास्त्री, हरगोविन्द (सम्पा.)अमरसिंह, *अमरकोश,* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, १९५७।

शास्त्री, सूर्यनारायण, *संस्कृतकविजीवितम्,* (प्रथमो भागः), भारतः : उस्मानियाविश्वविद्यालयस्य संस्कृतपरिषदा प्रकाशितम्, सन् १९६०।

Mclntosh, Colin and Turnbull, Joanna (Editors)New OXFORD ADVANCED LEARNER'S Dictionary, 7th Edition, Oxrord University press, न्यूयोर्क (अमेरिका), ई. २०१०, पृ. १०१६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धर्मशास्त्रदृष्ट्या आश्रमधर्मस्वरूपविमर्शः

विष्णुप्रसाद शर्मा

धर्मशास्त्राचार्यः

लेखसारः

धार्मिकसामाजिकदृष्ट्या धर्मस्य धर्मशास्त्रविषयाणाञ्च समीक्षात्मकमध्ययनं तस्य विश्लेषणं, विवेचनमस्य लेखस्य प्रतिपाद्यविषयो वर्तते। धर्मतत्त्वज्ञानायेतरशास्त्रापेक्षया धर्मशास्त्रस्य भूमिका महती वर्तते। धर्मतत्त्वं, धर्मशास्त्रीयमान्यतां ये न स्वीकुर्वन्ति ते धर्मशास्त्रविदो न कदापि भवितुमर्हन्ति। धर्मशास्त्रपारङ्गता अपि ये तन्मान्यतां नाङ्गीकुर्वन्ति ते शास्त्रीयाः न भवन्ति। आधुनिकाः केचन धर्मशास्त्रस्य वचनं न परिपालयन्ति तेषां तु शास्त्रीयदृष्ट्या समाजे ह्युपादेयता न सिद्ध्यति। तेषाञ्च कार्यमपि निरर्थकं भवतीति शास्त्रीयमान्यता वर्तते।

'धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' इत्युक्तेः मन्वत्रिविष्णुयाज्ञवल्क्यादीनां स्मृतयः धर्मशास्त्रनाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति। तासु मनुस्मृतिः सर्वश्रेष्ठा सर्वज्येष्ठा च मन्यते। मनुस्मृतिग्रन्थानुसारेणात्राश्रमधर्मस्वरूपविमर्शः क्रियते। तदनु याज्ञवल्क्यस्मृतिग्रन्थस्याप्यग्रस्थानं वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे आचारव्यवहारप्रायश्चित्तसम्बद्धाः सर्वे विषयाः सरलया गिरा अतिविस्तरेण निरूपिताः सन्ति। धर्मशास्त्रविषयमवलम्ब्य पिपठिषूणां प्रियपाठकानां , जिज्ञासूनाम्, शास्त्रानुयायिनाञ्च कृते कुल्लुकभट्टविरचितमन्वर्थमुक्तावलीसहितायाः मनुस्मृतिः, याज्ञवल्क्यस्मृतिः, तत्र विज्ञानेश्वरस्य मिताक्षराटीकाः प्रसिद्धाः सन्ति। तेषु ग्रन्थेषु धर्मशास्त्रविषया समाविष्टाः सन्ति।

धरति लोकान्, ध्रियते पुण्यात्मभिरिति विग्रहे धृधातोः औणादिकमन्प्रत्यये धर्मशव्दो निष्पद्यते। न्यायः, स्वभावः, आचारः, क्रतु इत्यादयोऽस्य पर्यायाः कोशादौ दृश्यन्ते। तत्रालौकिकश्रेयः साधनत्वेन च विहितक्रियात्वं वा धर्मत्वमिति स्फुटं प्रतीयते। अतो वर्णधर्मः, आश्रमधर्मो, वर्णाश्रमधर्मो, गुणधर्मो, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति षड्विधस्मार्तधर्मविषया एव धर्मशब्दाभिधेया अवगम्यन्ते।

एतद्गुणविशिष्टधर्मप्रतिपादकं शास्त्रमेव धर्मशास्त्रं कथ्यते।

आचारव्यवहारप्रायश्चित्तरूपस्तम्भत्रयविवेचनरहितधर्मो दुर्ज्ञेय इति विचार्य सर्वमानवप्राण्युद्दिधीर्षया स्मृतयः काले काले स्मृतिकारैः प्रणीताः सन्ति। तत्र तासु स्मृतिषु मिथिलाभिजनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्येन प्रणीताः याज्ञवल्क्यस्मृतिः चिरं प्रख्याता वर्तत एव। ग्रन्थेऽस्मिन् आचारव्यवहारप्रायश्चित्तभेदेन त्रयोऽध्यायाः विद्यन्ते। तत्र आचारः परमो धर्मः इति मनूक्तत्वादुपर्युक्तविषयस्य निर्धारितोद्देश्यपूरणायैवासौ लेखसारः निर्दिष्टोऽस्ति।

शब्दकुञ्जी ब्रह्मचर्यः, गृहस्थः, वानप्रस्थः, संन्यासः, कर्तव्यम्, अकर्तव्यम्

१. विषयपरिचयः

धर्मस्य मूलं वेदो वर्तते। मानवानां कर्तव्याकर्तव्यादिधर्माधर्मनिरूपणार्थं महर्षिभिर्वेदस्य स्मरणानन्तरं धर्मशास्त्रग्रन्थानां रचना विहिता। तत्र ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां जन्मकालाद् आरभ्य अन्त्यष्टिकालपर्यन्तानां विविधानां धर्माणां विस्तृतं वर्णनमुपलभ्यते। धर्मस्य एवं धर्मशास्त्रस्य विशेषतः शिष्टाचाराचारज्ञानार्जनाय महत्त्वमधिकमस्ति।

अतः सत्यं वद। धर्मं चर। धर्मान्न प्रमदितव्यम् इत्यादिवेदवाक्यानि लभ्यन्ते। सनातनवैदिकधर्मे मानवानां हितार्थमाचारशीलशिष्टाचारादयो विषयाः सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय निरूपिताः सन्ति। पौरस्त्यवाङ्मयस्य सर्वाधिको महत्त्वाधायको विषयो धर्म एव। धर्मस्य मूलं वेद एव। स च वेदः सर्वासां विद्यानां मूलभूतः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
वेदवृक्षमाश्रित्य सर्वाणि शास्त्राणि प्रभवन्ति। तस्यैव वेदस्य षडङ्गानि सन्ति। तानि यथा शिक्षा, कल्पः, व्याकरणं, छन्दः,निरुक्तं, ज्योतिषञ्चेति। एतेषु वेदाङ्गेषु कल्पभागे एव धर्मशास्त्रस्यान्तर्भावः। अतः कल्पभागादेव धर्मशास्त्रस्योद्भवः समभूत्। कल्पभागः वेदपुरुषस्य हस्ततुल्यो भवति। प्राचीनशास्त्रवत् कल्पभागोऽपि सूत्रमय आसीत्। कल्पसूत्रं चतुर्विधं भवति। श्रौतसूत्रं, शुल्वसूत्रं, धर्मसूत्रं, गृह्यसूत्रश्चेति। तत्र श्रौतसूत्रेषु यागानुष्ठानविधयः, शुल्वसूत्रेषु यागवेदि–यागपात्रकुण्डादीना निर्माणविधयः, धर्मसूत्रेषु धर्मशास्त्रीयविषयाणां विचाराः, गृह्यसूत्रेषु च कर्मकाण्डीयविषयाणां संस्कारादीनामनुष्ठानविधयः प्रतिपादिताः सन्ति।

मानवविकासस्य प्रारम्भे मानवा अपि पशुवत् व्यवहारं कुर्वन्ति स्म। मनोबुद्धिविवेकसौन्दर्यज्ञानादीनां प्रादुर्भावेन तेषु प्राणिषु मानवाः पृथक् पृथक् वैशिष्ट्ययुक्ताः सञ्जाताः। अस्य मूलकारणमेव धर्म इति प्रमाणीक्रियते।

२. समस्याकथनम्

धर्मशास्त्रदृष्ट्या आश्रमधर्मस्वरूपविमर्शःइति शीर्षकोपरि लिखितेऽस्मिन् लेखे विविधाः समस्याः सन्ति। तासु काश्चन समस्या निम्नलिखिताः सन्ति।

१. किन्नाम आश्रमः? ब्रह्मचर्याश्रमगृहस्थाश्रमवानप्रस्थाश्रमसंन्यासाश्रमाणां स्वरूपं कीदृशमस्ति? सैद्धान्तिकाधारश्च कीदृशः?

२. धर्मशास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मचर्याश्रमगृहस्थाश्रमवानप्रस्थाश्रमसंन्यासाश्रमाणां कर्तव्याकर्तव्यविषयेस्य विधिः नियमाः के सन्ति? इत्यादिजिज्ञासा समस्यारूपेण समुद्भवन्ति। तासु धर्मस्य एवं धर्मशास्त्रस्य मुख्यविमर्शादयो विषयाश्चात्र शोधलेखने उद्देश्यरूपेण निर्धारिताः सन्ति।

३. उद्देश्यकथनम्

आर्यावर्तान्तर्गतानां मानवानां जीवनं वर्णाश्रमव्यवस्थायाः आधारेण सञ्चालितमस्ति। तत्रोक्तेषु वर्णाश्रमेषु मानवजीवनस्य कृते गृहस्थाश्रमव्यवस्थाया महत्त्वमपि सर्वाधिकं वर्तते। परन्तु सर्वे आश्रमाः धर्मशास्त्रदृष्ट्या महत्त्वपूर्णाः सन्ति। तथापि विद्वद्भिस्तद्सम्बद्धविविधविषयाणां सम्यगध्ययनं विहितं दृश्यते। परन्तु समग्रधर्मशास्त्रदृष्ट्या आश्रमधर्मस्वरूपं तथा तस्य कर्तव्याकर्तव्यविषयश्च विशिष्य न केनाऽपि अधीतो दृश्यते, यच्चात्र नितान्तमपेक्षितमासीत्। विशिष्टमध्ययनमद्यापि केनापि पूर्णरूपेण नैव विहितम्। तेन धर्मशास्त्र–व्यवस्थायामस्य विषयस्याध्ययनाभावेन उपरि निर्दिष्टा समस्याः समागताः। अत्र समुपस्थापितसमस्यानां समाधानाय वक्ष्यमाणक्रमेण उद्देश्यानि च निरूपितानि सन्ति।

१. आश्रमपरिचयपूर्वकब्रह्मचर्याश्रमगृहस्थाश्रमवानप्रस्थाश्रमसंन्यासाश्रमाणां पृष्ठभूमिः सैद्धान्तिकाधार–समुपस्थापनम्।।

२. धर्मशास्त्रदृष्ट्या ब्रह्मचर्याश्रमगृहस्थाश्रमवानप्रस्थाश्रमसंन्यासाश्रमस्य कर्तव्याऽकर्तव्य–विषयक–विधिनियमनिरूपणम्।

४. शोधविधिः

शोधसामाग्रीसङ्कलनविधौ प्रचलितानां विधीनामत्र समुपयोगः कृतो वर्तते। तेषु प्रामुख्येन पुस्तकालयविधिरेवात्र सामग्रीसङ्कलने प्रयुक्तः। तत्र चास्मिन् लेखे धर्मशास्त्रविषयप्रतिपादकाः संस्कृतमूलाकरग्रन्थाः प्राथमिकसामग्रीत्वेन गृहीताः सन्ति।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५. शोधसीमाङ्कनम्

धर्मशास्त्रदृष्ट्या आश्रमस्वरूपविमर्शसन्दर्भे अस्याः व्यवस्थाया उत्पत्तिनिरूपणपूर्वकं ब्रह्मचर्याश्रम-गृहस्थाश्रम-वानप्रस्थाश्रमसंन्यासाश्रमाणां परिभाषा, तेषां कर्तव्याकर्तव्ये, तद्ज्ञानविषये व्यापकं व्याख्यानञ्चा-ऽस्यानुसन्धानकार्यस्य क्षेत्रमस्ति। शास्त्रानुसारेण विदुषां मतमनुसृत्य सङ्क्षेपेण धर्मशास्त्रदृष्ट्या आश्रमधर्मस्य विमर्शः, एवं धर्मशास्त्रदृष्ट्या तस्य कर्तव्याकर्तव्यविषयविवेचनं तद्भ्रान्तिनिरूपणञ्चास्य लेखस्य सीमा वर्तते।

६. सैद्धान्तिकाधारः

आश्रमशब्दार्थः-'आङ्+श्रम+घञ् इति व्युत्पत्त्या शास्त्रोक्तधर्मविशेषः तद्पदजन्यार्थः। आश्राम्यन्ति स्वं स्वं तपश्चरन्त्यत्र।इति आश्रमः। एष आश्रमो ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थसन्यासाख्येन चतुर्विधः। तत्र प्रथमाश्रमो ब्रह्मचर्याश्रमः, द्वितीयाश्रमो गृहस्थाश्रमः, तृतीयाश्रमो वानप्रस्थाश्रमः, चतुर्थाश्रमश्च सन्न्यासाख्य आश्रम इति।। ऋग्वेदे चतुर्णामाश्रमाणां स्पष्टमुल्लेखो नैव प्राप्यते तथापि ब्रह्मचारी, गृहपतिः यतिर्मुनिर्वा शब्दः प्रयोगविधया प्राप्यते। ऐतरेयब्राह्मणे तैत्तिरीयसंहितायां शतपथब्राह्मणे च स्पष्टरूपेण अयं विषयः प्राप्यते।

तद्यथा-

ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गृही भवेत्।
गृही भूत्वा वनी भवेद् वनी भूत्वा प्रव्रजेत्॥ पुरुषार्थचिन्तामणिः,पृ.२४।

ब्रह्मचर्याश्रमः- ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवेशाय उपनयनसंस्कारस्य विधानमस्ति। तस्य अभिप्रायोऽस्ति विद्यार्जनाय ब्रह्मचारिणा गुरुं निकषा गमनम्। उपनयनसंस्काराय या अवस्था निर्धारिता अस्ति सा एव ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवेशस्यावस्था अस्ति। सामान्यरूपेण ब्राह्मणाय अष्टवर्षस्य, क्षत्रियाय एकादशवर्षस्य, वैश्याय द्वादशवर्षस्य अवस्था ब्रह्मचर्याश्रमे प्रवेशाय निर्धारिता सन्ति। यथा मनुः-

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः॥ मनुस्मृतिः २.३६।।

अस्मिन् विषये याज्ञवल्क्यः अपि उक्तवान्। तद्यथा-

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः १.१४।।

ब्रह्मचर्याश्रमस्य कर्तव्याकर्तव्यविचारः-

ब्रह्मचारिणो वेशभूषायाः दण्डादीनाञ्च पर्याप्तं विवेचनमस्ति। ब्राह्मण-क्षत्रिय - वैश्यवर्णानां ब्रह्मचारिणः क्रमशः कृष्णमृगस्य, रुरुमृगस्य, अजस्य च चर्माणि वस्त्ररूपेण धारयेयुः। एतेषाम् अभावे तैः शाणस्य, क्षौमस्य, ऊर्णामयानि च वस्त्राणि प्रयोक्तव्यानि। यथा च मनुः-

कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च॥ मनुस्मृतिः २.४१॥

एतत्विषये गौतमः अपि उक्तवान् - मौञ्जीज्यामौर्वीसौत्रयो मेखलाः क्रमेण। गौतमधर्मसूत्रम् १.१.१५।। वासांसि शाक्षमचीरकुतपाः सर्वेषाम्। गौतमधर्मसूत्रम् १.१.१७ -१८। कार्पासं वाऽविकृतम्। गौतमधर्मसूत्रम् १.१.१८। ब्राह्मणवर्णस्य ब्रह्मचारिणां मेखला त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा च कार्या। क्षत्रियस्य मेखला मौर्वी वैश्यस्य शणतान्तवी च भवेताम्। एतेषाम् अभावे क्रमशः कुशाश्मन्तकवल्वजैः मेखलाः कार्याः॥ एवमेव ब्राह्मणबटोः

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कार्पासं यज्ञोपवीतं क्षत्रियवैश्यवर्णयोश्च यज्ञोपवीतञ्च ऊर्णामयं भवेत्। ब्राह्मणवर्णस्य ब्रह्मचारी बैल्वदण्डं, पालाशदण्डं वा अर्हति। क्षत्रियो ब्रह्मचारी वाटखदिरयोः वैश्यश्च पैल्वौदुम्बरयोश्च दण्डौ अर्हन्ति। ब्राह्मणस्य दण्डः प्रमाणतः केशान्तिकः कार्यः क्षत्रियब्रह्मचारिणः ललाटसम्मितः विशः नासान्तिकश्च स्यात्। सर्वे ब्रह्मचारिणः स्वेच्छया मुण्डिनः जटाधारिणः अर्धजटाधारिणः वा भवितुं शक्नुवन्ति।

ब्रह्मचर्याश्रमः जीवनस्य महत्वपूर्णः समयोऽस्ति। अस्मिन् समये ब्रह्मचारिणः चरित्रनिर्माणम् इन्द्रियनिग्रहश्च अतीव आवश्यको भवति। भगवतः मनोः मतमस्ति यत् गुरोः समीपं निवसन् ब्रह्मचारी स्वानि इन्द्रियानि वशीकुर्यात्। स्वतपसः वृद्ध्यै समस्तान् पालयेत्। वेदाध्ययन-दान-यज्ञ-नियमतपांसि भोगादिविषयसेवासंकल्पशालिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवन्ति। स्तुतिवाक्यम्, निन्दावाक्यं च श्रुत्वा, सुखस्पर्शं दुकूलादि, दुःखस्पर्शं मेषकम्बलादि स्पृष्ट्वा, सुरूपं कुरूपं च दृष्ट्वा, स्वादु अस्वादु च भुक्त्वा, सुरभिमसुरभिं च घ्रात्वा यस्य न हर्षविषादौ, स जितेन्द्रियो ज्ञातव्यः। यथा च मनुः-

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः।
न हृष्यति ग्लायति वा, स विज्ञेयो जितेन्द्रियः॥ मनुस्मृतिः २.९८।

एतत् इन्द्रियनिग्रहविषये गौतमधर्मसूत्रे गौतमः अनेन प्रकारेण कथितवान्। द्यूतं वर्जयेदिति। द्विविधं (द्यूतम्) प्राण्यप्राणिभेदात्। प्राणिद्यूतं मेषयुद्धाद्यप्राणिद्यूतमक्षक्रीडादि हीनसेवां हीनस्य सेवामधोजातिप्रभृतेः। हीना चासौ सेवा च शौचादिजलाहरणम्। अदत्तादानं केनाप्यदत्तस्योत्सृष्टस्याप्यस्वामिकस्याऽऽदानम्। हिंसा प्राणिपीडा। यथा **द्यूतं हीनसेवामदत्तादानं हिंसाम्॥** गौतमधर्मसूत्रम् १.२.२३॥

मध्वादीनि वर्जयेत्। मधु माक्षिकम्। मांस मृगादेः॥ गन्धश्चन्दनादिः॥ माल्यानि पुष्पाणि॥ दिवास्वप्नो दिवानिद्रा॥ अञ्जनमक्ष्णोः॥ अभ्यञ्जनं तैलाभ्यङ्गः॥ यानं शकटादि॥ उपानच्छत्रे प्रसिद्धे॥ कामः स्त्रीसङ्गः।। क्रोधः कोपः॥ लोभो द्रव्याभिलाषः॥ मोहो विवेकशून्यता॥ वादो बहुजल्पः॥ वादनं वीणादीनाम्॥ स्नानं सुखार्थमुष्णतोयादिना कण्ठादधः प्रक्षालनम्। दन्तधावनं दन्तमलापकर्षणम्॥ हर्षोऽभिमतलाभाच्चित्तोद्रेकः।। नृत्यगीते प्रसिद्धे॥ परिवादः परदोषकथनम्॥ भयं भयहेतुः कान्तारप्रवेशादिः॥ इदं हर्षेऽपि द्रष्टव्यम्॥ यथा-

वर्जयेन् मधु-मांस-गन्ध-माल्य-दिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जन-यानोपानच्छत्र-काम-क्रोध-लोभ-मोह-वाद्यवादन-स्नान-दन्तधावन-हर्ष-नृत्य-गीत-परिवादभयानि॥ गौतमधर्मसूत्रम् १.२.१९ ॥

स्त्रीणां प्रेक्षणमवयवशो निरूपणं न यादृच्छिकं दर्शनम्॥ आलम्भनं स्पर्शनं ते अपि वर्जयेत्॥ मैथुनशंङ्कायामिति वचनाद्बालवृद्धातुरासु स्वयं च तथाविधस्य न दोषः॥ **स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशंङ्कायाम्॥ गौतमधर्मसूत्रम् १.२.२२॥** आचार्यस्य तत्पुत्रस्य तत्स्त्रिया दीक्षितस्य नामानि वर्जयेत्। परोक्षेऽप्यौपाधिकनामग्रहणं कर्तव्यमिति। **आचार्यतत्पुत्रस्त्रीदीक्षितनामानि॥ गौतमधर्मसूत्रम् १.२.२४॥**

मधुमांसाद्येतत्पर्यन्तं वर्जयेदिति क्रियान्वयोऽस्यापि ब्राह्मणः ब्राह्मण इति वचनात् क्षत्रियवैश्ययोर्गृहस्थयोः पैष्टीव्यतिरिक्तमद्यापयोगेन प्रत्यवायः॥ **शुक्लवाचो मद्यं नित्यं ब्राह्मणः॥ गौतमधर्मसूत्रम् १.२.२५॥** वाक्यसंयमो बहुप्रलापविरहः॥ बाहुसंयमो लोष्टमर्दनाद्यभावः॥ उदरसंयमो मितभोजनम्॥ **वाग्बाहूदरसंयतः॥॥ गौतमधर्मसूत्रम् १.२.२७॥** इन्द्रियाणामधीनो भूत्वा विषयेषु आसक्तो जनः वेदाध्ययनं, यज्ञानुष्ठानं नियमानां पालनं कर्तुं समर्थो न भवति॥ इन्द्रियनिग्रहविषये मानवोऽपि उक्तवान्॥ यथा क्षौद्रं मांसं च न खादेत्॥ गन्धं च कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादि वर्जयेत्॥ एषां च गन्धानां यथासम्भवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धम्॥ माल्यं च न धारयेत्॥ उद्रिक्तरसांश्च गुडादीन्न खादेत्॥ स्त्रियश्च नोपेयात्॥ यानि स्वभावतो मधुरादिरसानि कालवशेनोदकवासादिना चाम्लयन्ति तानि शुक्तानि च खादेत्॥ प्राणिनां हिंसां न कुर्यात्॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम्॥। मनुस्मृतिः २.१७७॥

तथा च याज्ञवल्क्यः-

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्।
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत्॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः १.३३॥

मधु क्षौद्रं, मद्यम्, तस्य नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत् इति निषेधात्॥ मांसं छागादेरपि॥ अञ्जनं घृतादिना गात्रस्य, कज्जलादिना चाक्ष्णोः॥ उच्छिष्टमगुरोः॥ शुक्तं निष्ठुरवाक्यं, नान्नरसः तस्य भक्ष्यप्रकरणे निषेधात्॥ स्त्रियमुपभोगे॥ प्राणिहिंसनं जीववधः॥ भास्करस्योदयास्तमयावलोकनम्॥ अश्लीलमसत्यभाषणम्॥ परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य ख्यापनम्॥ आदि शब्दात् स्मृत्यन्तरोक्तं गन्धमाल्यादि गृह्यते॥ एतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत्॥

गृहस्थाश्रमः- 'गृह+स्था+सुपि स्थः इति गृहस्थशब्दस्य निष्पत्तिर्भवति॥ ब्रह्मचर्यव्रतस्य समापनानन्तरं समावर्तनसंस्कारानन्तरं स्नातको विधिना विवाहादिकसंस्कारं सम्पादयित्वा गृहस्थाश्रमं प्रविशति॥

वेदानधीत्य, वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम्।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेत्॥ मनुस्मृतिः,३.२॥

वेदशब्दोऽयं भिन्नवेदशाखापरः॥ स्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्त्र-ब्राह्मण-क्रमेणाधीत्य, गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत्॥ कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः, गृहशब्दस्य दारवचनत्वात्॥ अविप्लुतब्रह्मचर्यः इति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षण- वर्जनरूपब्रह्मचर्यानुवादोऽयं प्रकृष्टाध्ययनङ्गत्वख्यापनार्थः पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकद्वित्रिशाखाध्ययनविकल्पः॥ यद्यपि व्रतानि, वेदाध्ययनं च नित्यवदुपदिशता मनुनोभयस्नातक एव श्रेष्ठत्वादभिहितः, तथापि स्मृत्यन्तरादन्यतरः स्नातकोऽपि बोद्धव्यः॥ तदाह हारीतः- "त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातकः, व्रतस्नातकः, विद्याव्रतस्नातकश्च" यः समाप्य वेदम्, असमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः॥ यः समाप्य व्रतानि असमाप्य वेदं समावर्तते स व्रतस्नातकः॥ उभयं समाप्य समावर्तते यः, स विद्याव्रतस्नातकः॥

गृहस्थाश्रमस्य कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारः

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि अग्निसाध्यानि दर्शयिष्यन् कस्मिन्नग्नौ किं कर्तव्यमित्याह- मृत्युक्तं वैश्वदेवादिकं कर्म लौकिकं च यत्प्रतिदिनं पाकलक्षणं तदपि, गृहस्थो विवाहाग्नौ विवाहसंस्कृते कुर्वीत॥ दायकाले विभागकाल आहृते वा वैश्यकुलादग्निमानीय इत्यादिनोक्तसंस्कारसंस्कृते॥ अपि शब्दात्प्रेते वा गृहपतावाहृते संस्कृते एव॥ ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते। श्रुत्युक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म वैतानिकाग्निषु आहवनीयादिषु कुर्वीत॥ यथा-

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीतप्रत्यहं गृही। दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः,१.९७।।

अपि च-

दिवासंध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः। कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः, १.१६॥

शरीरचिन्तां निर्वत्य कृतशौचविधिर्द्विजः।। प्रातः संध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम्॥। याज्ञवल्क्यस्मृतिः, १.९८।।

शरीरचिन्तामावश्यकादिकं, कर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं यस्य स तथोक्तः॥ कर्णश्च दक्षिणः पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत् इति लिङ्गात्। असावहनि संध्ययोश्च उदङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात्॥ चकाराद्भस्मादिरहिते देशे॥ रात्रौ तु दक्षिणामुखः॥ इत्यादिनोक्तेन विधिना कृतशौचविधिर्द्विजः दन्तधावनपूर्वकं प्रातः सन्ध्यामुपासीत॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दन्तधावनविधिश्च कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम्॥ कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्वार्धकृतकूर्चकम्। दन्तधावनमुद्दिष्टं जिव्होल्लेखनिका तथा॥ अत्र 'वृक्षोत्थम् इत्यनेन तृणलोष्टाङ्गुल्यादिनिषेधः। पलाशाश्वत्थादिनिषेधश्च स्मृत्यन्तरोक्तोऽष्टव्यः॥ दन्तधावनमन्त्रश्च- **आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च॥ ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पते॥॥**

ततो मध्याह्ने शास्त्रोक्तविधिना नद्यादिषु स्नात्वा देवान् स्वगृहोक्तान् पितृंश्च चकारादृषींश्च, देवादितीर्थेन तर्पयेत्॥ तदनन्तरं गन्धपुष्पाक्षतैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्यतमं यथावासनमृग्यजुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वा चतुर्थ्यन्तैर्नमस्कारयुक्तैराराधयेद्यथोक्तविधिना॥ तथा च याज्ञवल्क्यः—

हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान्जपेन्मन्त्रान्समाहितः॥ वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च॥॥।

उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये॥ स्नात्वा देवान्पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा॥॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः,१.९९-१००।।

तदनन्तरं वेदाथर्वेतिहासपुराणानि समस्तानि व्यस्तानि वा आध्यात्मिकीं च विद्यां जपयज्ञसिद्ध्यर्थम् उक्तविधिना यथाशक्तिं जपेत्॥ बलिकर्म भूतयज्ञः, स्वधा पितृयज्ञः, होम देवयज्ञः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, अतिथिसत्क्रिया मनुष्ययज्ञः॥ एते पञ्च महायज्ञा अहरहः कर्तव्याः नित्यत्वात्॥ यत्पुनरेषां फलश्रवणं तदेषां पावनत्वख्यापनार्थं न काम्यत्वप्रतिपादनाय।

यथा याज्ञवल्क्यः-

बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायातिथिसत्क्रियाः। भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः॥॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः, १०२।

तथा च बृहत्पराशरः-

गृहस्थो हि चतुर्भेदो वार्ताशालीनवृत्तिकौ। यायावरस्तथा वान्यो घोरसन्यासिकस्तथा॥॥।

कृषि-गोरक्ष वाणिज्यैः कुर्वन् सर्वाः क्रिया द्विजः॥ विहितैरात्मविद्यैश्च वार्ता वृत्तिः स उच्यते॥॥

ददात्यध्येति यजते याजयेन्न च पाठयेत्॥ कुर्यात्कर्म प्रतिग्राही शालीनो ध्यानकृद्द्विजः॥॥।

उक्तः सन् कारयेदन्यां क्रियां कुर्यात्प्रतिग्रहम्।। पाठयेच्च तथात्मानं यायावरः स उच्यते॥॥।

तिष्ठेद्याच्च शिलोञ्च्छाम्यामुद्घृताग्निश्च उच्यते।। आत्मविच्च क्रियाः कुर्यात् धीरसंन्यासिकः स्मृतः॥॥

बृहत्पराशरस्मृतिः, १२.१४३ – १४७।

वानप्रस्थाश्रमः-

वने प्रकर्षेण नियमेन च तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः॥ संज्ञाया दैर्घ्यम्॥ यः वने नियमपूर्वकेन निवासं करोति तदा वानप्रस्थः॥ किन्तु एतत् विषये क्षीरस्वामी अनेन प्रकारेण व्युत्पत्तिः कृतवान्॥ "प्रतिष्ठन्ते अस्मिन् प्रस्थः, वनप्रस्थे भावो वानप्रस्थः वैखानसाख्यः" बृहत्पराशरस्मृतौ वैखानसः वानप्रस्थाश्रमस्य एकः प्रकारः वर्तते॥ अस्यां स्मृतौ वानप्रस्थस्य चतुष्प्रकाराः उद्धृता आसन्।। यथा-

वानप्रस्थश्चतुर्भेदो वैखानस उदुम्बरः॥ वालखिल्यो वनेवासी तल्लक्षणमथोच्यते॥ बृहत्पराशरस्मृतिः,१२.१५८॥

ग्राम्यं व्रीहियवादिकं भक्ष्यं सर्वं च गवाश्वशय्यादिपरिच्छदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्च वनवासमनिच्छन्तीं भार्यां पुत्रेषु समर्प्य इच्छन्त्या सहैव वनं गच्छेत्॥ यथा च मनुः –

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम्॥ पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा॥॥ मनुस्मृतिः,६.३।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गृहस्थो यदाऽऽत्मदेहस्य त्वक्शैथिल्यं पुत्रस्य पुत्रं च पश्यति, तथाविधवयोऽवस्थया विगतविषयरागतया वनमाश्रयेत्॥ यथा मनुः-

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः॥ अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्॥। मनुस्मृतिः,६.२॥

तथा च उक्तवान् याज्ञवल्क्यः-

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम्।। वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्॥।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः,३.४५॥

वानप्रस्थाश्रमस्य कर्तव्याकर्तव्यविचारः

वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासा न फालकृष्टमधितिष्ठेत्, आकृष्टं मूलफलं संचिन्वीत ऊर्ध्वरेताः क्ष्माशयो दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादूर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रावणिकेनाग्नीनाधायाहिताग्निर्वृक्षमूलको दद्याद् देवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गमानन्त्यम् इति वसिष्ठस्मरणात्॥ चीरं वस्त्रखण्डो वल्कलं वा॥ न फालकृष्टमधितिष्ठेत् कृष्ट-क्षेत्रस्योपरि न निवसेत्॥ श्रावणिकेन वैदिकेन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः॥ पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्वैः नाग्निपक्वैः स्वयंपतितैर्जीवेत्॥ वैखानस्य शास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत्॥

तथा च मनुः-

पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्तयेत्सदा॥ कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः॥। मनुस्मृतिः,६.२१॥

इति विहितत्त्वात्। आश्रमागताञ्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत्। यथा-

यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद् बलिं भिक्षां च शक्तितः॥ अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान्॥ मनुस्मृतिः, ६.७॥

अत एवोक्तं मनुः-

वासन्तशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः॥ पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक्।॥ मनुस्मृतिः, ६.११॥

भोज्यविषये गौतमः अनेन प्रकारेण उक्तवान् फलमूलान्यपि ग्राम्याणि न भुञ्जीत॥ "अग्राम्यभोजी" गौतमधर्मसूत्रम्,१.३.१७॥ पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्वैः वा नाग्निपक्वैः स्वयंपतितैर्जीवेत्॥ वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत्।। यथा मनुः-

पुष्पमूलफलैर्वाऽपि केवलैर्वर्तयेत्सदा॥ कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः॥। मनुस्मृतिः, ६.२१॥

पुरुषार्थतया विहितद्विर्भोजननिवृत्यर्थचान्द्रायणैर्वक्ष्यमाणलक्षणैः कालं नयेत्॥ कृच्छैर्वा प्राजापत्यादिभिः कालं वर्तयेत्॥ यद्वा- पक्षे पञ्चदशदिनात्मकेऽतीतेऽश्नीयात्॥ मासे वाऽहनि गते वा नक्तमश्नीयात्॥ 'अपि शब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादिनापि॥ यथा याज्ञवल्क्यः-

चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कृच्छ्रैर्वा वर्तयेत्सदा। पक्षे गते वाप्यश्नीयान्मासे वाऽहनि वा गते॥।। याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ३.४०॥

यथा सामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भुञ्जीत॥ अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात्॥ "सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम्" इति विहितं तत्रैकस्मिन्नहन्युपोष्यापरेद्युः सायं भुञ्जीत॥ अष्टमकालिको वा भवेत्॥ त्रिरात्रमुपोष्य चतुर्थस्याह्नो रात्रौ भुञ्जीत॥ तद्यथा-

नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः।। चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाष्टमकालिकः॥। मनुस्मृतिः, ६.१९॥

आहारविहारावसरवर्ज्यं रात्रौ शुचिः प्रयतः स्वप्यात् नोपविशेन्नापि तिष्ठेत्॥ दिवास्वप्नस्य पुरुषमात्रार्थतया प्रतिषिद्धत्वान्न तन्निवृत्तिपरम्॥ तथा भूमावेव स्वप्यात्॥ तच्च भूमावेव न शय्यान्तरितायां मञ्चकादौ वा॥ दिनं तु

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संप्रपदैरटनैर्नयेत्॥ स्थानासनरूपैर्वा विहारैः संचारैः कंचित्कालं स्थानं कंचिच्चोपवेशनमित्येवं वा दिनं नयेत्।। योगाभ्यासने वा॥ तथा च याज्ञवल्क्यः-

स्वप्याद्भूमौ शुची रात्रौ दिवा संप्रपदैर्नयेत्॥ स्थानासनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ३.५१॥

वानप्रस्थ एता दीक्षा एतान्नियमानन्यांश्च वानप्रस्थशास्त्रोक्तानभ्यसेत्॥ औपनिषदींश्च श्रुतीरुपनिषत्पठितब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये ग्रन्थतोऽर्थतश्चाभ्यसेत्।

यथा मनुः—

एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन्॥ विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः॥॥ मनुस्मृतिः, ६.२९॥

आत्मनः संसिद्धये ब्रह्मत्वप्राप्तये॥ तथा शब्दात्क्षितिपरिलोडनाद्वा नयेत्॥ केवलायां भूमौ लुण्ठनगतागतानि कुर्यात्॥ स्थानासनादावुपविशेत्॥ उत्तिष्ठेत्पर्यटेदित्यर्थः॥ आवश्यकं स्नानभोजनादिकालं विहाय चायं नियमः, एवमुत्तरत्रापि॥ पदाग्राभ्यां वा दिनं तिष्ठेत्कञ्चित्कालं स्थित एव स्यात् कञ्चिच्चोपविष्ट एव न त्वन्तरा पर्यटेत्॥ सवनेषु सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नायात्॥ सायं प्रगे तथेत्युक्तं तेन सहास्य नियमातिशयापेक्षो विकल्पः॥ यथा—

भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्॥ स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः॥॥ मनुस्मृतिः, ६.२२।।

ऋयर्तुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्तः इति दर्शनात् ग्रीष्मे चैत्रादिमासचतुष्टये चतसृषु दिक्षु चत्वारोग्नयः उपरिष्यदादित्य इत्येवं पञ्चानामग्नीनां मध्ये तिष्ठेत्॥ तथा वर्षासु श्रावणादिमासचतुष्टये स्थण्डिलेशयः वर्षाधाराविनिवारणविरहिणि भूतले निवसेत्। हेमन्ते मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये क्लिन्नं वासो वसीत्॥ एवं विधतपश्चरणे असमर्थः स्वशक्त्यनुरूपं वा तपश्चरेत्॥ तथा याज्ञवल्क्यः-

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः॥

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वापि तपश्चरेत्॥।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ३.४२।

विहितमपि त्रिषवणं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्थमनुद्यते॥ प्रातर्मध्यंदिनंसायंसवनेषु त्रिष्वपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वीत॥ अन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तीव्रव्रतं तपोऽनुतिष्ठेत्॥ यथा-

उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितृन्देवांश्च तर्पयेत्॥ तपश्चिरंश्चोग्रतरं शोषयेद् देहमात्मनः॥॥ मनुस्मृतिः, ६.२४॥

तथा च यमेन –

पक्षोपवासिनः केचित्केचिन्मासोपवासिनः॥ मन्वर्थमुक्तावली, पृष्ठ २८७॥

इति स्वशरीरं शोषयेत्॥ यदा तु तदसंभवो व्याध्यभिभवो वा तदा किं कार्यमित्यत आह-ग्रामाद्वा भैक्षमाहृत्य वाग्यतो मौनी भूत्वा अष्टौ ग्रासान्भुञ्जीत॥ ग्राम्यभैक्षविधानान्मुन्यन्ननियमोऽर्थलुप्तः॥ यदा पुनरष्टभिर्ग्रासैः प्राणधारणं न संभवति तदा॥ 'अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः वानप्रस्थस्य षोडशेति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्॥ यथा-ग्रामादाहृत्य वा ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः,३.५५॥

सकलानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह अथवा वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः प्रागुदीचीमैशानीं दिशं गच्छेत्॥ आ वर्ष्मसंक्षयात् वर्ष्म वपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत्॥

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छे द्वाऽऽवर्ष्मसंक्षयात्॥॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ३.५५॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संन्यासाश्रमः-

यावताऽकालेन तीव्रतपः शोषितवपुषो विषयकषायपरिपाको भवति पुनश्च मदोद्भवाशङ्का नोद्भाव्यते तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात्॥ वन-गृह- शब्दाभ्यां तत्संबन्ध्याश्रमो लक्ष्यते॥ मोक्ष शब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्थाश्रमः॥ अनियतपरिमाणत्वादायुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात्तृतीयमायुषो भागमिति रागक्षयावधिवानप्रस्थकालोपक्षणार्थम्॥ अत एव शङ्खलिखितौ - "वनवासादूर्ध्वं शान्तस्य गतवयसः पारिव्राज्यम्"॥ एवं वनेषु विहृत्यैव विधिवद् दुश्चरतपोऽनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमनाय कञ्चित्कालमनुष्ठाय "चतुर्थमायुषो भागम्" इति शेषायुः काले सर्वथा विषयसङ्गान्त्यक्त्वा परिव्राजकाश्रममनुतिष्ठेत्॥ यथा मनुः-

वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान्परिव्रजेत्॥ मनुस्मृतिः, ६.३३॥

संन्यासाश्रमस्य कर्तव्याकर्तव्यविचारः-

सर्वभूतेभ्यः प्रियाप्रियकारिभ्यो हित उदासीनो, न पुनर्हिताचरणः॥ हिंसायामनुग्रहे च भूतेषु समो यो हिनस्ति यो वाऽनुगृह्णाति तत्र तत्र निर्विकारः॥ यथा- "समो भूतेषु हिंसानुग्रहयोः गौतमधर्मसूत्रम् १.३.२३॥ ऐहिकं पारत्रिकं च न कंचिदारम्भं कुर्यात्॥ "अनारम्भी गौतमधर्मसूत्रम् १.३.२४॥ शान्तो बाह्यान्तःकरणोपरतः त्रयो दण्डा अस्य सन्तीति त्रिदण्डी॥ ते च दण्डा वैणवा ग्राह्याः॥ प्राजापत्येष्ट्यनन्तरं त्रीन्वैणवान्दण्डान्मूर्धप्रमाणान्दक्षिणेन पाणिना धारयेत्सव्येन सोदकं कमण्डलुम् इति स्मृत्यन्तरदर्शनात्॥ एकं वा दण्डं धारयेत् "एकदण्डी त्रिदण्डी वा" इति बौधायनवचनात्॥ 'चतुर्थमाश्रमं गच्छेद् ब्रह्मविद्यापरायणः॥ एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसंगविवर्जितः॥ इति चतुर्विंशतिमते दर्शनाच्च॥ तथा शिखाधारणमपि वैकल्पिकम्॥ सर्वानेव केशान्सह शिखया वापयेत् शिखावर्जं वापयेद्वा॥ मुण्डः शिखी वेति विकल्पेनैक- दण्डत्रिदण्डग्रहणविकल्पोऽप्युक्तः॥ यथा- "मुण्डः शिखी वा गौतमधर्मसूत्रम् १.३.२१।। अत्र श्रुतिस्मृती-

अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा॥ सशिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः॥

सशिखं वपनं कृत्वा बहिः सूत्रं त्यजेद्बुधः॥ एकदण्डं गृहीत्वा च भिक्षुधर्मं समाचरेत्॥

शिखी यज्ञोपवीती च यद्वा सम्यक्प्रबोधितः। त्रिदण्डग्रहणं कृत्वा भिक्षुधर्मं समाचरेत्॥ गौतमधर्मसूत्रम्,मिताक्षरा पृ. ३४

"मुण्डोऽममोऽक्रोधोऽपरिग्रहः" इति वसिष्ठस्मरणात्॥ तथा यज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकमेव॥ सशिखान् केशान् निकृन्त्य विसृज्य यज्ञोपवीतम् इति काठकश्रुतिदर्शनात् कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गाानि च सर्वशः॥ केशान् यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः॥ इति बाष्कलवचनात्॥ काषायो मुण्डस्त्रिदण्डी सकमण्डलु-पवित्र-पादुकासनकन्थामात्रः इति देवलस्मरणात्॥ शौचाद्यर्थं कमण्डलुसहितश्च भवेत्॥

एकरात्रं वसेद् ग्रामे नगरे रात्रिपञ्चकम्॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांस्तु चतुरो वसेत्॥। याज्ञवल्क्यस्मृ., मिता., पृ.४४५॥

तथा च याज्ञवल्क्यः-

सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः॥ एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्॥ याज्ञवल्क्यस्मृतिः, ३.५८।

भिक्षाकाल एव ग्रामं प्रविशेत्॥ शेषकालं देवालयादौ वृक्षमूलेषु वा वसेत्॥ भिक्षार्थी ग्राममियात्॥ गौतमधर्मसूत्रम् १.३.१३॥ अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिचापलरहितो भैक्षं चरेत्॥ आत्मानमेव ध्यात्वाऽनपेक्षमाणः प्राचीनमुदीचीं वा दिशं प्रव्रजेत् चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यां चरेत्॥ पाणिपात्रेणाऽशनं कुर्यात्॥ औषधवदशनमाचरेत्॥ औषधवदशनं प्राश्नीयात्॥ यथालाभमश्नीयात्॥ प्राणसन्धारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायते, कृशी भूत्वा ग्रामे एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान् वार्षिकान् ग्रामे वा नगरे वापि वसेत्॥ "पक्षो वै मासा" इति द्वौ मासौ वा

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
वसेत्॥ विशीर्णं वस्त्रं वल्कलं प्रतिगृह्णीयात् नान्यत् प्रतिगृह्णीयात् यद्यशक्तो भवति॥ यतिधर्मदर्शिनी, पृष्ठसंख्या ७, अनुसारेण।यथा –

संन्यासाश्रमे सततयोगाभ्यासो भ्रमणशीलजीवनयापनञ्च विहितं शास्त्रे॥ तद्यथा–

यतमानो यतिः साधुः स्मृतो योगस्य साधनात्॥ संन्यासाश्रमस्य जीवनमादर्शमयं जीवनं भवति॥ इत्थं चतुर्ष्वपि आश्रमेषु वासं विधाय परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य सम्प्राप्तिं मानवः करोति॥ अयमेव मोक्षाख्यः परमपुरुषार्थोऽस्ति॥

स्वकीयकर्तव्यस्य फलप्राप्तुं विचारं न कृत्वा यो विचरणं करोति सः संन्यासी भवति॥ तद्यथा भगवद्गीतायाम् उल्लेखोऽस्ति॥ यत्–

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः॥ स संन्यासी च योगी च न निरग्निः न चाक्रियः॥ भगवद्गीता, ६।१।

निष्कर्षः

सनातनवैदिकधर्मे मानवानां संरक्षणार्थं व्यवस्था विहिता वर्तते॥ तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादीनां वर्णानां ब्रह्मचर्यादयश्चत्वार आश्रमाः प्रतिपादिताः सन्ति॥ यथा विष्णुपुराणे–

वर्णाऽऽश्रमविरुद्धं च कर्म कुर्वन्ति ये नराः॥ कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते॥

सनातनवैदिकपरम्परायां सामान्यरूपेण ब्राह्मणस्य अष्टमवर्षे, क्षत्रियस्य एकादशवर्षे, एवं वैश्यस्य द्वादशवर्षे उपनयनसंस्कारस्य नियमो वर्तते॥ उपनयनसंस्कारः पश्चात् पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्याश्रमस्य नियमो विद्यते॥ तत्र व्रतोपासनादिं कृत्वा, वेदवेदाङ्गस्य सम्यगध्ययनस्यविधानं वर्तते॥ वेदाध्ययने समाप्ते जाते ब्रह्मचर्याश्रमस्य नियमाः पूर्णरूपेण समाप्यन्ते॥ तत्पश्चात् गृहस्थाश्रमप्रवेशो भवति॥ तदनन्तरं वानप्रस्थाश्रमे तदनु सन्न्यासाश्रमे प्रवेश व्यवस्था शास्त्रेषु दृश्यते॥ चतुर्णामाश्रमाणां सेवन नियमाः वेदे, स्मृतिग्रन्थे,पुराणशास्त्रे च दृश्यन्ते॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्य नियमपरिपूर्णं कृत्वा आवश्यकं ज्ञानम्, आचरणञ्च प्राप्य विधिनियम पालने समर्थपुरुषो विवाहं विधाय गृहस्थाश्रमस्य आस्वादं ग्रहीतुं शक्नोतीति चर्चा शास्त्रेषु प्राप्यते॥ स्वाध्यायनं,धर्मानुकूलाचरणं सन्तानोत्पादनं, यजनं, याजनं, जीवनसंचालनं चेत्यादीनि कर्माणि गृहस्था श्रमेणः कृते शास्त्रेषु निर्दिष्यानि सन्ति॥

आदर्शरूपेण गृहस्थाश्रमस्य नियमे पालने सति द्विजातीनां धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयं हस्तगतं भवतीति समुल्लेखस्पष्टवचनं शास्त्रेषु समालोक्यते॥ अतश्च ज्ञायते गृहस्थाश्रमस्य भोगं कृत्वापि मोक्षपदविं प्राप्तुं शक्यतइति सर्वेषां वैदिकादिशास्त्राणां ऐक्यमतं दृष्टिगोचरी भवति॥

वेदाध्ययनस्यकृते सम्पूर्णनियमाः ब्रह्मचर्याश्रमः सर्वे अधिकारीणां नित्यं भवति॥ अतिथिसत्कारः

विष्णुपुराणानुसारं गृहस्थः मधुरवचनैः अतिथिसत्कारं कुर्यात्॥ अस्मिन्नेव सन्दर्भे पुराणस्य निर्देशोऽस्ति यद, यदि अतिथिः गृहस्थस्य गृहाद् असन्तुष्टः प्रतिनिवर्तते, तदा सः स्वदुष्कृत गृहस्थाय प्रदाय तस्य समस्तं पुण्यमादाय गच्छति॥ तद्यथा–

तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं नृप॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते॥
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति॥ विष्णुपुराणम्,३.९.१५।।

वायुब्रह्माण्डपुराणयोः आतिथेयः गृहस्थस्य परमो धर्मः कथितोऽस्ति॥ यथोक्तम्–

दाराऽग्नयोऽथातिथेय इज्याश्राद्धक्रियाः प्रजाः॥ वायु,८.१७३। ब्रह्माण्ड,२.७.१७४।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मत्स्यपुराणे निर्देशितमस्ति यद् गृहस्थस्य धर्मः अतिथिं भोजनेन सन्तुष्टीकरणमपि भवेत् – दद्यात् सदैवातिथीन् भोजयेच्च॥ मत्स्यपुराणम्,४०.३॥ एषा निर्देशानां समर्थनं गौतमधर्मसूत्रस्य– भोजयेत् पूर्वमतिथिम्। गौतमधर्मसूत्रम्, ५.२६।।

सुवासिनीःकुमारीश् च रोगिणो गर्भिणीः स्त्रियः। अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन्॥। मनुस्मृतिः, ३.११४।

अतिथित्वेन वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्वशः। अप्रणोऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः॥॥

याज्ञवल्क्यस्मृतिः गृहस्थधर्मप्रकरणम् श्लो. १०७।

यश्चोद्धरणैरपि भवति, यत्र अतिथिसत्कारः गृहस्थस्य परिधेरन्तर्गतं कृतमस्ति विवेचितः॥

पितृतर्पणम्

विष्णुपुराणानुसारं गृहस्थः पितृन् निवापनेन (पिण्डदानेन) अर्चेत्॥ वायुब्रह्माण्डपुराणयोः गृहस्थस्य धर्मेषु श्राद्धक्रियोपरि विशेषरूपेण ध्यानाकर्षणं कृतमस्ति॥ एवमेव मत्स्यपुराणेऽपि गृहस्थाय पितृतर्पणमावश्यकं मन्यते॥

यज्ञः

विष्णुपुराणे निरूपितमस्ति यद् देवानां प्रसादनार्थं गृहस्थः यज्ञं कुर्यात्॥ यथोक्तम्– निवापनेन पितृनर्चन् यज्ञैर्देवांस्तथातिथीन्॥। विष्णुपुराणम् ३.९.९॥

वायुब्रह्माण्डपुराणयोः याज्ञिकानुष्ठानं गृहस्थस्योपेक्षितकर्तव्यान्तर्गतं विहितमस्ति॥ मत्स्यपुराणानुसारं गृहस्थाय याज्ञिकक्रियायां समुपार्जितधनस्य यथोचितः व्ययः आवश्यकमस्ति॥ मत्स्यपुराणम्, ४०.३।।

बलिकर्म

विष्णुपुराणस्य कथनमस्ति यद् भूतानां सन्तुष्ट्यै गृहस्थः बलिकर्म निष्पादयेत् – भूतानि बलिभिश्चैव॥ विष्णुपुराणम्,३.९.१०॥ मत्स्यपुराणानुसारं गृहस्थः बलिकर्मणा भूतानामर्चनक्रियायाः समाचरणं करोति॥

स्वाध्यायः

विष्णुपुराणानुसारं गृहस्थः स्वाध्यायेन ऋषीन् पूजयति॥ मत्स्यपुराणे कथितमस्ति यद् मुनीनामर्चनार्थं गृहस्थः स्वाध्यायरतो भवेत्॥

स्वाध्यायैरर्चयेच्चर्षीन् होमैर्विद्वान् यथाविधि।। पितॄन् श्राद्धैरन्नदानैर्भूतानि बलिकर्मभिः॥। मत्स्यपुराणम्,५३.१६।

पञ्चमहायज्ञः

मत्स्यपुराणे स्पष्टं वर्णितमस्ति यद् अतिथिसत्कारादयः पञ्चमहायज्ञाः सन्ति॥ ये पञ्चविधदैनिकहिंसाया अपनोदनार्थं विहिताः सन्ति॥ याः पञ्च हिंसाः सन्ति–कण्डनी, चुल्ली, पेषणी, जलकुम्भी, प्रमार्जनी च याः नित्यप्रतिभवन्ति॥

पञ्चैते विहिता यज्ञाः पञ्चसूनापनुत्तये॥ कण्डनी पेषणी चुल्लीजलकुम्भीप्रमार्जनी॥॥
पञ्च सूना गृहस्थस्य तेन स्वर्गे न गच्छति॥॥

एषां पञ्च महायज्ञानां प्रतिपादनं वैदिककाले एवाभवत्॥ शतपथब्राह्मणे एषां पञ्चानां क्रमशः भूतयज्ञः (बलिकर्म), मनुष्ययज्ञः (अतिथिसत्कारः), पितृयज्ञः (पितृतर्पणम्), ब्रह्मयज्ञः इति नामानि दत्तानि॥ यथोक्तम्–

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चैव महायज्ञाः॥ तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति॥ शतपथब्राह्मणम्,११.५.६.१॥ कालान्तरस्यान्यग्रन्थैरपि अस्य परम्परानिर्वाहस्य सूचनाप्राप्यते॥ उदाहराणार्थं मनुस्मृतौ वर्णितमस्ति यद् गृहस्थः नित्यं प्रतिचुल्ली- पेषणी उपस्कर कण्डनी जलकुम्भी इत्येभिः पञ्चपापानि करोति॥ येषां निवारणार्थं पञ्च महायज्ञाः विहिताः सन्ति॥ एते पञ्चमहायज्ञः सन्ति- ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः, भूतयज्ञः नृयज्ञश्च।

पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः॥ कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते यस्तु वाहयन्॥॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः॥॥ पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम्॥॥ मनुस्मृतिः, ३.६८,७०।

तत्र ऐतादृशं निरूपितमस्ति यद् ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायः, पितृयज्ञस्य तर्पणम्, देवयज्ञस्य होमः, भूतयज्ञस्य बलिकर्म, नृयज्ञस्यातिथिसत्कारः द्योतनार्थं विहिताः सन्ति॥ यथाह भगवान् मनुः-

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्॥ होमो दैवो बलिर्भौतो नृपज्ञोऽतिथिपूजनम्॥। मनुस्मृतिः,३.७०॥

एवं यः गृहस्थः स्वकीयान् परमान् धर्मान् पूर्णतया पालयति, सः समस्तबन्धनाद् विमुच्य अत्युत्तमान् लोकान् प्राप्नोति॥ यथाह विष्णुपुराणे-

यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम्॥ सर्वबन्धविनिर्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान्॥॥

कृतज्ञताज्ञापनम्

अस्मिन् आलेखे धर्मशास्त्रे धर्मशास्त्रदृष्ट्या आश्रमधर्मस्वरूपविमर्शः इति विश्लेषणक्रमे, सैद्धान्तिकविषयनिरूपणे, प्रविध्यादिविषये च परामर्शं प्रदातृभ्यो विषयविज्ञेभ्यो विद्वद्भ्यो धन्यवादं निवेदयन् हार्दिकीं कृतज्ञतां व्यनज्मि।

सन्दर्भसूची-

१. गौतमधर्मसूत्र, (वि सं २०६९), प्रमोदवर्धन कौण्डिन्न्यायन, भावमीमांसा नेपाली व्याख्या, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार भोटाहिटी काठमाडौं।

२. गौतमधर्मसूत्राणि, (२०२३),चौखम्वा संस्कृतसिरीज अफिस वाराणसी।

३. दैवज्ञवाचस्पति श्रीवासुदेवः, पराशरस्मृति, (१९८३), चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

४. दैवज्ञनारायण विरचित, मुहूर्तचिन्तामणि, (ई.२०००)पीयुषधारा व्याख्याः चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी।

५. दैवज्ञनारायण विरचित, मुहूर्तमार्तण्डः,(२००९),चौखम्वा विद्याभवन, वाराणसी।

६. पराशरस्मृति माधवचार्यकृता पराशरमाधवीय संहिता, चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस वाराणसी, २०२३

७. पराशर, पराशरस्मृति, (वि.सं.२०७८), अनु.वासुदेव खनाल, शारदा खनाल।

८. पुरुषार्थचिन्तामणिः (२००६),आठवले इत्युपाह्वविष्णुभट्ट विरचितः, संम्पादक डाँ व्यासमिश्रः, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः वाराणसी।

९. मनु (सन् २००७), *मनुस्मृति.*, शिवराज आचार्य कौण्डिन्न्यायन, अनु. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

१०. याज्ञवल्क्यः, (सन् २०६५), *याज्ञवल्क्यस्मृतिः*, (मिताक्षरा). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

११. विष्णुपुराणम्, वेदव्यास, गिताप्रेस गोरखपुर।

१२. मत्स्यपुराणम्, वेदव्यास, गिताप्रेस गोरखपुर।

१३. श्रीमद्भगवत्गीता, विष्णुसहस्रनामसहित, दुर्गा साहित्य भण्डार, वाराणसी।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शुक्लयजुर्वेदको प्रकृति–विकृतिपाठ विमर्श

सहप्रा. तेजप्रकाश पौडेल

वेदविभाग, वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार :

'वेद' मानव सभ्यताको सबैभन्दा पुरानो तथा आर्यसभ्यता र संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण धर्मग्रन्थ हो– यसलाई बुझाउन आम्नाय, आगम, श्रुति, वेद जस्ता शब्दहरुको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। यसको धार्मिक मात्र नभएर ऐतिहासिक दृष्टिले पनि असाधारण महत्त्व छ। मानवजाति र विशेष गरेर आर्य जातिले आफ्नो धर्म र समाजको कुन कुन प्रकारले विकास गरे भन्ने कुराको ज्ञान पनि वेदबाट थाहा पाउँन सकिन्छ। यो सनातन धर्मावलम्बीहरुको सबैभन्दा पुरानो धर्मग्रन्थ मात्र नभएर विश्वसभ्यताकै सबैभन्दा प्राचीन धर्मग्रन्थ पनि हो। यसको निर्माण 'विद्' धातुबाट भएको छ। यसको अर्थ जान्नु वा जान्ने हुन्छ यसलाई श्रुति पनि भनिन्छ।'श्रु' धातुबाट श्रुति बनेको छ। यसको अर्थ 'श्रु' अर्थात् सुन्नु भन्ने हुन्छ। प्राचीन तपस्वी महर्षिहरूलाई गहिरो तपस्यामा लीन भइरहेको समयमा वैदिकमन्त्रहरू स्वयं ईश्वरले अप्रत्यक्ष रूपमा सुनाएको हो भनिन्छ। त्यसैले 'वेद अपौरुषेय ग्रन्थ हो। यसका रचनाकार वा लेखक पाईंदैनन्। यिनै वैदिक मन्त्रहरूको पाठमा हुने अशुद्धिबाट जोगिएर वेदोक्त धर्म प्राप्त गर्न र यस्तो अमूल्य ग्रन्थलाई अक्षुण्ण राख्नका लागि वेदमन्त्रद्रष्ट्य महर्षिहरुले व्यवस्था गरेको संहिता, पद र क्रमपाठ तथा जटादि आठ प्रकृति–विकृतिपाठहरुलाई पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धतिबाट अध्ययन गरी सजिलैसँग बुझ्न र पाठगर्न सक्नेगरी लक्षण र उदाहरणसहित प्रस्तुत गर्नु नै यस आलेखको सार रहेको छ।

शब्दकुञ्जी : संहिता, पद, क्रम, प्रकृति, विकृति, जटा, ध्वज, दण्ड, घन, लक्षण, पाठ, शिखा, परिचय।

समस्या, उद्देश्य तथा अध्ययनविधि :

शुक्लयजुर्वेद माध्यन्दिन संहिताका मन्त्रहरुको संहितादि एघार प्रकारका प्रकृति–विकृति पाठहरु के कसरी सजिलैसँग अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने नै यो आलेखको समस्या हो। यस समस्याको सजिलो समाधान खोज्नु यस अनुसन्धानात्मक आलेखको उद्देश्य हो। यसमा गुरुपरम्पराबाट प्राप्त भएका वेदका मन्त्रहरूको शुद्ध उच्चारण गर्न, पाठमा हुने अशुद्धिबाट जोगिएर वेदोक्त धर्म प्राप्त गर्न र यस्तो अमूल्य ग्रन्थलाई अक्षुण्ण राख्नका लागि वेदमन्त्रद्रष्ट्य महर्षिहरुले व्यवस्था गरेको संहितापाठ, पदपाठ, क्रमपाठ, जटापाठ, मालापाठ, शिखापाठ, रेखापाठ, ध्वजपाठ, दण्डपाठ, रथपाठ र घनपाठ आदि एघार किसिमका प्रकृति–विकृति पाठहरुको एपिए अध्ययन पद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै पुस्तकालयीय अध्ययनविधि अवलम्बन गरी अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ।

विषय परिचय :

'वेद' आर्य सभ्यता र संस्कृतिको महत्त्वपूर्ण विशाल धर्मग्रन्थ हो। यसमा ज्ञान–विज्ञान, धर्म–दर्शन, सदाचार–संस्कृति, नैतिक, सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक आदि मूल्य मान्यताका विभिन्न जीवनोपयोगी विषयहरूको उल्लेख गरिएको छ। श्रुति, पुराण, श्रेयमार्ग, प्रेयमार्ग, प्राचीन धर्म, समाज र व्यवहार आदिको समेत उल्लेख भएको आर्य सनातनीहरुको ठुलो अपौरुषेय धर्म ग्रन्थ हो। आचार्य मनुले पनि मनुस्मृतिमा वेद सम्पूर्ण धर्मको मूल भएको कुराको उल्लेख गरेका छन्। **'वेदोऽखिलो धर्मूलम् ' वा 'वेदाद्धर्मोहि निर्बभौ' तथा 'सर्वज्ञानमयो हि सः' (मनुस्मृति)** 'वेद' शब्दले ऋग्यजुसामाथर्वादि मन्त्रसंहितालाई बुझाउँछ। यस शब्दलाई बुझाउँन श्रुति, निगम, आगम, त्रयी, छन्दस्, आम्नाय र स्वाध्याय आदि शब्दहरुको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। वैदिक शब्दले

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदविषयसँग सम्बन्धी सम्पूर्ण वेद, वेदाङ्ग, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद्, सूत्रसाहित्य आदि वैदिक वाङ्मयलाई बुझाउँछ। वेदमा ब्रह्मा, देवता, ब्रह्माण्ड, ज्योतिष, गणित, रसायन, औषधी, प्रकृति, खगोल, भूगोल, धार्मिक नियम, इतिहास, रीति–रिवाज आदि सबै विषय संग्रहित छन्। वेदका विषयमा महर्षिहरुबाट गरिएको सत् प्रयासले नै धेरै लामो समयदेखि आजसम्म 'वेद' अविच्छिन्नरूपमा प्राप्त भइरहेको छ। यस्तो अविच्छिन्न ज्ञानराशि वेदका एक–एक अक्षर अपरिवर्तनीय छन्। गुरु परम्पराबाट प्राप्त भएका वेदका मन्त्रहरूको शुद्ध उच्चारण गर्न, पाठमा हुने अशुद्धिबाट जोगिन, वेदोक्त धर्म प्राप्त गर्न र यस्तो अमूल्य ग्रन्थलाई अक्षुण्ण राख्नका लागि वेदमन्त्रद्रष्टा महर्षिहरुले संहिता, पद, क्रम,जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथ र घन आदि एघार किसिमका प्रकृति–विकृति पाठहरुको व्यवस्था गरेका छन्। त्यो व्यवस्थालाई याज्ञवल्क्यशिक्षा स्वर प्रकरण तथा शुक्लयजुर्वेद वाजसनेय प्रातिशाख्यको परिशिष्टमा उल्लेख गरिएको छ :

संहितासारबहुलः पदसंज्ञासमाकुलः।

क्रमसन्धिसमाकीर्णो दुस्तरो मन्त्रसागरः॥ (या. शि. स्व. प्रकरणम् ३०)

जय माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः।

अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः॥ (शु. प्रा. ज. वि. ल. भाष्यम्)

यिनै एघार किसिमका प्रकृति–विकृति पाठकहरुको पहिले प्रकृतिपाठ अन्तर्गतका संहितापाठ, पदपाठ र क्रमपाठको त्यसपछि विकृतिपाठ अन्तर्गतका जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथ र घन आदि विकृति पाठहरूको संक्षिप्त परिचय, लक्षण र उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

संहितापाठ :

प्राचीन ऋषि वा आचार्यहरूले आफ्ना शिष्यलाई पढाउदा वा प्रश्नकर्तालाई सुनाउदा रचना हुन गएको धार्मिक विषय वा वेदको मन्त्रभाग संहिता हो। निर्धारित स्थान वा पद, पाद, आधामन्त्र र मन्त्रान्त आदिबाहेक अन्यत्र कतै पनि नरोकिइकन एकै श्वासमा पाठ गर्नु संहितापाठ हो। यो संहिता पाठलाई वेदको प्रकृतिपाठ मानिन्छ। शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यमा संहितापाठलाई यसरी प्रष्ट पारिएको छ : **'वर्णानामेकप्राणयोगः संहिता'** (शु.वा.प्रा. १।१५८) अर्थात् **वर्णानां एकोच्छासोच्चारणप्रयोगः पदे वा वाक्ये विश्रामः सा प्राणः संहिता भवति।** अथवा **मन्त्राणां प्रकृतोपलब्धः पाठः संहितापाठः इत्युच्यते।** संहितापाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ इषेत्त्वा।इषेत्त्वोर्ज्जेत्त्वाव्वायवस्त्थदेवोव्वःसविताप्प्रार्प्पयतुश्श्रेष्ठतमायकर्म्मणऽआप्प्यायद्ध्वमघ्न्याऽइन्द्रायभागम्प्रजावतीरनमीवाऽअयक्ष्ममामावस्तेनऽईशतमाघशछसोद्ध्रुवाऽअस्मिन्गोपतौस्यातबह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि। (शुक्लयजुर्वेद १।१)

पदपाठ :

शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यको सूत्र **'अर्थ पदम्'** (३ / २) अनुसार अर्थ लाग्ने अक्षर वा अक्षर समुदायलाई पद भनिन्छ। पद–पद छुट्याएर वा समास, प्रकृति–प्रत्यय आदि भएको र नभएको पदको स्वरूपसमेत बेग्लाबेग्लै देखाएर गरिने वेदपाठ नै पदपाठ हो। यस पाठलाई क्रमपाठादि अन्यपाठहरुको प्रकृतिपाठ मानिन्छ। शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यमा **'पदच्छेदपूर्वक पाठः पदपाठः इत्युच्यते'** भनिएको छ। पदपाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ। इषे। त्त्वा। ऊर्ज्जे। त्त्वा। वायवः। स्थ। देवः। व्वः। सविता। प्र। अर्प्पयतु। श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठ तमाय। कर्म्मणे। आ। प्यायद्ध्वम्। अग्घ्न्याः। इन्द्राय। भागम्। प्प्रजावतीरिति प्प्रजा व्वतीः। अनमीवाः। अयक्ष्माः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मा। व्वः। स्तेनः। ईशत। मा। अघशꣳसः। सऽइत्यघ शꣳसः। ध्रुवाः। अस्मिन्। गोपताविति गो पतौ। स्यात। बह्वीः। यजमानस्य। पशून्। पाहि॥ (शुक्लयजुर्वेद १।१)

क्रमपाठ :

जटादि विकृतिपाठहरुको प्रकृतिपाठ क्रमपाठ हो। दुई–दुई पदहरूको पाठगर्दै पछाडिको पदलाई त्यसअघिको पदसँग जोडेर त्यही क्रमले अन्तिमसम्म पाठ गर्नु नै क्रमपाठ हो। **'द्वे द्वे पदे सन्दधाति उत्तरेण उत्तरं अवसानात् अपृक्तवर्जं क्रमलक्षणं अपृक्तमध्यानि त्रीणि स क्रमः'। (शु.वा.प्रा. ४।१८१–१८२)** यस पाठमा अपृक्त संज्ञा भएका पदका बिचमा भएका तीन पदहरूको क्रम संहिता गर्नुपर्छ तर प्लूतलाई छुट्टै पाठ गर्नु पर्दैन। समास, प्रकृति–प्रत्यय, उपसर्ग वा उपपदको प्रकृतिप्रदर्शनात्मक नियमहरू क्रमपाठमा पनि पदपाठमा जस्तै हुन्छन्। क्रमपाठ गर्दा दुई–दुई पदको पाठ गरेर उत्तरोत्तर जोडिने भएकाले यसलाई क्रम संहिता पनि भनिन्छ। **'पदपाठगतं प्रतिपदं पूर्वोत्तरपदाभ्यां सङ्क्रमय्य द्विरुच्चार्यते सः क्रमपाठ भवति'।** क्रमपाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ। इषे त्त्वा। त्वोर्ज्जे। ऊर्ज्जे त्त्वा। त्त्वा वायवः। व्वायवस्त्थ। स्थदेवः। देवो व्वः। व्वः सविता। सविता प्प्र। प्रार्प्पयतु। अर्प्पयतु श्रेष्ठतमाय। श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे। श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठ तमाय। कर्मणऽआ। आऽप्यायद्ध्वम्। प्यायद्ध्वमघ्न्याः। अघ्न्याइन्द्राय। इन्द्राय भागम्। भागं प्प्रजावतीः। प्प्रजाव्वतीरनमीवाः। प्रजावतीरिति प्प्रजा व्वतीः। अनमीवाऽअयक्ष्माः अयक्ष्मा मा। मा व्वः। व्वस्तेनः। स्तेनऽईशत। ईशत मा। माघशꣳसः। अघशꣳसोद्ध्रुवाः। अघशꣳसइत्यघ शꣳसः। ध्रुवाऽअस्मिन्। अस्म्मिन्गोपतौ। गोपतौ स्यात। गोपताविति गो पतौ। स्यात बह्वीः। बह्वीर्यजमानस्य। यजमानस्य पशून्। पशून्पाहि। पाहीतिपाहि। (शुक्लयजुर्वेद १/१)।

जटापाठ :

लक्षण अनुसार सबै सन्धिसहित पहिले क्रमपाठ पढेर त्यसलाई उल्टोपाठ (व्युत्क्रम) पढी पुनः सुल्टोपाठ (क्रम) पढिने वेदपाठ प्रकारलाई विद्वान्हरुले जटापाठ भनेका छन्। जटापाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद वाजसनेय प्रातिशाख्य परिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

क्रमं यथोक्तं प्रब्रूयात् व्युत्क्रमेण क्रमेण च।

सलक्षणं सर्वसन्धौ जय सा प्रोच्यते बुधैः॥ (शु.प्रा.ज.वि.ल.श्लो. १)

अर्थात् **'क्रमं यथोक्तं द्वित्रिचतुष्क्रमात्मकं पुनश्च तमेव वैपरीत्येन पुनश्च क्रमेण एवं त्रिवारं त्रिवारं सर्वसन्धिषु लक्षणयुक्तं पठेत्सा जय तत्त्वज्ञैरुच्यते'।** जटापाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे यजामहेत्र्यम्बकंत्र्यम्बकंयजामहे। त्र्यम्बकमितित्रीऽअम्बकम्। यजामहेसुगन्धिं सुगन्धिंयजामहेयजामहेसुगन्धिम्। सुगन्धिंपुष्टिवर्द्धनं पुष्टिवर्द्धनंसुगन्धिं सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। सुगन्धिमितिसुऽगन्धिम्।पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टिऽव्वर्द्धनम्।उर्व्वारुकमिवबन्धनात्बन्धनादुर्व्वारुकमिवोर्व्वारुकमिवबन्धनात्।उर्व्वारुकमिवेत्युर्व्वारुकम्ऽइव।बन्धनान्मृत्योर्मृत्योबन्धनाद्बन्धनान्मृत्योः। मृत्योर्मुक्षीयमुक्षीयमृत्योर्मृत्योमुक्षीय। मुक्षीयमामामुक्षीयमुक्षीयमा। मामृतादमृतान्मामामृतात्। अमृतादित्यमृतात्॥ पतिवेदनमितऽइतःपति वेदनंपतिवेदनमितः। पतिवेदनमितिपतिऽव्वेदनम्। इतोमुक्षीयमुक्षीयेतऽइतोमुक्षीय। मुक्षीयमामामुक्षीयमुक्षीयमा। मामुतोमुतोमामामुतः। अमुतऽइत्यमुतः॥ (शुक्लयजुर्वेद ३। ६०)।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सु. आ अगाडिको अंश भएको पदमा र **सु. आ** भित्र रहेको त्रिपद वा चतुष्पदको क्रममा भएको पुनरुच्चारणको भ्रम हटाउनका लागि मात्र भएको हो त्यसैले यस्ता पदहरुको बेग्लै जटापाठ गर्नु पर्दैन। जस्तैः- **मोषूणः** (शुक्ल य.सं. ३ । ४६) **सोमेनातनच्मि** (शुक्ल य.सं. ७ । ४) **गोमदूषुणासत्याः** (शुक्ल य. सं. २० । ८१) जस्तैः- **'उदुत्यम्'** यो पदमा दुई पदको भ्रम हटाउनका लागि **'ऊँइत्यूँ'** इति विचमा राखिएको छ। यो यसको क्रम होइन। अतः यस्ता पदहरुको छुट्टै जटापाठ गर्नु पर्दैन।

स्वापूर्वांशं पदद्वन्दं स्वागर्भे त्रिचतुष्क्रमे।

पुनरुक्तमसन्देहार्थं जयत्वं न चार्हति॥ (पूर्ववत् श्लो. २)

जटापाठ गर्दा अनुक्रम, उत्क्रम, व्युत्क्रम, अभिक्रम र संक्रम गरी पाँच प्रकारका क्रम सन्धिहरु पढिन्छन्। ती यसप्रकार छन् :-

अनुक्रम— त्र्यम्बकंयजामहे। **उत्क्रम**— यजामहेयजामहे। **व्युत्क्रम**— यजामहेत्र्यम्बकम्। **अभिक्रम**— त्र्यम्बकंत्र्यम्बकम्। **संक्रम**— त्र्यम्बकंयजामहे।

अनुक्रमश्चोत्क्रमश्च व्युत्क्रमोकभिक्रमस्तथा।

सङ्क्रमश्चेति पञ्चैते जटयां कथिताः क्रममाः॥ (पूर्ववत् श्लो. ३)

अनुक्रम, उत्क्रम, व्युत्क्रम, अभिक्रम, संक्रमादि विधिहरू स्थितोपस्थितमा हुँदैनन्। जटापाठमा व्युत्क्रम पाठ पढिँदैन। जस्तैः "जास्पत्त्यं सुयमं सुयमं जाः पत्त्यं जास्पत्त्यं सुयमम्" यहाँ व्युत्क्रम पाठगर्दा "सुयमं जाः पत्यम्" भएको छ।

न स्थितोपस्थिते ये स्युर्जटयां व्युत्क्रमेन ते॥ (पूर्ववत् श्लो. ४)

'न स्थितोपस्थिते ये स्युर्जटयां व्युत्क्रमे न ते' भन्ने नियम **'व्विश्प्यतीव'** पद र प्रातिशाख्य ग्रन्थमा उल्लेख गरिएका पद सम्वन्धी विशेष नियमहरूलाई छोडेर अन्य ठाउँमा मात्र लागु हुन्छ। जस्तैः- **'व्विश्प्यतीव वीरिटे वीरिटे व्विश्प्यतीव व्विश्प्यतीव वीरिटे'** यो उदाहरणमा स्थितोपस्थितमा फरक देखिएपनि व्युत्क्रम पाठमा **'व्विश्प्यतीव वीरिटे'को 'वीरिटे व्विश्प्यतीव'** नै भएको देखिन्छ।

वर्ज्जयित्वा 'व्विश्प्यती'। विशेषविषयान्विधीन्। (पूर्ववत् श्लो. ४)

जटापाठमा पढिने उत्क्रम, व्युत्क्रम र अभिक्रममा हुने सन्धिकार्य व्याकरण शास्त्रको प्रमाण अनुसार हुन्छ।अनुक्रम, संक्रम र अन्य सबै स्वरविधानमा चाँहि प्रातिशाख्यशास्त्रको प्रमाण अनुसार गर्नुपर्छ।

वैकल्पिकान्व्याकरणम्। प्रमाण मध्यगत्रये सन्धौ॥

आद्यान्तयो प्रातिशाख्यम् मानम्। सर्वस्वरेषु तु॥। (पूर्ववत् श्लो. ५)

जटापाठमा सवर्ण स्वर परभएमा स्पर्श व्यञ्जनभन्दा पररहेको अपृक्त वर्ण **'उ'**, **'ब'** वर्णको रूपमा परिवर्तन हुन्छ। जस्तैः- **'उदुत्यन्त्यम्बुदुत्यम्'। (शुक्लयजुर्वेद ७ । ४१)** यहाँ व्याकरणको **'मय उञो वो वा'**को विकल्प हुन सक्दैन। सन्धिविधायक शास्त्रअनुसार अरु पदसँग सन्धिभएर अर्को रूपमा देखिएको भएपनि प्रगृह्य नै हुन्छ। जस्तैः- **'उर्ध्वऽऊषुणो नः सू उर्ध्वऽऊषुणः' (शुक्लयजुर्वेद ११ । ४२)**।

सवर्ण्णेऽपृक्त उः स्पर्शात्स्वरे याति वतामिह॥

स एव सन्धिनान्यैक्यमापन्नोऽपि प्रगृह्यकः॥। (पूर्ववत् श्लो. ६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ओकारान्त निपातको व्युत्क्रमपाठमा प्रगृह्य संज्ञा हुन्छ। जस्तैः **'उपो ते नऽउपोऽउपो ते। अथो ये येऽथोऽअथो ये'**।यहाँ **'ओ'** को प्रगृह्य संज्ञा नभएको भए बेग्लै पद मानेर व्युत्क्रम पाठ हुने थियो। अगाडिपट्टि अकार छ भने त्यो प्रगृह्य ओकार व्युत्क्रम पाठमा ओम्भावमा परिणत हुन्छ। जस्तैः– **'ओम्प्रप्रोमोम्प्र'** यहाँ **'ओमाङ्गोर्a'** भन्ने सूत्रले पररूप भएको छ।

ओकारान्तनिपातानां व्युत्क्रमेऽस्ति प्रगृह्यता॥

सपूर्व्वाकारओङ्कारः प्रयात्योम्भावमत्र हि॥। (पूर्ववत् श्लो. ७)

यसरी जटापाठ अनुरूप नै अन्य मालादिविकृति पाठहरु पनि यही शास्त्रअनुसार गर्नुपर्छ॥

अयमेव हि शास्त्रार्थः सर्वासु विकृतिष्वपि॥ (पूर्ववत् श्लो. ७)

मालापाठ :

मालापाठ दुई किसिमको हुन्छ :– **(क) क्रममालापाठ (ख) पुष्पमालापाठ।**

(क) क्रममालापाठ :

आधा ऋचाको सुरुबाट क्रमपाठ पढ्दै अन्तिमसम्म र अन्तिमबाट विपर्यास (व्युत्क्रम) उल्टो पढ्दै आदिसम्म क्रमैसँग पाठगर्नुलाई ऋषिहरूले क्रममालापाठ भनेका छन्। क्रममालापाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

ब्रूयात्क्रमविपर्य्यासावर्द्धर्च्चस्यादितोऽन्ततः।
अन्तं चादिन्नयेदेवं क्रममालेति गीयते॥ (पूर्ववत् श्लो. ९)

अर्थात् **'अर्द्धर्च्चस्य आदितः क्रमं अन्ततः विपर्यासं क्रमेण पठेत्। अनेन प्रकारेण क्रमं अन्तं नयेद्विपर्यासं आादिं प्रापयेत्सा क्रममालेति ऋषिभिरुच्यते'**। क्रममालापाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :–

हरिः ॐ। यज्ञेनयज्ञम्। आसन्नित्यासन्। यज्ञमयजन्त। आसन्प्रथमानि। अयजन्तदेवाः। प्रथमानि धर्म्माणि। देवास्तानि। धर्म्माणितानि। तानिधर्म्माणि। तानिदेवाः। धर्म्माणिप्रथमानि। देवाऽअयजन्त। प्रथमान्यासन्। अयजन्तयज्ञम्। आसन्नित्यासन्। यज्ञंयज्ञेन॥ तह। देवाऽइतिदेवाः। हनाकम्। देवाःसन्ति। नाकम्महिमानः। सन्तिसाध्याः। महिमानः सचन्त। साध्याः पूर्वे। सचन्तयत्र। पूर्वेयत्र। यत्रपूर्वे। यत्रसचन्त। पूर्व्वेसाध्याः। सचन्तमहिमानः। साध्याः सन्ति। महिमानोनाकम्। सन्तिदेवाः। नाकं ह। देवाऽइतिदेवाः हते॥ (शुक्लयजुर्वेद ३१। १६)

(ख) पुष्पमालापाठ :

पुष्पको माला जस्तै उत्तरोत्तर पदहरुलाई जोड्दै जानुलाई विद्वान्हरुले पुष्पमालापाठ भनेका छन्। पुष्पमालापाठमा पहिले क्रमपाठ त्यसपछि व्युत्क्रम(उल्टो)पाठ अनि संक्रमपाठ तिन पटकसम्म आवृत्ति गरेर पढिन्छ। मालापाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

माला मालेव पुष्पाणां पदानां ग्रन्थिनी हि सा।
आवर्तन्ते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः॥। (पूर्ववत् श्लो. ९)

अर्थात् **'यथा पुष्पाणां माला ग्रन्थिनी परस्पर सम्बन्धकारिणी तथा पदानां परस्पर सम्बन्धकारिणी या विकृतिः सा माला इत्युच्यते'**। पुष्पमालापाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हरिः३ॐ। परीत्यभूतानि। भूतानिपरीत्य। परीत्यभूतानि। परीत्येतिपरीऽइत्य। भूतानिपरीत्य। परीत्यभूतानि। भूतानिपरीत्य। परीत्यलोकान्। लोकान्परीत्य। परीत्यलोकान्। परीत्येतिपरीऽइत्य। लोकान्परीत्य। परीत्यलोकान्। लोकान्परीत्य। परीत्यसर्व्वाः। सर्व्वाः परीत्य। परीत्यसर्व्वाः। परीत्येतिपरीऽइत्य। सर्व्वाः प्रदिशः। प्रदिशः सर्व्वाः। सर्व्वाः प्रदिशः। प्रदिशोदिशः। दिशः प्रदिशः। प्रदिशोदिशः। प्रदिशऽइतिप्रऽदिशः। दिशश्च्च। चदिशः। दिशश्च्च। चेतिच। उपस्थायप्प्रथमजाम्।प्रथमजामुपस्थाय। उपस्थायप्प्रथमजाम्। उपस्थायेत्युपऽस्थाय। प्रथमजामृतस्य। ऋतस्यप्प्रथमजाम्। प्रथमजामृतस्य। प्रथमजामितिप्प्रथमऽजाम्। ऋतस्यात्मना। आत्मनऽऋतस्य। ऋतस्यात्मना। आत्मनात्मानम्। आत्मानमात्मना। आत्मनात्मानम्। आत्मानमभि। अभ्यात्मानम्। आत्मानमभि। अभिसम्। समभि। अभिसम्। संव्विवेश। व्विवेशसम्। संव्विवेश। व्विवेशेतिविवेश॥ (शुक्लयजुर्वेद ३२। ११)

शिखापाठ :

लक्षण अनुसार सबै सन्धिसहित पहिले क्रमपाठ पढेर त्यसलाई उल्टोपाठ (व्युत्क्रम) पढी पुनः सुल्टोपाठ (क्रम)पढिने वेदपाठ प्रकारलाई विद्वान्हरुले जटापाठ भनेका छन्। त्यही जटापाठ पढिसकेपछि अगाडिको क्रममा एकपद थपेर गरिने पाठ प्रकारलाई शिखापाठ भनिन्छ। अथवा दुई पदको जटापाठ पढिसकेर क्रमागत अगाडिको एउटा पदको पाठ गरेर शिखा पारे झैँ गर्नुलाई शिखापाठ भनिन्छ। शिखापाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्य परिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पदोत्तरां जटमेव शिखामार्याः प्रचक्षते। (पूर्ववत् श्लो. ९)

अर्थात् **'पूर्वोक्तां जटमेव अन्ते एकपदाधिकां शिखां विकृति बुद्धिमन्तः आहुः'**। शिखापाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः३ॐ। श्रीáचश्रीःश्रीáते। चतेतेचचतेलक्ष्मीः। तेलक्ष्मील्र्लक्ष्मीस्तेतेलक्ष्मीá। लक्ष्मीáचलक्ष्मल्र्लक्ष्मीá पत्न्यौ।चपत्न्यौपत्न्यौचचपत्न्यावहोरात्रे।पत्न्यावहोरात्रेऽअहोरात्रेपत्न्यौपत्न्यावहोरात्रेपार्श्वे।अहोरात्रेपार्श्वेपार्श्वेऽअहो रात्रेऽअहोरात्रेपार्श्वेनक्षत्राणि। अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे। पार्श्वेनक्षत्राणिनक्षत्राणिपार्श्वपार्श्वेनक्षत्राणिरूपम्। पार्श्वेऽइति पार्श्वे। नक्षत्राणिरूपं रूपन्नक्षत्राणिनक्षत्राणिरूपमश्विनौ। रूपमश्विनावश्विनौरूपं रूपमश्विनौव्यात्तम्। अस्विनौव्यात्तंव्यात्तमश्विनावश्विनौव्यात्तम्। व्यात्तमितिवीऽआत्तम्॥ इष्ष्णन्निषाणेषाणेष्ष्ण न्निष्ष्णंन्निषाणामुम्। इषाणामुममुमिषाणेषाणामुम्मे। अमुम्मेमेमुममुम्मऽइषाण। मऽइषाणेषाणमेमऽइषाणसर्व्वलोकम्। इषाणसर्व्वलोकं सर्व्वलोकमिषाणेषाणसर्व्वलोकम्मे। सर्व्वलोकम्मेमेसर्व्वलोकं सव्वृलोकम्मऽइषाण। सर्व्वलोकमिति सर्व्वलोकम्। मऽइषाणेषाणमे मऽइषाण। इषाणेतीषाण॥ (शुक्लयजुर्वेद ३१। २२)

रेखापाठ :

रेखापाठ गर्दा सर्वप्रथम क्रमैले दुई, तिन, चार, पाँच पदहरूको क्रमपाठ पढेर ती पदहरूको बेग्लाबेग्लै विपर्यय(व्युत्क्रम) पाठ पढी पुनः क्रमपाठ गर्नुलाई रेखापाठ भनिन्छ। रेखापाठ गर्दा पाठगर्न लागिएको मन्त्रमा क्रमैसँग दुई, तिन, चार, पाँच पद पुग्छन् कि पुग्दैनन् विचार गर्नुपर्छ। पुगेमा लक्षणअनुसार मन्त्रको रेखापाठ हुन्छ, नपुगेमा हुँदैन। रेखापाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

क्रमाद्-द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च पदक्रममुदाहरेत्।
पृथक् पृथक् विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात्॥ (पूर्ववत् श्लो. १०)

अर्थात् **'क्रमेण द्विपदत्रिपदचतुष्पदपञ्चपदक्रमानुक्त्वा प्रतिक्रमे पृथक् पृथक् विपर्यासेन पठित्वा पुनः क्रमं पठेत्। तां विकृतिं रेखामाहुः'**। रेखापाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हरिः ॐ। बृहस्पतेपरि। परिबृहस्पते। बृहस्पतेपरि। परिदीयारथेन। रथेनदीयपरि। परिदीय। दीयारथेन। रथेनरक्षाहामित्राँ२ऽअपबाधमानः। अपबाधमानोमित्रान्रक्षाहारथेन। रथेनरक्षाहा। रक्षाहामित्रान्। रक्षाहेतिरक्षऽहा। अमित्राँ२ऽअपबाधमानः। अपबाधमानऽइत्यपऽबाधमानः॥। प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणोयुधाजयन्। जयन्युधाप्रमृणः सेनाःप्रभञ्जन्। प्रभञ्जन्नितिप्रऽभञ्जन्। सेनाःप्रमृणः। प्रमृणोयुधा। प्रमृणऽइतिप्रऽमृणः। युधाजयन्। जयन्नस्माकमेध्यवितारथानाम्। रथानामवितैध्यस्माकञ्जयन्। जयन्नस्माकम्। अस्माकमेधि। एध्यविता। अवितारथानाम्। रथानामितिरथानाम्॥। (शुक्लयजुर्वेद १७ । ३६)

ध्वजपाठ :

कुनै वर्ग, ऋचा वा मन्त्रको सुरुबाट क्रमपाठ पढेर अन्तिमसम्म र अन्तिमबाट क्रमपाठ पढेर सुरुसम्म ल्याएर गरिने पाठको प्रकारलाई ध्वजपाठ भनिन्छ। ध्वजपाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ।

ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति।
वर्गे वा ऋचि वा यस्य पठनं स ध्वजः स्मृतः॥। (पूर्ववत् श्लो. ११)

अर्थात् **'वर्गे ऋचि वा आदेः क्रमं अन्तपर्यन्तं ब्रूयात्। अन्तात् सम्यक् यथोक्तं क्रममेव आदि पर्यन्तं पठेत्। एवं यस्य पठनं स ध्वजः ध्वजाख्याविकृतिः बोध्या'**। ध्वजपाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ। बृहस्पतेपरि। रथानामितिरथानाम्। परिदीय। अवितारथानाम्। दीयपरि। एध्यविता। रथेनरक्षाहा। अस्माकमेधि। रक्षाहामित्रान्। जयन्नस्माकम्। रक्षाहेतिरक्षःऽहा। युधाजयन्। अमित्राँ२ऽअपबाधमानः। प्रमृणोयुधा। प्रभञ्जन्त्सेनाः। सेनाः प्रमृणः। प्रभञ्जन्नितिप्रऽभञ्जन्। सेनाः प्रमृणः। प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणोयुधा। अपबाधमानऽइत्यपऽबाधमानः। प्रमृणऽइतिप्रऽमृणः। अमित्राँ२ऽअपबाधमानः। युधाजयन्। रक्षाहेतिरक्षःऽहा। जयन्नस्माकम्। रक्षाहामित्रान्। अस्माकमेधि। रथेनरक्षाहा। एध्यविता। दीयारथेन। अवितारथानाम्। परिदीय। रथानामितिरथानाम्। बृहस्पतेपरि। (शुक्लयजुर्वेद १७ । ३६)

दण्डपाठ :

पहिले आधा मन्त्रदेखि सुल्टो (क्रम) पाठ पढेर त्यसको उल्टो (व्युत्क्रम) पाठ पढी फेरि सुल्टो(क्रम) पाठ अनुलोम विलोमपूर्वक पढेर पुनः अर्को आधा मन्त्रदेखि सुल्टो (क्रम) पाठ पढेर त्यसको उल्टो (व्युत्क्रम) पाठ पढी सुल्टो(क्रम) पाठ गर्नुलाई दण्डपाठ भनिन्छ। दण्ड पाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ।

क्रममुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्।
अर्धर्चादेवमुक्तोऽयं क्रमदण्डोऽभिधीयते॥। (पूर्ववत् श्लो. १२)

अर्थात् **'क्रममनुलोमं उक्त्वा तमेव विपर्यस्य विलोमं उक्त्वा पुनः क्रमं पठित्वा चकाराद् अनुलोम विलोमैः अर्धर्चसमाप्ति पर्यन्तं ब्रूयात्। द्वितीयार्धर्चादेवमेव उक्त्वा अनुलोम विलोमै अर्धर्चोऽन्तं पठेत्। एवं पठित पाठः क्रमदण्ड इत्युच्यते'**। दण्डपाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ। ताऽउभौ। उभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्गे। सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव। स्वर्गेलोके। लोकेस्वर्गे सम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सम्प्रसारयावस्वर्ग्गे। सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव। स्वर्ग्गेलोके। स्वर्ग्गेऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रलोकेस्वर्ग्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्ग्गे। सम्प्रसारयावेतिसम् ऽप्रसारयाव। स्वर्ग्गेलोके। स्वर्ग्गेऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्ण्णुवाथाम्। ऊर्ण्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्ग्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्ग्गे। सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव। स्वर्ग्गेलोके। स्वर्ग्ग ऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्ण्णुवाथाम्। ऊर्ण्णुवाथांवृषा। वृषोर्ण्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्ग्गेसम्प्र सारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्ग्गे। सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव। स्वर्ग्गेलोके। स्वर्ग्गऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्ण्णुवाथाम्। ऊर्ण्णुवाथांवृषा। व्वृषाव्वाजी। व्वाजीवृषोर्ण्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्ग्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्ग्गे। सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव। स्वर्ग्गेलोके। स्वर्ग्गऽइतिस्वःगे। लोकेप्र। प्रोर्ण्णुवाथाम्। ऊर्ण्णुवाथांवृषा। व्वृषाव्वाजी। व्वाजीरेतोधाः। रेतोधा। व्वाजीवृषोर्ण्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्ग्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्ग्गे। सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव। स्वर्ग्गेलोके। स्वर्ग्गऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्ण्णुवाथाम्। ऊर्ण्णुवाथांवृषा। व्वृषाव्वाजी। व्वाजीरेतोधाः। रेतोधारेतः। रेतोधाऽइति रेतःऽधाः। रेतोदधातु। दधातुरेतो रेतोधाव्वाजीवृषोर्ण्णुवाथाम्प्रलोके स्वर्ग्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौ चतुरः। चतुरः पदः। पदः सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्ग्गे। सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव। स्वर्ग्गेलोके। स्वर्ग्गइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्ण्णुवाथाम्। ऊर्ण्णुवाथांवृषा। व्वृषा व्वाजी। व्वाजीरेतोधाः। रेतोधारेतः। रेतोधाइति रेतःऽधाः। रेतोदधातु। दधात्वितिदधातु॥ (शुक्लयजुर्वेद २३। २०)

रथपाठ :

पाउ वा आधा मन्त्रको सँगसँगै गरिने क्रमपाठलाई रथपाठ भनिन्छ। रथपाठ दण्डपाठ जस्तै पाठ हो। पाउ वा आधा मन्त्रको सँगसँगै क्रमपाठ हुनु रथपाठको विशेषता हो। यजुर्वेदमा ऋग्वेदमा जस्तो पाठ व्यवस्था नभएकाले सामान्यतया आधा मन्त्रबाट क्रमपाठ गर्ने चलन पनि रथपाठमा देखिन्छ दण्ड पाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

पादशोऽर्धर्चशो वाऽपि सहोक्त्या दण्डवद्रथः। (पूर्ववत् श्लो. १३)

अर्थात् **'पादे पादे अर्धर्चे अर्धर्चे वा क्रमविपर्यासौ दण्डवत्सह उक्तौ चेत्स विकृति विशेषो रथः इत्युच्यते'।** दण्डपाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ। अनिशितोसि। अनिशितासि। अस्यनिशितः। अस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्यनिशितः। अनिशितेत्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असि सपत्नक्षित्। सपत्नक्षिदस्यनिशितः। सपत्नक्षिदस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्यनिशितः। अनिशितेत्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। व्वाजिनं सपत्नक्षिदस्यनि शितः। व्वाजिनीं सपत्नक्षिदस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्यनिशितः। अनिशिते त्यनिशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिदितिस पत्नऽक्षित्। व्वाजिनन्त्वा। व्वाजिनीन्त्वा। त्वाव्वाजिनं सपत्नक्षिदस्यनिशितः। त्वाव्वाजिनीं सपत्नक्षिदस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्यनिशितः। अनिशितेत्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। व्वाजिनन्त्वा। व्वाजिनीन्त्वा। त्वाव्वाजेध्यायै। त्वाव्वाजेध्यायै। व्वाजेध्यायैत्वाव्वाजिनं

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
स पत्नक्षिदस्यनिशितः। व्वाजेध्यायैत्वाव्वाजिनीं सपत्नक्षिदस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्यनिशितः। अनिशितेत्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। व्वाजिनन्त्वा। व्वाजिनीन्त्वा। त्वाव्वाजेध्यायै। त्वाव्वाजेध्यायै। व्वाजेध्यायैसम्। व्वाजेध्यायैसम्। संव्वाजेध्यायैत्वाव्वा जिनं सपत्नक्षिदस्यनिशितः। संव्वाजेध्यायैत्वाव्वाजिनीं सपत्नक्षिदस्यनि शिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्यनिशितः। अनिशितेत्यनिशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। व्वाजिनन्त्वा। व्वाजिनीन्त्वा। त्वाव्वाजेध्यायै। त्वाव्वाजेध्यायै। व्वाजेध्यायैसम्। व्वाजेध्यायैसम्। व्वाजेध्यायाऽइतिवाजऽइध्यायै। व्वाजेध्यायाऽइतिवाजऽइध्यायै। संमार्ज्मि। संमार्ज्मि। संमार्ज्मिसंव्वाजेध्यायेत्वाव्वाजिनं सपत्नक्षिदस्यनिशितः। संमार्ज्मिसंव्वाजेध्यायैत्वाव्वाजिनीं सपत्नक्षिदस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्यनिशितः। अनिशितेत्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। व्वाजिनन्त्वा। व्वाजिनीन्त्वा। त्वाव्वाजेध्यायै। त्वाव्वाजेध्यायै। व्वाजेध्यायैसम्। व्वाजेध्यायैसम्। व्वाजेध्यायाऽइतिवाजऽइध्यायै। व्वाजेध्यायाऽइतिवाजऽइध्यायै। संमार्ज्मि। संमार्ज्मि। मार्ज्मीतिमार्ज्मि। मार्ज्मीतिमार्ज्मि॥ (शुक्लयजुर्वेद १ । २९)

घनपाठ :

घनपाठ दुई किसिमको हुन्छ : **(क) क्रमघन (ख) शिखाघन।**

(क) क्रमघन :

पहिले मन्त्रको अन्तिमबाट क्रमपाठ गरी आदिसम्म ल्याएर फेरि आदिबाट क्रमपाठ गरी अन्तिमसम्म पुर्याएर गरिने वेदपाठ विधिलाई विद्वान्हरूले क्रमघन भनेका छन्। क्रमघन पाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

अन्तात्क्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत्।
आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥। (पूर्ववत् श्लो. १४)

अर्थात् **'यथोक्तं क्रममेव अन्तमारभ्य आदि पर्यन्तं पूर्वं पठेत्। तत आदिमारभ्य अन्तपर्यन्तं क्रमं पठेत्। पण्डितास्तं घनमाहुः'**। क्रमघनपाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ। दशाङ्गुलमिति दश अङ्गुलम्। अतिष्ठद्शाङ्गुलम्। अत्यतिष्ठत्। स्पृत्वाति। सर्वतस्पृत्त्वा। भूमिं सर्वतः। स भूमिम्। सहस्रपादिति सहस्रपात्। सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः। सहस्राक्षः सहस्रपात्। सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः। पुरुषः सहस्राक्षः। सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा। सहस्रशीर्षा पुरुषः। सहस्रशीर्षा पुरुषः। सहस्रशीर्षेति सहस्र शीर्षा। पुरुषः सहस्राक्षः। सहस्राक्षः सहस्रपात्। सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः। सहस्रपादिति सहस्रपात्। स भूमिम्। भूमिं सर्वतः। सर्वतस्पृत्त्वा। स्पृत्वाति। अत्यतिष्ठत्। अतिष्ठद्शाङ्गुलम्। दशाङ्गुलमितिदश अङ्गुलम्। अङ्गुलमित्यङ्गुलम्॥ (शुक्लयजुर्वेद ३१ । १)

(ख) शिखाघन :

पहिले शिखापाठ गरेर त्यसपाठलाई उल्टो (व्युत्क्रम) पाठ र पुनः सुल्टो (क्रम) पाठ गरिने वेदपाठ विधिलाई शिखाघन भनिन्छ। शिखाघन पाठको लक्षण शुक्लयजुर्वेद प्रातिशाख्यपरिशिष्टमा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

शिखामुक्त्वा विपर्यस्य तत्पदानि पुनः पठेत्।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
अयं घन इति प्रोक्त इत्यष्टौ विकृति पठेत्॥। (पूर्ववत् श्लो. १५)

अर्थात् **'शिखां पूर्वोक्तामुच्चार्य विपर्यासेन तानि पदान्युच्चार्य पुनः क्रमेण तानि पदान्युच्चारयेत्। अयं विकृतिविशेषो घनः इति प्रोक्तो महर्षिभिर्व्याडिभिरिति'**। शिखाघनपाठको उदाहरण यस्तो हुन्छ :

हरिः ॐ। सहस्रशीर्षा पुरुषःपुरुषःसहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्राक्षः पुरुषः सहस्रशीर्षा सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः। सहस्रशीर्षेति सहस्रशीर्षा। पुरुषः सहस्राक्षः सहस्राक्षः पुरुषः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्सहस्रपात् सहस्राक्षः पुरुषः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात। सहस्राक्षः सहस्रपात्सहस्रपात्सहस्राक्षः सहस्राक्षः सहस्रपात्। सहस्राक्षऽइति सहस्र अक्षः। सहस्रपादिति सहस्र पात्॥ स भूमिम्भूमिं स स भूमिं सर्वतः सर्वतो भूमिं स स भूमिं सर्वतः। भूमिं सर्वतः सर्वतो भूमिम्भूमिं सर्वत स्पृत्वा स्पृत्वा सर्वतो भूमिम्भूमिं सर्वत स्पृत्वा। सर्वत स्पृत्वा स्पृत्वा सर्वतः सर्वत स्पृत्वात्यति स्पृत्वा सर्वतः सर्वत स्पृत्वाति। स्पृत्वात्यतिस्पृत्वा स्पृत्वात्यतिष्ठदतिष्ठदतिस्पृत्वा स्पृत्वात्यतिष्ठत्। अत्यतिष्ठदतिष्ठदत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलन्दशाङ्गुलमतिष्ठदत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। अतिष्ठद्दशाङ्गुलन्दशाङ्गुलमतिष्ठदतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। दशाङ्गुलमिति दश अङ्गुलम्। अङ्गुलमित्यङ्गुलम्॥ (शुक्लयजुर्वेद ३१। १)

निष्कर्ष :

वेद सबै धर्मग्रन्थहरुको मूल हो। यो धेरै महत्त्वपूर्ण भएकाले महान् ऋषिहरूले यसको रक्षागर्नका लागि हरसम्भव प्रयास गरेका छन्। संसारमा यति लामो समयसम्म वेदहरू पाउनुको कारण पनि महर्षिहरूले गरेको प्रयास नै मुख्य कारण हो। ऋषिहरूले संहितापाठको रक्षाका लागि जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दण्ड, रथ, घन आदि अष्ट विकृतिसँगै पद र क्रमपाठको व्यवस्था पनि गरेका छन्। प्रतिशाख्यग्रन्थहरू पनि वेदको पठनलाई बचाउँनका लागि लेखिएका थिए। वेदको रक्षाका लागि स्वरको प्रयोग पनि निर्धारण गरिएको छ। विभिन्न वेदपाठ, स्वर वा प्रातिशाख्य यी सबैको पहिलो उद्देश्य भनेको वेदहरूको पठनलाई सुरक्षित राख्नु हो। मन्त्रहरूको स्वाभाविक रूपमा उपलब्ध पाठलाई संहितापाठ भनिन्छ। घन पाठलाई हेर्दा पहिलोपद पाँच पटक, दोस्रोपद दस पटक, तेस्रोपद तेह्र पटक र चौथोपद पनि तेह्र पटक नै आएको देखिन्छ। यो हाम्रा ऋषिहरुको बुद्धि र ज्ञानको पराकाष्ठा हो। यही कुरालाई हाम्रा वेदका विद्वान् पाठकहरूले सजिलैसँग यस आलेखमार्फत बुझ्न सक्नु हुनेछ। समग्रमा भन्दा आर्यसभ्यताको मूल धर्मग्रन्थ वेदका वैदिक मन्त्रहरूको पाठपरम्परा र त्यसमा पनि हाम्रा वेदमन्त्रद्रष्टा ऋषि महर्षिहरुद्वारा प्रतिपादन गरिएका क्लिष्ट वेदपाठप्रकारहरुको गहिरो अध्ययन गरी सजिलैसँग बुझ्न सकिने गरी लक्षण र उदाहरणसहित प्रस्तुत गर्नु नै यस आलेखको प्रमुख निष्कर्ष रहेको छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची :

१. आप्टे, वामन शिवराम (सन् १९९६), *संस्कृत-हिन्दी कोश,* वाराणसी : अमर पब्लिकेशन।
२. कौण्डिन्न्यायन, आमोदवर्धन (वि.सं. २०५३), *वेदाध्ययनविधिः,* मर्यादा, काष्ठमण्डपम् : वाल्मीकि विद्यापीठम्।
३. कौण्डिन्न्यायन, शिवराज आचार्य (वि.सं.२०८०), *वैदिक धर्म मूल रूपमा,* काठमाडौं : स्वाद्ध्यायशाला।
४. गौतम, डा. चमनलाल (सम्पा.) (सन् १९८७), *मनुस्मृति,* भारत उत्तर प्रदेश, बरेली : संस्कृतिसंस्थानम्।
५. गौड, दौलतराम (सम्पा.) (सन् २००६) *बृहद् श्रीशुक्लयजुर्वेद संहिता,* वाराणसी : श्री ठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार।
६. झा, जनार्दन (टीका.) (सन् १९८५), *मनुस्मृति,* कलकत्ता : हिन्दी पुस्तक एजेन्सी।
७. झा, नरेश (ई. २०१२), *याज्ञवल्क्यशिक्षा,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८. दीक्षित, रामनाथ (सम्पा.) (सन् १९७८), *सामवेदपूर्वार्चिक पदपाठश्च,* मद्रप्रदेश : श्रुतिस्मृति पुराणप्रकाशनसमिति।

९. पाण्डेय, फणीन्द्रप्रसाद (बि.सं.२०५७), *संस्कृत–नेपाली बृहत् शब्दकोश,* दाङ : महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालय।

१०. पाठक, युगलकिशोर शर्मा (सम्पा.)(सन् १८८८), *शुक्लयजुः प्रातिशख्य,* वनारस : ब्रजभूषण दास एण्ड कम्पनी।

११. मिश्र, जगदीशचन्द्र, *वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, सन् २०१२।

१२. रेग्मी, ऋषिराम (वि.सं. २०७३), *वैदिक साहित्यको स्वरूप,* ललितपुर : हिमवत् आर्ष प्रज्ञा।

१३. वर्मा, डा. वीरेन्द्रकुमार (सम्पा.) (सन् २०१०), *वाजसनेयिप्रतिशाख्य (सभाष्य),* दिल्ली : चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान।

१४. विद्यासागर, जीवानन्द (सन् १८९२), *सामवेद संहिता(सायणभाष्य सहित),* कलकत्ता :

१५. शास्त्री, छज्जूराम (सन् १९९३),। *निरुक्तम्,* भारत, नईदहली : मेहरचन्दलछमनदास पब्लिकेसन्स।

१६. शास्त्री, जगदीशलाल (सम्पा.) (सन् १९७१), *शुक्लयजुर्वेदमाध्यम्दिनसंहिता(उवट–महिधरभाष्यसहित),* वाराणसी : मोतीलाल वनारसीदास।

१७. मण्डल, सम्पादक (वि.सं.२०५२), *नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं* : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तन्त्र र नाथपरम्पराको सहसम्बन्ध

सहप्रा.डा. माधवप्रसाद लामिछाने

वाल्मीकि विद्यापीठ

लेखसार

नाथपरम्परा शैवपरम्पराको एक महत्त्वपूर्ण अवान्तर धारा हो। यसका आदिप्रवर्तक मत्स्येन्द्रनाथ हुन्। यस परम्पराका अर्का प्रसिद्ध सिद्ध गोरक्षनाथ हुन्। नेपालमा गोरक्षनाथद्वारा विकसित नाथपरम्पराको व्यापक प्रभाव रहेको छ। मत्स्येन्द्रनाथद्वारा प्रवर्तित नाथपरम्परामा कौलमतको बढी प्रभाव रहेको छ भने गोरक्षनाथद्वारा विकसित नाथपरम्परामा योगसाधनाको बढी प्रभाव छ तर तन्त्रवादलाई गोरक्षनाथद्वारा विकसित नाथपरम्पराले पनि उत्तिकै स्वीकार गरेको छ। मूलभूत तान्त्रिक सिद्धान्तसँग नाथपरम्पराको सम्बन्ध र नाथपरम्परामा तान्त्रिक आचार तथा उपासनापद्धतिको प्रभावको विषयमा यो लेख केन्द्रित रहेको छ।

शब्दकुञ्जी : अनुत्तरतत्त्व, कुण्डलिनीशक्ति, कुलद्रव्य, कौलमत, चक्रपूजा, हठयोग

विषयप्रवेश

प्रस्तुत लेखमा नाथपरम्पराको सङ्क्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरी नेपालको नाथपरम्परामा तन्त्रको प्रयोग र प्रभावलाई अध्ययनको मुख्य विषयवस्तु बनाउने क्रममा तन्त्रको सङ्क्षिप्त परिचयका साथ त्यसको मूलभूत वैशिष्ट्यको चर्चा गरी नाथपरम्परासँग त्यसको सम्बन्धको विश्लेषण गरिएको छ। त्यसैगरी तान्त्रिक आचार र उपासनापद्धतिको प्रभाव नाथहरूको उपासना परम्परामा कसरी रहेको छ भन्ने कुरालाई पनि यस लेखमा उठाइएको छ। यस अध्ययनले नेपालमा रहेका नाथपरम्पराका अनुयायी एवं अन्य जिज्ञासु पाठकहरूलाई नाथपरम्परा र तन्त्रको सम्बन्धका विषयमा थोरै भए पनि जानकारी प्राप्त हुने र त्यसले तन्त्र एवं आगमको अध्ययनमा रुचि उत्पन्न गराउने विश्वास लिइएको छ।

समस्याकथन

प्रस्तुत लेखमा नेपालको नाथपरम्परामा तन्त्रको प्रयोग र प्रभाव कस्तो रहेको छ भन्ने विषयलाई मूल समस्याका रूपमा उपस्थापन गरी सोही समस्याको समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययनको उद्देश्य

माथि समस्याकथनमा उठाइएको मूल समस्याको समाधान गर्नु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेकाले नेपालको नाथपरम्पराको सङ्क्षिप्त जानकारी दिनुका साथै उक्त परम्परामा तन्त्रको प्रयोग र प्रभावको चर्चा गर्नु यस लेखको मूलभूत उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखमा सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालय विधिको उपयोग गरिएको छ। नेपालको नाथपरम्पराको जानकारी प्रदान गर्न तथा तन्त्र एवं तन्त्रवादको सैद्धान्तिक अवधारणाको चर्चाका लागि वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ भने तन्त्रसम्बद्ध सामाजिक प्रचलनको अध्ययनका क्रममा अन्तर्वार्ता विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नाथपरम्पराको सङ्क्षिप्त परिचय

नाथपरम्परालाई बुझाउनका लागि नाथमत, सिद्धमत, सिद्धमार्ग, योगमार्ग, अवधूत मार्ग, दर्शनी मत, कनफटा मत, शाब्दी मत आदि पदावलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ। नाथ शब्द परम तत्त्ववाचक शब्द हो जो महासिद्ध योगीहरूको परम लक्ष्य पद हो र जो परम रहस्यस्वरूप छ।[१] । उक्त परम तत्त्वलाई कतै अकुल शब्दले सम्बोधन गरिएको छ[२] भने कतै कुलाकुल शब्दले सम्बोधन गरिएको छ।[३] । कुल शब्द शक्तिवाचक शब्द हो भने अकुल शब्द शिववाचक शब्द हो।[४] । कुल र अकुल शब्दले बुझाउने शक्ति र शिवतत्त्व सृष्टिदशामा आफ्नो आभासनका क्रममा विभक्त रूपमा देखापरेका तत्त्व हुन् भने कुलाकुल शब्दले बुझाउने तत्त्वचाहिँ शक्ति र शिवको एकाकार सामरस्यभूमिका हो। यसैलाई शाक्त कौल परम्परामा विश्वमयविश्वोत्तीर्ण अनुत्तरततत्त्वको संज्ञा दिइएको छ। कुलतत्त्व शक्तिको त्यो अवस्था हो जो सर्वात्मक विश्वमय दशामा उल्लसित हुन्छ भने अकुलतत्त्व विश्वदेखि उत्तीर्ण अवस्थामा रहेको अनिर्वचनीय तत्त्व हो।[५] । विश्वमयविश्वोत्तीर्ण शिवशक्तिसामरस्यमय कुलाकुलतत्त्वलाई जानेपछि सृष्टिक्रमले तथा लयक्रमले स्वप्रकाशमहाशक्तिलाई आफूभित्रै नित्य अनुभव गरेपछि योगीले शक्तिपदलाई प्राप्त गर्दछ अर्थात् ऊ स्वयं शक्तिस्वरूप बन्दछ।[६] ।

योगपरम्पराका अनुयायी साधकहरूको मुख्यतः तीनवटा परम्परा रहेको छ– पातञ्जल योगका अनुयायी वर्ग, तान्त्रिक योगका अनुयायी वर्ग र जैन–बौद्ध आदि मतका अनुयायी वर्ग। यी तीनवटा वर्गमध्ये नाथमतका योगीहरू तान्त्रिक योगका अनुयायी वर्ग हुन् (द्विवेदी, २००९, प्रस्तावना, पृ. VII)। सम्पूर्ण शैव तथा शाक्त तन्त्रपरम्परा शिवपार्वती वा भैरवभैरवीको प्रश्नोत्तरवाक्यरूपी संवादबाट आविर्भाव भएको छ।[७] । नाथयोगको आविर्भाव पनि सर्वप्रथम शिव र पार्वतीको संवादका रूपमा भएको र उक्त ज्ञान सिद्धपरम्परामा सर्वप्रथम मत्स्येन्द्रनाथले प्राप्त गरेको उल्लेख पाइन्छ। त्यसैले नाथमतको ज्ञानपरम्परा आदिनाथ शिवबाट मत्स्येन्द्रनाथमा अवतीर्ण भएको, त्यसपछि मत्स्येन्द्रनाथबाट गोरक्षनाथमा अवतीर्ण भएको [८] र एवंक्रमले लोकमा प्रवाहित भएको छ। मत्स्येन्द्रनाथ हठयोग, नाथमार्ग एवं कौलमार्गका प्रवर्तक हुन्। माथि के कुरा उल्लेख गरिसकिएको छ भने शाक्त कौलमतमा शक्ति र शिवको सामरस्य विश्वमयविश्वोत्तीर्ण सैंतीसौँ तत्त्वलाई परमतत्त्व मानिन्छ। शाक्त कौलमार्गका प्रवर्तक मत्स्येन्द्रनाथ भएकाले उनको यो मतको प्रभाव आफैँद्वारा प्रवर्तित नाथमतमा पर्नु स्वाभाविकै हो। कुलशक्ति परा, सत्ता, अहंता, स्फुरत्ता र कलाका रूपमा पाँच प्रकारले विश्वको आधारशक्ति बनेर रहेको हुन्छ

---

१ नाथं योगिनां महासिद्धानां परमं रहस्यं लक्ष्यमिति यावत् (सिद्धसिद्धान्तपद्धति, नाथनिर्वाणव्याख्या, पृ. १)।

२ नाथतत्त्वं तदकुलम् (सिद्धसिद्धान्तपद्धति, षष्ठोपदेश, नाथनिर्वाणव्याख्या, पृ. १५९)।

३ अकुलं कुलमाधत्ते कुलञ्चाकुलमिच्छति।
जलबुद्बुदवन्न्यायादेकाकारः परः शिवः॥ (ललितास्वच्छन्द, सिद्धसिद्धान्तपद्धति, चतुर्थ उपदेशमा उद्धृत, पृ. ९९)।

४ कुलं शक्तिरिति प्रोक्तमकुलं शिव उच्यते। (सौभाग्यभास्कर, पृ. ५३)।

५ कुलं सर्वात्मकं पिण्डमकुलं सर्वतोमुखम्।(सिद्धसिद्धान्तपद्धति, षष्ठोपदेश, पृ. १५९)।

६ ज्ञात्वा कुलाकुलं तत्त्वं स क्रमेणाक्रमेण तु।
स्वप्रकाशमहाशक्त्या ततः शक्तिपदं लभेत्॥ (सिद्धसिद्धान्तपद्धति, षष्ठोपदेश, पृ. १५९)।

७ गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयं देवः सदाशिवः। प्रश्नोत्तपदैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयत्॥ (स्वच्छन्दतन्त्र,४।८)

८ आदिनाथो गुरुर्यस्य गोरक्षस्य च यो गुरुः।
मत्स्येन्द्र तमहं वन्दे महासिद्धं जगद्गुरुम्॥ (वज्रयोगिनी शिलालेख, कौलज्ञाननिर्णय (प्रथम खण्ड), पृ. ६ मा उद्धृत)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भन्ने धारणा सिद्धमत वा नाथमतमा पाइन्छ।[९] । सोही कुलशक्तिलाई कौलमतमा कुण्डलिनी शक्तिका रूपमा व्याख्या गरिएको छ।[१०] । शाक्त कौलमतमा वर्णित कुण्डलिनीशक्तिको जागरण प्रक्रियालाई मुख्य योगसाधनाका रूपमा नाथयोगीहरूले ग्रहण गर्ने गरेको प्रसिद्ध नै छ। अतः मत्स्येन्द्रनाथद्वारा प्रवर्तित कौलमतको प्रभाव नाथमतमा दृष्टिगोचर हुन्छ। नाथमतको विकासका क्रममा मत्स्येन्द्रनाथका शिष्य गोरक्षनाथले गुरुले बढी महत्त्व दिएको तान्त्रिक भोगयोगसाहचर्यवादलाई कम महत्त्व दिएको र भोगभिन्न योगलाई बढी महत्त्व दिएको देखिन्छ। नाथमतमा वर्तमानमा तान्त्रिक भोगयोगसाहचर्यवादले कम महत्त्व पाएको देखिए तापनि नेपालमा विशेषतः काठमाडौँ उपत्यकाको नाथपरम्परामा तान्त्रिक भोगयोगसाहचर्यवादकै प्रबलता रहेको छ।

तन्त्रको सङ्क्षिप्त परिचय

विस्तार गर्नु वा फैलाउनु भन्ने अर्थमा प्रयोग हुने संस्कृतको 'तन्' धातुमा 'ष्ट्रन्' प्रत्यय लागेर तथा कुटुम्बको भरण गर्ने अर्थमा प्रयोग हुने 'तत्रि' धातुमा 'घञ्' प्रत्यय लागेर 'तन्त्र' शब्द बन्दछ। सर्वप्रथम 'तन्त्र' शब्दको प्रयोग ऋग्वेदमा पाइन्छ जहाँ उक्त शब्द धागो कात्ने चर्खाको अर्थमा प्रयोग भएको छ (ऋग्वेद, १०।७१।९)। यजुर्वेदमा गहनाविशेष, वस्त्रविशेष तथा यज्ञको अर्थमा 'तन्त्र' को प्रयोग भएको छ (यजुर्वेद १९।८०)। 'वाचस्पत्यम्' नामक कोशग्रन्थले तन्त्र शब्दका निम्नलिखित २० वटा अर्थहरू बताएको छ– (१) प्रबन्ध, (२) राष्ट्र, (३) गृह, (४) धन, (५) कुल, (६) हेतु, (७) स्वराष्ट्रचिन्ता, (८) प्रधान, (९) औषधी, (१०) सिद्धान्त, (११) परिवारको पालनपोषण आदि कार्य, (१२)परिच्छेद, (१३)तन्तुवाय, (१४) वेदका शाखाभेद, (१५) वपन साधन, (१६) इतिकर्तव्यता, (१७) शिवादि शास्त्रभेद, (१८) उभयार्थक प्रयोग, (१९) शपथ, (२०) परच्छन्दानुगमन (भट्टाचार्य, १९६२, पृ. ३२२३)।

उपर्युक्त उदाहरणहरूमा कतै पनि 'तन्त्र' शब्दको मध्यकालीन विलक्षण अर्थ पाइँदैन।त्यसैले तन्त्रसाहित्यको अर्थमा प्रयुक्त 'तन्त्र' शब्द सर्ग, प्रतिसर्ग, मन्त्रनिर्णय, विभिन्न देवीदेवताका स्वरूप, तीर्थवर्णन, आश्रमधर्म, यन्त्रनिर्णय, व्रतवर्णन, शौचाशौचविवरण, स्वर्गनरक, राजधर्म, स्त्रीधर्म, पुरुषधर्म, अध्यात्म आदि विषयवस्तुहरूको समावेश रहेको शास्त्रविशेषको अर्थमा रूढ भएको देखिन्छ (भट्टाचार्य, १९६२, पृ. ३२२५)।। मध्यकालमा विकसित भएका तन्त्रग्रन्थहरूमा यक्ष, यक्षिणी, भूत, प्रेत, पिशाच आदिलाई सिद्ध गर्ने रहस्यात्मक विधिविधानत्र मारण, मोहन, स्तम्भन, उच्चाटन, विद्वेषण र वशीकरण यी अभिचारात्मक षट्कर्मको विधि र प्रक्रियात्र जादूटोना, झारफुक आदि विषयवस्तुहरूको वर्णन पाइने हुनाले त्यस्ता ग्रन्थहरू पनि तन्त्रका रूपमा परिचित हुन पुगे। मूलतः शैव र शाक्त परम्पराको मूल स्रोत आगम वा तन्त्र ग्रन्थहरू हुन्। शिवागम, रुद्रागम र भैरवागममा विभक्त मूल ९२ आगम, तीन सयभन्दा बढी उपागम र अश्वक्रान्ता, विष्णुक्रान्ता र रथक्रान्ता भेदका ६४ प्राचीन तन्त्रग्रन्थहरू नै तान्त्रिक संस्कृतिका मूल उत्स हुन्।

तन्त्रका केही मूलभूत सिद्धान्त र त्यससँग नाथपरम्पराको सहसम्बन्ध

आगमशास्त्र वा तन्त्रशास्त्र नै तान्त्रिक सिद्धान्तका मूल आधार स्तम्भ हुन्। यद्यपि तन्त्रको सिद्धान्तलाई व्यापक स्तरमा अध्ययन गर्न सकिन्छ तर यहाँ नाथपरम्परा र विशेषतः नेपालको नाथपरम्परामा तन्त्रको प्रयोग र प्रभावको चर्चामा यस अध्ययनलाई केन्द्रित गर्न खोजिएकाले सोही सापेक्षमा तन्त्रको मूलभूत सिद्धान्तको चर्चा गर्दै त्यससँग नाथपरम्पराको सहसम्बन्धको विश्लेषण गरिन्छ।

---

९ कुलमिति परासत्ताहन्तास्फुरत्ताकलास्वरूपेण सैव पञ्चधा विश्वस्याधारत्वेन तिष्ठति (सिद्धसिद्धान्तपद्धति, ४।८)

१० कुलं कुण्डलिनी ज्ञेया (कालिकाकुलपञ्चशतक, १।१२)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवशक्तिसामरस्यको सिद्धान्त

शक्तिसाधना तन्त्रको मूलभूत विशेषता हो। सुसूक्ष्म कारण जगत्, लिङ्गात्मक सूक्ष्म जगत् र इन्द्रियगोचर स्थूल जगत् शक्तिको विकास मात्र हो भन्ने मूल चिन्तन नै तान्त्रिक दृष्टिको आत्मा हो। यस चिन्तनअनुसार आद्याशक्ति तत्त्वातीत हुँदाहुँदै पनि सर्वतत्त्वमय र प्रपञ्चस्वरूप छ। त्यही नित्य एवं परमानन्दस्वरूप शक्ति नै चराचर जगत्को बीजरूप हो। शक्ति नै प्रकाशात्मक शिवको स्वरूपज्ञानको उद्‌बोधक ऐना हो। जसरी कुनै व्यक्ति आफ्नो अगाडि रहेको सफा ऐनामा आफ्नो प्रतिबिम्ब देखेर उक्त प्रतिबिम्बलाई आफू भनेर चिन्दछ त्यसैगरी परमेश्वर पनि आफ्नो शक्तिलाई देखेर आफ्नो स्वरूपको बोध गर्दछन्। कुनै वस्तु आफ्नो अगाडि नहुँदा जसरी ऐनाले प्रतिबिम्बलाई ग्रहण गर्दैन वा वस्तु अगाडि भए तापनि प्रकाशको अभावमा ऐनाका अगाडि रहेको प्रतिबिम्ब प्रतिबिम्बका रूपमा भासित हुँदैन त्यसैगरी पराशक्ति पनि प्रकाशरूप परम शिवको सामीप्यविना आफूभित्र रहेको विश्वप्रपञ्चलाई प्रकट गर्न समर्थ हुँदैन।त्यसैले शिव र शक्ति परस्पर सम्बन्धरहित भएर एक्लैले जगत्को निर्माण गर्न सक्दैनन्। शिव र शक्तिको सम्बन्धलाई बुझाउन विज्ञानभैरवतन्त्रले आगो र आगोको पोल्ने शक्तिजस्तो तादात्म्य सम्बन्धको उपमा दिएको छ।[११] । शिव र शक्तिको अभिन्न सम्बन्धलाई नाथपरम्पराको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ सिद्धसिद्धान्तसंग्रहले चन्द्रमा र त्यसको प्रकाशको उपमा दिएको छ। जसरी चन्द्रमा र त्यसको प्रकाश अलग अस्तित्त्व होइनन्, प्रकाशविना जसरी चन्द्रमाको सत्ताको कल्पना गर्न सकिँदैन त्यसरी नै शिव र शक्ति पनि अलग होइनन् भन्ने भाव त्यहाँ व्यक्त गरिएको छ।[१२] । शिवका साथ तादात्म्य भावले रहेको चैतन्यस्वरूप पराशक्ति नै व्यष्टि देहमा कुण्डलिनीस्वरूप प्राणको रूपमा रहेको हुन्छ। सोही शक्तिलाई नै नाथपरम्पराका ग्रन्थमा अप्रबुद्ध कुण्डलिनी र प्रबुद्ध कुण्डलिनीका रूपमा व्याख्या गरेको पाइन्छ। मूलाधारचक्रमा सुषुप्तझैँ रहेर व्यक्तिलाई सांसारिक प्रपञ्चमा अल्झाइरहने कुण्डलिनी शक्तिलाई अप्रबुद्ध र जाग्रत्‌रूपमा व्यक्तिलाई आफ्नो वास्तविक चैतन्य स्वरूपको बोध गराउने कुण्डलिनी शक्तिलाई प्रबुद्ध कुण्डलिनीको रूपमा व्याख्या गरिएको छ (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह, चतुर्थ उपदेश, पृ. १०३)।

यही तान्त्रिक सिद्धान्तको यौगिक प्रयोगका रूपमा कुण्डलिनी योगसाधना र वाह्य भक्तिको प्रयोगका रूपमा विभिन्न मातृशक्तिहरूको कल्पना, तिनको पीठको कल्पना, तिनको पूजाआराधना, उपासना गर्ने परम्परा आदि समाजमा प्रचलित छन्। सम्पूर्ण तत्त्व र सम्पूर्ण कार्यहरू शिव र शक्तिको परस्पर सम्बन्धबाट उद्‌भूत र प्रतिफलित हुन्छन् त्यसैले शिव र शक्तिलाई भिन्न रूपमा कल्पना गर्न नसकिने हुँदा शक्तिका साथमा शक्तिमान् शिवतत्त्वलाई संयुक्त रूपमा उपासना गर्ने तन्त्रपरम्परामा प्रचलित छ। शिव र शक्तिको सामरस्य वा एकाकारताको सिद्धान्तबमोजिम कुण्डलिनी योगसाधनाका क्रममा मूलाधारचक्रमा रहेको सुषुप्त कुण्डलिनीशक्तिलाई जगाई चक्रभेदनका माध्यमबाट सहस्रारचक्रमा रहेका शिवका साथ शक्तिको संयोग गराई शिवशक्तिको संयोगजन्य आनन्दमा निमग्न हुने अभ्यास गरिन्छ भने वाह्य उपासनामा मन्त्रजप, पूजा, ध्यान आदिका माध्यमबाट पहिले आफूलाई शक्तिको रूपमा बोध गरी सो शक्ति र शिवको संयोगको दृढ चिन्तन गरिन्छ। हठयोगको प्रसिद्ध ग्रन्थ घेरण्डसंहितामा समाधिका लागि यही विधिको प्रयोग गर्ने निर्देश दिइएको छ–

योनिमुद्रां समासाद्य स्वयं शक्तिमयो भवेत्। सुश्रृंगारसेनैव विहरेत् परमात्मनि॥

रसानन्दमयो भूत्वा ऐक्यं ब्रह्मणि सम्भवेत्। अहं ब्रह्मेति वाऽद्वैतं समाधिस्तेन जायते॥ (घेरण्डसंहिता, ७।१२–१३)

---

११ न वह्नेर्दाहिका शक्तिर्व्यतिरिक्ता विभाव्यते। केवलं ज्ञानसत्तायां प्रारम्भोऽयं प्रवेशने॥ (विज्ञानभैरव, १९)

१२ शिवस्याभ्यन्तरे शक्तिः शक्तेरभ्यन्तरे शिवः। अन्तरं नैव पश्यामि चन्द्रचन्द्रिकयोरिव॥ (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह, ४।३७)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वास्तवमा सम्पूर्ण साधना शक्तिको नै उपासना हो र भोगसिद्धि वा योगसिद्धि दुवै नै शक्तिसापेक्ष छन् भन्ने तान्त्रिक सिद्धान्तको मूल मर्मअनुरूप नाथपरम्परामा पनि शक्तिउपासना प्रचलित छ। नेपालमा रहेका नाथपरम्पराका मठहरूमा बालात्रिपुरसुन्दरी, महिषमर्दिनी दुर्गा आदि देवीका साथमा शिवको उग्ररूपमा भैरव र शान्तरूपमा शिवशक्तिको युगलस्वरूप शिवलिंगको स्थापना गरी पूजाआराधना गर्ने परम्परा प्रचलित छ (योगी बलभद्रनाथ र योगी दयानाथसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी)।।

पिण्डब्रह्माण्डवाद

तन्त्रमा जे ब्रह्माण्डमा छ त्यो देहमा छ भन्ने मान्यता रहेको छ। समष्टि ब्रह्माण्ड वा बृहत् ब्रह्माण्डको जुन रूप छ त्यसैको क्षुद्र (सानो) रूप देह हो।[१३]। समष्टि ब्रह्माण्डको सबै लक्षण शरीरमा नै रहेको छ।[१४]। प्रत्येक देह नै ब्रह्माण्ड हो।[१५] त्यसैले साधनाका क्रममा भूतशुद्धि आदि प्रक्रियाका माध्यमबाट देहलाई शुद्ध बनाएपछि दिव्यदेह, शिवदेह वा सिद्धदेह बनाउनका लागि बाह्य ब्रह्माण्डमा जे जति लोक, द्वीप, समुद्र, तीर्थ, नदी, शक्तिपीठ आदि छन् तिनलाई आफ्नै शरीरका विभिन्न अंगमा न्यास गर्ने र आफूलाई ब्रह्माण्डको प्रतिबिम्बका रूपमा चिन्तन गर्दै उक्त पिण्डलाई शिव वा शक्तिका साथ एकाकार गराउने साधनापद्धति प्रचलित छ (निर्वाणतन्त्र, ४—१० पटल)। नाथपरम्पराका ग्रन्थहरूमा पनि तन्त्रको यो सिद्धान्तलाई अंगीकार गरिएको छ। ब्रह्माण्डमा जेजति कुरा रहेका छन् ती सबै यही शरीरमा नै रहेका छन्। बृहत् ब्रह्माण्ड र पिण्डब्रह्माण्डको साम्यबोधलाई नै नाथपरम्परामा पिण्डसंवित्ति भनिएको छ।[१६]। सिद्धसिद्धान्तपद्धति तथा सिद्धसिद्धान्तसंग्रहजस्ता नाथपरम्पराका ग्रन्थहरूमा बृहत् ब्रह्माण्डमा रहेका विभिन्न लोक, द्वीप, समुद्र आदिको स्थिति शरीरमा यसप्रकार बताइएको छ—

क्र.सं.	लोक	अंग	देवता
१	भूर्लोक	मूलाधार	इन्द्र
२	भुवर्लोक	लिंगाग्र	इन्द्र
३	स्वर्लोक	लिंगमूल	इन्द्र
४	महर्लोक	मेरुदण्डाग्र	ब्रह्मा
५	जनलोक	मेरुदण्डकुहर	ब्रह्मा
६	तपोलोक	मेरुदण्डतल	ब्रह्मा
७	सत्यलोक	मेरुदण्डमूल	ब्रह्मा
८	विष्णुलोक	नाभि	विष्णु
९	रुद्रलोक	हृदय	रुद्र
१०	ईश्वरलोक	छाती	ईश्वर

१३ बृहद् ब्रह्माण्डं यद्रूपं तद्रूपं क्षुद्ररुपकम्। (तोडलतन्त्र, २।२)

१४ ब्रह्माण्डलक्षणं सर्वं देहमध्ये व्यवस्थितम्। साकाराश्च विनश्यन्ति निराकारो न नश्यति॥ (ज्ञानसंकलिनीतन्त्रम्, २९)

१५ प्रतिदेहं परेशानि ब्रह्माण्डो नात्र संशयः। (निर्वाणतन्त्र, १०।१४कख)

१६ ब्रह्मामाण्डवर्ति यत्किञ्चित् तत्पिण्डेऽप्यस्ति सर्वथा। इति निश्चय एवात्र पिण्डसंवित्तिरुच्यते॥ (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह, ३।२)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

११	सदाशिवलोक	कण्ठ	सदाशिव
१२	श्रीकण्ठलोक	कण्ठमध्य	श्रीकण्ठ
१३	भैरवलोक	लम्बिकामूल	भैरव
१४	शिवलोक	तालुद्वार	शिव
१५	सिद्धलोक	तालुको भित्री भाग	महासिद्ध
१६	अनादिलोक	ललाट	अनादिदेव
१७	कुललोक	श्रृंगाटप्रदेश	शक्तियुक्त कुलेश्वर
१८	अकुलेशलोक	शंखनाडीभन्दा माथि मध्यनलिनी स्थान	अकुलेश्वर
१९	परब्रह्मलोक	ब्रह्मरन्ध्र	परब्रह्म
२०	परापरलोक	सहस्रदलकमल	परेश्वर
२१	शक्तिलोक	त्रिकूट	पराशक्ति

—सिद्धसिद्धान्तपद्धति, ३।५

क्र.सं.	द्वीप	अंग वा धातु
१	जम्बू	मज्जा
२	शाल्मली	अस्थि
३	प्लक्ष	नाडी
४	कुश	मासु
५	क्रौञ्च	त्वचा
६	गोमय	रोम
७	श्वेत	नङ

सिद्धसिद्धान्तसंग्रह, ३।२२

यसैगरी समुद्र, नदी, कुलपर्वतहरूको स्थिति पनि शरीरमा देखाइएको छ (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह, ३।२३–२७)।

यसप्रकार तन्त्र तथा नाथपरम्पराका ग्रन्थहरूमा पिण्डब्रह्माण्डवादलाई समानरूपले अंगीकार गरिएको छ।

भोगयोगसाहचर्यवाद

नाथमार्गमा मत्स्येन्द्रनाथले भोग र योगलाई समान महत्त्व दिएका छन्। भोगलाई निषेध नगरी त्यसलाई नै अभ्यासद्वारा योगमा रूपान्तरण गर्न सकिने धारणा उनको रहेको छ। शाक्त कौलमार्गमा पनि यही सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ। मत्स्येन्द्रनाथ स्वयं यौगिनीकौल मार्गका प्रवर्तक भएकाले उनले भोगलाई संयमताका

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

साथ अभ्यास गर्नाले त्यही भोग नै योगमा रूपान्तरित भई त्यो सिद्धिको कारक बन्न पुग्छ भन्ने शिक्षा दिएका छन्। जुन द्रव्यलाई लोकमा घृणास्पद मानिन्छ, जसलाई शास्त्रले बहिष्कार गरेको छ त्यस्तो द्रव्यलाई कुलसाधनामा स्वीकार्य मानिन्छ।[१७] त्यसैले आदिनाथसंहितामा कौलमार्गका साधक, कौलमार्ग, कौलमार्गमा साधनामा प्रयोग हुने द्रव्य, कौलमार्गमा दीक्षित स्त्रीप्रति द्वेष गर्दछ, तिनमा अश्रद्धा प्रकट गर्दछ र तिनको निन्दा गर्दछ त्यस्तो व्यक्ति बन्धुबान्धवसहित शाकिनीको सिकार बन्दछ।[१८]। कौलमार्गमा सुरालाई शक्ति, मांसलाई शिव र त्यसको भोक्तालाई भैरव मानिएको छ।[१९] तर कुलद्रव्यको प्रयोग गर्ने साधकले आफूलाई स्वयं भैरवका रूपमा दृढ चिन्तन गर्दै आफूलाई भैरवभावमा आरुढ गराएको हुनुपर्छ।[२०]। मत्स्येन्द्रनाथले प्रवर्तन गरेको भोग र योगको समन्वयात्मक साधनापथलाई काठमाडौँ उपत्यकाका नेवार समुदायले अहिले पनि अंगीकार गरेको देखिन्छ।।यसको उदाहरणका रूपमा काठमाडौँका विभिन्न स्थानमा हुने चक्रपूजालाई लिन सकिन्छ जुन वास्तवमा अष्टकोणात्मक यन्त्र बनाई अष्टभैरवको पूजा गर्ने विधान हो (योगी बलभद्रनाथ र योगी दयानाथसँगको कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी)। काठमाडौँ उपत्यकामा कुसले, कपाली वा दर्शनधारी भनिने कापालिकहरूले नाथपरम्परालाई अंगीकार गर्दै आएका छन्। कुनै घरमा कसैको मृत्यु भएको छ भने सातौँ दिन उक्त घरमा गई चक्रपूजा गर्ने कार्य तिनै कपालीहरूले गर्दै आएका छन्। यो कार्य वास्तवमा मृतकको भैरवसायुज्यका लागि गरिने कार्य हो। यसका अतिरिक्त नाथयोगीहरूले उपचारका लागि प्रयोग गर्ने शाबरमन्त्र र औघढ नाथयोगीहरूले वर्षको दुईपटक कार्तिक र चैत्र महिनामा घरघरमा गएर रातको समयमा फेरी लगाउने चलनलाई पनि तान्त्रिक अभिचारको रूपमा ग्रहण गर्न सकिन्छ। भूत, प्रेत, पिशाच आदिबाट गाउँघरको सुरक्षाका लागि औघढ नाथयोगीहरूले महत्त्वपूर्ण सामाजिक जिम्मेवारी ग्रहण गरेको धारणा पाइन्छ (शर्मा, २०७९, पृ.४)। यी विभिन्न कार्यका साथै नाथयोगीहरूले साधनाका क्रममा अपनाउने अजपाजपविधान, न्यासविधि आदि तन्त्रकै अभिन्न अंग हुन्।

उपसंहार

नाथपरम्परा र शक्तिउपासनापरक तन्त्रपरम्पराका मूल स्रोत आगम तथा तन्त्र ग्रन्थहरू नै हुन् त्यसैले ती दुईमा परस्पर प्रभाव पर्नु स्वाभाविकै हो। उपासना भन्नेबित्तिकै मूल रूपमा शक्तिको ग्रहण हुने भएकाले जुनसुकै उपासना परम्परामा पनि धेरथोर तन्त्रको प्रभाव रहन्छ। नेपालको नाथपरम्परामा विशेषतः काठमाडौँ उपत्यकाको नाथपरम्परामा शाक्त कौलपरम्पराको प्रभाव पाइन्छ जहाँ भोगयोगसाहचर्यवाद अनुरूप साधनामा कुलद्रव्यका रूपमा पञ्चमकारको ग्रहण हुन्छ तर त्यसको प्रयोजन केवल भोग नभएर त्यसबाट निवृत्तिपूर्वक योगमा समाहित हुनु नै हो। काठमाडौँ उपत्यकाको नेवार जनजीवनमा तन्त्रको गहिरो प्रभाव रहेकाले बौद्ध तथा शैव, शाक्त सबै परम्परामा प्रायः एकै खालको साधनापद्धति पाइन्छ।त्यसैले त्यहाँ मत्स्येन्द्रनाथप्रति जनताको बढी झुकाव हामी

---

१७ द्रव्यैश्च लोकविद्विष्टैः शास्त्रार्थाच्च बहिष्कृतैः। विजुगुप्स्यैश्च निन्द्यैश्च पूजनीयस्त्वयं क्रमः॥ (तन्त्रालोक, २९।१०, विवेकव्याख्या)।

१८ कौलिकान्कुलमार्गे च कुलद्रव्यं कुलांगनाः। ये द्विषन्ति जुगुप्सन्ते ये निन्दन्ति हसन्ति च॥
येऽसूयन्ते च शंकन्ते मिथ्येति प्रवदन्ति ये। ते शाकिनीमुखे यान्ति सदारसुतबान्धवाः॥
(आदिनाथसंहिता, गोरक्षसिद्धान्तसंग्रहमा उद्धृत, पृ. ११५)।

१९ सुरा शक्तिः शिवो मांसं तद्भोक्ता भैरवः स्वयम्। (कुलार्णवतन्त्र, ५।७९कख)

२० भैरवोऽहमिति ज्ञानात् सर्वज्ञादिगुणान्वितः। इति सञ्चित्य योगीन्द्रः कुलपूजारतो भवेत्॥ (कुलार्णवतन्त्र, ६।१०)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देख्छौं। गोरखनाथको अनुग्रहले पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गर्ने क्रममा काठमाडौँमाथि विजय प्राप्त गरेकाले त्यहाँको जनजीवनले गोरखनाथलाई कम महत्त्व दिएको हो भन्ने धारणा यदाकदा सुन्नमा आए तापनि त्यसो हुनुमा राजनैतिक कारण नभई सांस्कृतिक कारण मुख्य हो। शिवमस्तु ।।

सन्दर्भग्रन्थसूची

कविराज, गोपीनाथ (सम्पा.) वि.सं. २०२६), ज्ञानसंकलिनीतन्त्र (तन्त्रसंग्रह, भाग २), वाराणसी : वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय।

कविराज, गोपीनाथ (सम्पा.) वि.सं. २०२६), तोडलतन्त्र (तन्त्रसंग्रह, भाग २), वाराणसी : वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय।

चतुर्वेदी, राधेश्याम (सम्पा.) (२००२), *तन्त्रालोक,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

दूबे, राघवेन्द्रजी (सम्पा.), (२००८), सिद्धसिद्धान्तपद्धति, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।

द्विवेदी, व्रजवल्लभ (सम्पा.) (१९८४), *विज्ञानभैरव,* वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।

द्विवेदी, व्रजवल्लभ (सम्पा.) (२००४), *स्वच्छन्दतन्त्र,* दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।

द्विवेदी, श्यामाकान्त (सम्पा.), (२००९), *कौलज्ञाननिर्णय,* वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकदमी।

भट्टाचार्य, तारानाथ सम्पा.), वाचस्पत्यम्, (वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत सिरिज अफिस) ई.सं. १९६२।

मिश्र, परमहंस (सम्पा.), (२००९), *कुलार्णवतन्त्र,* वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

लामिछाने, माधवप्रसाद (सम्पा.), (वि.सं. २०७९), *निर्वाणतन्त्र,* काठमाडौँ : राष्ट्रिय अभिलेखालय।

लामिछाने, माधवप्रसाद (सम्पा.), (वि.सं. २०७४), *कालिकाकुलपञ्चशतक,* काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा—प्रतिष्ठान।

शर्मा, कृष्णचन्द्र (वि.सं. २०७९), नेपालमा नाथयोगदर्शनको परम्परा, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा—प्रतिष्ठान।

शर्मा, सुरेन्द्रकुमार (सम्पा.) (१९८६), *सिद्धसिद्धान्तसंग्रह,* दिल्ली : इस्टर्न बुक्स लिंकर्स।

शास्त्री, जगदीशलाला(सम्पा.)(१९७१), *शुक्लयजुर्वेदसंहिता(मन्त्रभाष्य तथा वेददीपभाष्यसहित),* (दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास)

शास्त्री, जगदीशलाला(सम्पा.)(१९९१), *ऋग्वेदसंहिता(सायणभाष्यसहित प्रथम संस्करण),* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

श्रीवास्तव, रामलाल (सम्पा.) (वि.सं. २०३६), *गोरक्षसिद्धान्तसंग्रह,* गोरखपुर : गोरखनाथ मन्दिर।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महावाक्यमा प्रातिपदिकार्थको महत्त्व

डा. चेतमणि न्यौपाने
वाल्मीकि विद्यापीठ

१. लेखसार

वेदका वाक्यहरूको शब्दबोध हुँदै महावाक्यसम्मको ज्ञानबाट अखण्डार्थ वृत्तिको उदय हुन्छ। यही अखण्डधीवृत्तिद्वारा वृत्ति भङ्ग भएर अभेदबोध हुन्छ। यस प्रक्रियाका लागि महावाक्यको ज्ञानको लागि प्रतिपदिकार्थको ज्ञान अपरिहार्य हुन्छ। प्रतिपदिकार्थ भनेको तत्पद र त्वम्पद दुवैमा समान उपस्थितिले नियत उपस्थित पदार्थ हो। तत्पद र त्वम्पद दुवैमा समान उपस्थिति चेतनको छ, यसको बोधक असि पद हो। अतः केवल चेतन महावाक्यको प्रातिपदिकार्थ हो।

२. मुख्य शब्दावली

महावाक्यमा प्रातिपदिकार्थको भूमिकाको बारेमा लेखिएको यो लेखमा निम्न प्रकारका मुख्य शब्दावली रहेका छन्– विधिवाक्यहरु, स्वाध्यायध्ययन, भेदाऽभेदसम्बन्ध, तत्त्वमसि, अखण्डार्थ, प्रातिपदिकार्थ, भव्यार्थबोधकवाक्य र सिद्धार्थबोधकवाक्य इत्यादि।

३. विषय

वेदान्तका जिज्ञासु मुमुक्षुहरुले सधैं सर्वत्र चर्चा गर्ने गरेको महावाक्यमा प्रयुक्त प्रातिपदिकार्थले अखण्डार्थत्वलाई बोध कसरी गराउँछ भन्ने जिज्ञासाको समाधानका लागि प्रातिपादिकार्थको महत्त्व देखाउनु यो आलेखको मुख्य विषय रहेको छ।

४. समस्या र उद्देश्य

महावाक्यार्थको बोध गरेर मात्र अखण्डार्थको बोध हुन्छ भन्ने वेदान्तजगत्को समस्यालाई समाधान गर्न प्रातिपदिकार्थको ज्ञानबाट नियत उपस्थित चेतनको अभेदबोध गराउन सहयोग होस् भन्ने उद्देश्यका साथ यो आलेखमा उक्त समस्याको समाधानको प्रयास गरिएको छ। वेदको सामान्य वाक्यको बोधद्वारा पनि उक्त अखण्डार्थ बोध होस् भन्ने ध्येय पनि पस्कने प्रयास गरिएको छ।

५. लेखविधि र ढाँचा

अण्डार्थबोध हुँदै अभेदबोध हुने प्रक्रिया प्रस्तुत आलेखमा विश्लेषणात्मक र व्याख्यात्मक विधि अपनाएर निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ। यसका लागि मुख्यरूपमा पुस्तकालय विधिमा आधारित भएर यो आलेख आएको छ।

६. शब्दार्थबोध

अर्थको बोधका लागि शब्दको ज्ञान हुनुपर्छ यो सार्वत्रिक सिद्धान्त हो। पद वा पदसमूहबाट शब्दको निष्पत्ति हुन्छ र वाक्यको ज्ञानबाट अर्थको बोध हुन्छ। यसरी अर्थबोधका लागि शब्दको ज्ञान अपरिहार्य देखिन्छ। शब्द र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थको वाच्य वाचक सम्बन्ध हुन्छ वा भेदाभाव सम्बन्ध हुन्छ वा अभेद सम्बन्ध हुन्छ भन्ने विषयमा दर्शन शास्त्रहरूमा मतभेद रहेको देखिन्छ। शब्दसमूहबाट वा शब्दबाट अर्थबोधका लागि सर्वप्रथम वाक्यको ज्ञान हुनुपर्छ। वाक्यको ज्ञान वाचक हुन्छ भने वाक्यको अर्थ चाहिँ वाच्य हुन्छ। वाक्य अर्थ होइन, तसर्थ वाक्य र अर्थको भेदसम्बन्ध हो तर उक्त वाक्यले त्यो मात्र अर्थलाई बुझाउँछ त्यो अभेद सम्बन्ध हो। जस्तो कि आगो शब्दमा उष्णता छैन र आगो शब्दले पोल्दैन पनि। त्यसकारण आगो शब्द र अग्निका बीचमा भेद सम्बन्ध छ। त्यसै गरी आगो शब्दले अग्निबाहेकका पानी आदिलाई कहिल्यै बुझाउँदैन। त्यसकारण आगो शब्द र अग्निका बीचमा अभेद सम्बन्ध छ र हो पनि। यहाँ प्रयुक्त आगो शब्द वाचक हो भने उष्णताधर्मविशेष द्रव्य अग्नि वाच्य हो अर्थात् अर्थ हो। शब्दार्थको बोधका लागि कर्ता, कर्म र क्रियापद चाहिन्छ भन्ने सामान्य मान्यता रहेको बुझिन्छ तर यो सार्वत्रिक होइन। किनकि बालकले 'पा' मात्र प्रयोग गरेका आधारमा पानी खान खोजेको प्रतीति हुन्छ र पानी ख्वाइन्छ। त्यसकारण अर्थबोधका लागि कर्ता, कर्म र क्रियापद भएको समुच्च वाक्य चाहिन्छ भन्ने होइन। वैदिक परम्परामा श्रुतिस्मृतिपुराणलाई परमप्रमाण मानिन्छ। त्यसमा पनि श्रुत्यनुकूल स्मृति र तदनुकूल पुराण प्रमाणशास्त्रको बलाबल परीक्षाद्वारा पनि प्रमाणित सर्वोच्च वैदिक सिद्धान्त हो। यी सर्वोच्च प्रमाण स्वीकार गरिएको शास्त्र शब्दराशि हो र यसको सम्बन्ध ध्वन्यात्मक शब्दसँग हुन्छ र यी शब्दराशिको सुरुमा अज्ञातज्ञापकत्व प्रामाण्य रहन्छ र साधनाको शृङ्खला परिपाकको क्रममा अतद्धर्माध्यारोप निवृत्ति नभएसम्म उक्त प्रामाण्य रही नै रहन्छ। यस प्रकारको प्रामाण्यको निश्चय गर्ने शास्त्र वेद नै हो।

७. मुख्य अंश

वेदमा लोकसामान्यले बोध गरेका तथ्यहरूलाई पनि अनुवाद गरी ती व्यक्तिहरूले बोध गर्न सक्ने वाक्यहरू पनि आएका छन्।[1] त्यसै गरी अदृष्ट वस्तुलाई बोध गराउने वाक्यहरू पनि आएका छन् र परमपुरुषर्थको साधन र फललाई बोध गराउने वाक्यहरू पनि आएका छन् जस्तो कि लोकसामान्यवेद्य वाक्यमा उदिते जुहोति, द्विरसनं भोक्तव्यम्। त्यस्तै धर्माधर्मवेद्य वाक्यहरूमा– **अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयत, ज्योतिष्टोमेन यजेत्, उद्भिदा यजेत पशुकामः**[2], **श्येनेनाऽभिचरन् यजेत**[3], **यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः**[4], **लशुनं न भोक्तव्यम्**। त्यसै गरी परमपुरुषार्थलाई ध्वनित गर्ने वाक्यहरूमा **ब्रह्मविदाप्नोति परम्**[5], **सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म**[6], **तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति**[7], **तरति शोकमात्मवित्**[8] इत्यादि वैदिक वाक्यहरूमा जसरी अर्थबोधको प्रक्रिया अपनाइएको छ त्यो प्रक्रियाभन्दा माथि उठेर चार ओटा वेदमा चार महावाक्यहरू पनि बताइएका र तिनको पनि ज्ञानका लागि अपरिहार्यत्व सिद्ध गरेका छन् ज्ञानानुरागी साधकहरूले। चार वेदका चार महावाक्यहरूमा ऋग्वेदको **प्रज्ञानं ब्रह्म**[9] यजुर्वेदको **अहं ब्रह्मास्मि**[10]

---

१ लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्– तत्त्वप्रदीपिका पृ.१४६।

२ ता.ब्रा. १७।७।२।३

३ आ.श्रौ. सूत्रम् – २२।४।१३

४ मनु – ५।३९

५ तै. – २।१

६ तै – २।१।१

७ मा.सं. ३१।१८

८ छा.उ.– ७।१।३

९ ऐ. – ५।३

१० बृ.उ. १।४।१०

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामवेदको **तत्त्वमसि**[११], अर्थववेदको **अयमात्मा ब्रह्म**[१२] हुन्। यी वाक्यहरूलाई महावाक्य भनिन्छ। ब्रह्मज्ञानका लागि महावाक्यको ज्ञान अपरिहार्य छ भन्ने कतिपय साधकहरूको धारणा रहेको देखिन्छ। तर वैदिक सिद्धान्तको मूल मर्मलाई नियाल्दा अनादि गुरुशिष्यपरम्परामा गुरुमुखोच्चारणपूर्वक अनुच्चारण गरी पढिएका वेदमन्त्रहरूको स्वाध्यायको क्रममा पढिएका वेदान्त वाक्यहरूमा संशय उत्पन्न भएमा त्यसको समाधानका लागि वेदान्तसूत्र र त्यसका भाष्य टीका आदिमा उक्त अधिकारीको मात्र अधिकार रहन्छ। यस विषयमा विवरण प्रमेयसङ्ग्रहमा भनिएको पनि छ–

नित्यस्वाध्यायविधितोऽधीत्य वेदान्तमस्य ये।
संशेरतेऽर्थे ते सूत्रभाष्यादिष्वधिकारिणः॥ विवरणप्रमेयसंग्रह, श्लो. ३।

इत्यादि प्रसङ्गबाट अद्वैतब्रह्मवादी साधकहरूले जुन अवस्था र उमेरका भए पनि अनादिपरम्परासिद्ध ब्राह्मवादमा अधिकार स्थापित गर्नका लागि र ऋषिऋण तिर्नका लागि पनि वेदको मन्त्रभाग र ब्राह्मणभागको गुरुमुख गर्नुपर्ने अपरिहार्यत्व देखिन्छ। यसरी गुरुमुखपूर्वक पढिएको वेदभागका अन्तमा वेदान्तको पनि साधिकारत्व सिद्ध हुन्छ र त्यहीँबाट महावाक्यको पनि अनिवार्य ज्ञान हुन्छ। यसरी ब्रह्मज्ञानलाई सहज र सुबोध्य बनाउन सकिन्छ।

तत्त्वमस्यादि महावाक्यको ज्ञान गरिसकेपछि वेदका प्रत्येक मन्त्रमा त्यसको समन्वय गर्न सकिन्छ र सक्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त पनि वेदान्तशास्त्रमा रहेको छ।[१३] उपदेशात्मक वाक्य तत्त्वमसिमा असि क्रियापद हो भने तत्कालविशिष्ट सर्वज्ञ सर्वशक्तिमत्वादि चैतन्यलाई तत्पदले बुझाउँछ र एतत्कालविशिष्ट अल्पज्ञ अल्पशक्तिमत्वादि चैतन्यलाई त्वम्पदले बुझाउँछ। यस प्रक्रियाको समन्वय सबै मन्त्रहरूमा गर्न सक्नुपर्छ। जस्तै ब्रह्मगायत्रीमा शब्दतः उल्लेख भएको तत् पदले परमात्मालाई बुझाउँछ। त्यो तत्पद स्थानापन्न हो भने त्वम्पद स्थनापन्न सवितु हो र क्रियापद स्थानापन्न धीमही हो। कुनै पद तत्का विशेषण हुन् भने कुनै पदहरू त्वम्का विशेषण हुन्। यसरी ब्रह्मगायत्री महावाक्य[१४] हो। त्यसै गरी ईशावास्यमिदं सर्वं... यसमन्त्रमा पनि महावाक्यको समन्वय[१५] हुन्छ। यहाँ ईशा पदले तत्पदार्थलाई लक्ष्य गरेको छ। त्यसै गरी वास्यम् पदले त्वम्पदार्थलाई लक्ष्य गरेको छ। यहाँ क्रियापद आक्षेपलभ्य छ। बाँकी पदहरू कुनै तत्का विशेषण हुन् भने कुनै त्वम्का। यसरी वेदका सबै मन्त्रहरूमा तत्त्वमसिको समन्वय हुन्छ र गर्नुपर्छ। यस अर्थमा यर्जुर्वेदमा उपदेशात्मक महावाक्य भएन भन्ने तर्क गर्नेहरूको तर्कको उपजीव्यता समाप्त हुने देखिन्छ।

तत्त्वमसि एकमात्र महावाक्य हो, अरु वाक्य महावाक्य होइनन् भन्नेहरू पनि छन्। उनीहरूका मतमा अरु वाक्यमा उपदेशकत्व छैन। उनीहरू तत्त्वमसिमा चाहिँ उपदेशात्मक क्रियापद पनि छ भन्दछन्। वेदान्तशास्त्रमा व्यवहारकालमा केही समयमात्र क्रियापद स्वीकार गरिन्छ, स्वरूपतः क्रियापद हुँदैहुँदैन। क्रियापदको ठाउँमा प्रयुक्त असि, अस्मि आदि पदहरू सिद्धार्थबोधक वाक्यमा नामपद हुन् किनकि सिद्धार्थबोधक वाक्यहरूमा क्रियापद चाहिँदैन। क्रियापद भव्यार्थबोधक वाक्यहरूमा मात्र चाहिन्छ। जस्तै– स्वर्गकामो यजेत इत्यादि सिद्धान्त

---

११ छा.उ. – ६। ८।७
१२ माण्डूक्यो – २।
१३ ईशावास्योपनिषद्को शाङ्करभाष्यको आनन्दगिरिटीका– पृ.४ उ.भा.ख. १
१४ मा.सं. महीधरउवटभाष्यम् ३। ३५, पृ.५५
१५ टी. १३ मा उल्लिखित पृ. ३ र ४। उपनिषद्माष्यम् ख १।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अवगत हुनुपर्ने देखिन्छ। चार वेदमा चार महावाक्य[१६] छन् भन्ने मान्यता रहे तापनि विशेष गरेर उपदेशात्मक तत्त्वमसि महावाक्यको मात्र चर्चा-परिचर्चा वेदान्तजगत्‌मा ब्रह्मवादीहरूले गरेको सुनिन्छ। यहाँ प्रयुक्त ईश्वरस्थानापन्न ब्रह्मबोधक तत्‌पद हो भने जीवस्थानापन्न प्रत्यगात्मबोधक त्वम्‌पद हो र दुवैको योजक असि हो। यहाँ तत्ता र इदन्तामा विरोधको शङ्का हुँदा सोऽयं देवदत्तः जस्तै गरी भागत्यागलक्षणाद्वारा उक्त शङ्काको निराकरण गरिन्छ। यी र यस्ता व्याख्या महावाक्यमा सबैले गर्ने गरेको व्याख्या र प्रवचन हुन्। तसर्थ अद्वैतानुरागी साधकहरूका लागि यी प्रसङ्गहरू सामान्य हुन् भन्ने ठानेर यहाँको प्रसङ्ग अगाडि बढ्छ। महावाक्यको व्याख्या-विश्लेषण गर्ने साधकहरूले सामवेदमा उपदेशात्मक वाक्य तत्त्वमसि[१७] छ तर अन्य वेदमा त्यस्तो उपदेशात्मक महावाक्य छैन भन्ने बुझेर शाखाभेद भई अन्य वेदको अनध्याय भएको वर्तमान अवस्थामा यजुर्वेदीहरूले वा सामबाहेक अन्य वेदाध्यायीहरूले उक्त उपदेशात्मक वाक्यको विधिवत् श्रवणको अभावमा आत्माको परोक्षानुभूति नहुने भयो भन्ने जिज्ञासा पनि यदाकदा गरेको सुनिन्छ। यसको समाधान माथि नै वेदका प्रत्येक वाक्य महावाक्यघटित हुन् भनी ईशावास्य र गायत्री मन्त्रको विवेचनबाट भइसकेको छ। तापनि तुष्यतु दुर्जनन्यायबाट उक्त शङ्काको पुनः समाधान गर्न सकिन्छ। वेदको प्रत्येक शाखा पूर्ण हुन्छ[१८] र त्यसले अर्को शाखाको अपेक्षा गर्दैन[१९] भन्ने सिद्धान्त वैदिकमान्य सिद्धान्त हो। तसर्थ सामवेदमा उल्लेख भएको तत्त्वमसि वाक्यको श्रवणाधिकार प्राप्त नभएका यजुर्वेदीहरूका लागि आफ्नै वेदको आफ्नै शाखाबाट उक्त वाक्यजस्तै वा सोही अर्थ ध्वनित भएको उपदेशात्मक वाक्यको श्रवणबाट आत्माको अपरोक्षानुभूति हुन सहज हुन्छ भन्न सकिन्छ। यस प्रकारको मान्यतालाई स्वीकार गर्ने हो भने माध्यन्दिनीय वाजसनेयी शुक्लयजुर्वेद शाखाध्यायीहरूका लागि तत्त्वमसि जस्तै गद्यवाक्य ब्राह्मणग्रन्थअन्तर्गत बृहदारण्यकोपनिषद्‌को **"अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि"** (मा.वा शत- १४।७।२।३०, का.बृ.उ. ४।२।४) यस वाक्यबाट ज्ञात गर्न र उक्त महावाक्यको अनादिपरम्परासिद्ध गुरुबाट श्रवण गर्न सकिन्छ र स्वाध्यायाध्ययनपरम्परानुसार श्रवण गर्नु पर्छ नै। यी र यस्ता अर्थलाई ध्वनित गर्ने गद्यवाक्यहरू हाम्रो शाखाको बृहदारण्यकोपनिषद्‌मा अरु पनि छन् र आवश्यक परेमा त्यसको छुट्टै चर्चा गर्न पनि सकिन्छ। यस प्रकारका व्याख्या विश्लेषण **"अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि"** मा वा तत्त्वमसिमा धेरै हुन सक्छन्। यहाँ प्रयुक्त अभयपद ब्रह्मस्थानापन्न तत् हो किनकि **"द्वितीयाद् वै भयं भवति"** भनेर उपनिषद्‌मा किटानी गरिएको छ। त्यसै गरी जनकपदले त्वम्‌लाई बुझाउँछ। त्यहाँ असि क्रियापद पनि छँदैछ। यस प्रकारबाट **"अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि"** को व्याख्या विश्लेषण हुन्छ। **तत्त्वमसि** वा **"अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि"** यी महावाक्यहरूमा प्रातिपदिक केके हुन् र यसको प्रयोजन के हो भन्ने जिज्ञासा हुन्छ। यस जिज्ञासाको समाधानका लागि महावाक्य भनेको के हो भन्ने बुझ्नुपर्दछ। महावाक्यका विषयमा श्रुतिस्मृति-पुराणमा शब्दतः भनिएको नभए पनि वादकथाप्रधान लाक्षणिक ग्रन्थहरूमा जस्तै शङ्करको वाक्यवृत्तिमा भनिएको छ–

> **संसर्गो वा विशिष्ये वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः।**
> **अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः॥ वाक्यवृत्ति ३८।**

१६ मा.सं. महीधरउवटभाष्यम् ३। ३५, पृ. ५५

१७ छा.उ. ६। ८। ७

१८ यः स्वशाखोक्तमुत्यसृज्य परशाखोक्तमाचरेत्।
अप्रमाणमृषिङ् कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति॥ संस्कारगणपतिमा उल्लिखित वसिष्ठवचन।

१९ ब्रह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितत्।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्॥ कृत्यकल्पतरु, प्रथमभाग, ब्रह्मचारीकाण्ड पृ. ५२।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संसर्ग र विशिष्ट नभएको अर्थात् असंसर्ग, विशेषण, विशेष्य र त्यसको सम्बन्ध पनि नभएको अखण्ड एकरस चैतन्यलाई वाक्यार्थ स्वीकार गरिन्छ। त्यो नै महावाक्य हो। यही वाक्यवृत्तिको महावाक्यार्थबोधलाई व्याख्या गर्नका लागि तत्त्वप्रदीपिकामा आएको वाक्य मननीय छ–

संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपादिकार्थता॥ तत्त्वप्रदीपिका १।१९।

अर्थात् शब्दहरूको संसर्गगोचर नहुने विशिष्ट र संसर्गरहित (संसर्गको अगोचर) प्रमा ज्ञानको जुन हेतुता हो या जुन शब्दले एक प्रातिपदिकार्थमात्र बोध गराउँछ त्यो नै अखण्डार्थत्व हो र जुन अखण्डार्थत्व हो त्यो नै महावाक्य हो। अब यहाँ प्रतिपादिकार्थ के हो भन्ने जिज्ञासा हुन्छ। त्यसको समाधानका लागि सिद्धान्तकौमुदीमा प्रवेश गर्नुपर्छ– **"प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा"** २।३।४६ यस सूत्रमा प्रातिपदिकार्थ आएको छ। यसैको वार्तिकमा व्याख्या गरी स्पष्ट पारिएको छ र भनिएको छ- **"नियतोपस्थितः प्रातिपदिकार्थः"** अर्थात् नियतोपस्थितः प्रातिपादिके उच्चरिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः र प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थ :। अर्थात् जुन वस्तुको सबै कालमा वा उच्चारण गरिएका सबै शब्दमा नियतोपस्थिति हुन्छ त्यो नै प्रातिपदिकार्थ हो। जस्तै 'नीलमुत्पलम्'। यहाँ विशेषण-विशेष्य र सम्बन्धबोधक विशिष्ट शब्द आए तापनि दुवैको लक्ष्य कमल मात्र हो। त्यसै गरी 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः' मा विशेषण–विशेष्यसहित विशिष्ट चन्द्रबोधकत्व शब्द प्रयोग भए तापनि फलितार्थ चन्द्र मात्र हो, त्यो नै प्रातिपदिक हो। त्यसै गरी 'सोऽयं देवदत्तः' यस वाक्यमा तत्कालविशिष्ट र एतत्काल विशिष्टलाई छोडेर देवदत्तमात्र प्रातिपदिकार्थ हो। यहाँ 'स' र 'अयम्' तत्काल र एतत्कालविशिष्ट पदको बोधक देवदत्तसँग नियत उपस्थिति नभएर अनियत उपस्थिति भएकाले यी दुवै पदहरू अखण्डार्थबोधक वा प्रातिपदिकार्थबोधक होइनन्। यहाँ केवल देवदत्तमात्र अखण्डार्थवोधक हो।

यसै गरी महावाक्यमा आएका शब्दहरूको संसर्गरहित प्रमा ज्ञानको हेतुता अर्थात् प्रातिपदिकार्थतामात्रको बोधकता जुन शब्द वा पदमा छ त्यो प्रातिपादिकार्थता हो र त्यो नै अखण्डार्थत्व पनि हो। तत्त्वमसि महावाक्यमा आएका तीन पद वा शब्द तत् त्वम् र असि हुन्। यहाँको तत्ले सर्वज्ञसर्वशक्तिमत्वादिविशिष्ट चेतनको परामर्श गर्छ भने त्वम्पदले अल्पज्ञअल्पशत्तिमत्वादिविशिष्ट चेतनको परामर्श गर्छ। त्यसै गरी असि पदले तत्ले परामर्श गरेको ब्रह्मको र त्वम्ले परामर्श गरेको जीवको एकत्व बुझाउँछ। यहाँ तत् र त्वम् दुवैमा विशिष्टतालाई छोडेर केवल चेतनको नियत उपस्थिति भएकाले चेतनप्रातिपदिकार्थबोधक अर्थात् अखण्डार्थबोधक हो। यहाँ तत् र त्वम्का जुन धर्महरू छन् ती शुद्धसत्वविशिष्ट विशेष्य हुँदा मलिसत्वविशिष्ट विशेष्य हुँदा समान रूपमा दुवै अवस्थामा नियत उपस्थित नभएकाले यी दुवै धर्म विशिष्ट प्रातिपदिक होइनन् तर दुवै अवस्थामा समान रूपमा विशेष्यको उपस्थिति नियत भएकाले विशेष्याशंको परामर्श असि पदले बुझाउने हुँदा यस किसिमको बोधको हेतुता असिमा रहन्छ। तसर्थ असिपद प्रातिपदिकार्थ हो। असिपदद्वारा परामर्श हुने विशिष्टांशलाई छाडेर केवल चेतन यहाँको प्रातिपदिकार्थबोधक अर्थात् अखण्डार्थबोधक हो। तसर्थ प्रातिपदिकार्थको ज्ञान अखण्डार्थज्ञानका लागि अपरिहार्य देखिन्छ र यस प्रकारको अखण्डार्थबोधक प्रातिपदिकार्थको सञ्चार सिद्धार्थबोधक उपनिषद्वाक्यहरूमा वा सिद्धार्थबोधक छ भने सर्वत्र वेदवाक्यहरूमा गर्न सकिन्छ। जस्तो कि माथि उल्लेख भएका ईशावास्यम् र ब्रह्मगायत्रीजस्ता वेदवाक्यहरूमा पनि प्रातिपदिकार्थको सञ्चार गर्न सकिन्छ। फलतः प्रातिपदिकार्थ नै वेदको महावाक्य हो।

चार वेदका चार महावाक्यहरू भनी उल्लेख गरिएका महावाक्यहरूमा तत्त्वमसि र अहं ब्रह्मास्मिमा क्रियापदको प्रयोग भएको छ तर प्रज्ञानं ब्रह्म र अयमात्मा ब्रह्म यी दुई महावाक्यमा क्रियापद छैनन्। तसर्थ के

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्रियापद नभएका पनि महावाक्य हुन्छन् भन्ने जिज्ञासा हुन सक्छ। यसको समाधानका लागि धात्वर्थबोधलाई नियाल्न सकिन्छ। अस्ति, असि, अस्मि यी सबै क्रियापद अस्भूवि धातुबाट निष्पन्न हुन्छन्। अस्भूविले भूसत्ताको परामर्श गर्छ अर्थात् अस्भूविले सत्तार्थको बोध गराउँछ। तसर्थ ब्रहामा मात्र सत्ता रहने वेदान्तसिद्धान्तको परामर्श वा बोध अस्मि, असि आदि क्रियापदले गराउँछ। त्यस कारण सत्तार्थबोधक भनेका ब्रह्मबोधक क्रियापद प्रातिपदिकार्थ वा अखण्डार्थबोधक हुन्। वैदिक सिद्धान्तमा दुई प्रकारका वाक्यहरू हुन्छन् भनी स्वीकार गरिएको छ। तिनमा पहिलो हो– भव्यार्थबोधक वाक्य अर्थात् क्रियार्थबोधक वाक्य। जस्तै– स्वर्गकामो यजेत, कारीर्या वृष्टिकामो यजेत इत्यादि। अर्काथरी वाक्य सिद्धार्थबोधक वाक्यहरू हुन्। जस्तै– सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म, तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मस्मि इत्यादि। वाक्यार्थबोधका लागि वाक्यमा क्रियापदको आवश्यकता पर्दैन। यदि सिद्धार्थबोधक वाक्यमा पनि क्रियापदको प्रयोग गरियो भने त्यो औपचारिक प्रयोग हो। ती औपचारिक क्रियापदहरू सिद्धान्ततः नामपदहरू हुन्। वेदान्तमा प्रयुक्त अस्ति, अस्मि, असि आदि नामपदहरूले नामीसँग साक्षात् सम्बन्ध हुन्छ र यो नामीलाई बुझाउने क्रियापदका रूपमा आएको नामपद नै प्रातिपदिकार्थ हो। तसर्थ क्रियापदको प्रयोग नभएका दुई महावाक्यहरूमा अस्वरस लाग्नेहरूले अस्ति पदको अध्याहार गर्न सक्छन् र क्रियापदहरू नामपद हुन् भन्ने सिद्धान्त बुझ्नेहरूले दुई महावाक्यमा प्रयुक्त क्रियापदहरू औपचारिक हुन् भने बोध गर्दै समग्र वेदान्त सिद्धान्तका सिद्धार्थबोधक वाक्यमा क्रियापदको अपरिहार्यत्व छैन भन्ने बुझ्न सक्छन्। त्यहाँ नामपदहरू अखण्डार्थबोधक हुन् त्यो नै प्रातिपदिकार्थ हो भन्ने बुझ्न सक्छन् बुझ्न चाहने साधकहरूले।

८. निष्कर्ष

वेदका वाक्यहरूको वाक्यार्थबोध हुँदै महावाक्यहरूको पनि यथार्थ शब्दबोध ज्ञानका लागि अपरिहार्य हुन्छ। यसरी शब्दबोधका लागि अद्वैतवेदान्तमा अखण्डार्थबोध हुनुपर्ने हुन्छ। यसका लागि प्रातिकार्यको ज्ञान आवश्यक हुन्छ। जसरी सोऽयं देवदत्तमा तत्कालविशिष्ट र एतत्कालविशिष्ट दुवैलाई छोडेर देवदत्त मात्र ईप्सित पदार्थ हो। त्यस्तै तत्त्वमसिमा चेतनमात्र अभिलषित पदार्थ हो।

अद्वैतानुरागी ब्रह्मवादी साधकहरूले यस विश्लेषणको सेरोफेरोबाट पनि महावाक्यको ऊहापोह गर्न र त्यसबाट अखण्डैकरस र सच्चिदानन्दघन परब्रह्मको साक्षात्कारका लागि सहज मार्ग अवलम्बन गर्न सक्छन् भन्ने दृष्टि राख्दै लेखनीबाट विश्राम लिन्छु।

सन्दर्भग्रन्थसूची

(१) माध्यन्दिनीय संहिता, महीधरउवटभाष्य, वाराणसी, इ.सं. १९९९।

(२) माध्यन्दिनीय शतपथब्राह्मणम्, दिल्ली, जवाहरनगर, इ.सं. १९९०।

(३) बृहदारण्यकोपनिषद्, सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, गीताप्रेस, वि.सं. २०५८।

(४) ईशादि नौ उपनिषद्, सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, गीताप्रेस वि.सं. २०५९।

(५) छान्दोग्योपनिषद्, सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित, गीताप्रेस, वि.सं. २०५८।

(६) विवरणप्रमेयसङ्ग्रह, सरलभाषानुवादसहित, वाराणसी, इ.सं. १९९९।

(७) सन्ध्योपासनपद्धतिः, शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः, वि.सं. २०६५।

(८) ब्रह्मविद्या, शरत्कुमार भट्टराई, वि.सं. २०७०।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैशेषिकदर्शन प्रतिपादित द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश प्रक्रिया

उपप्रा. अर्जुनबाबु दाहाल
सर्वदर्शन विभाग, वाल्मीकि विद्यापीठ,

१. विषय प्रवेश

वैशेषिक दर्शन एक प्राचीन अन्यतम आस्तिक दर्शन हो। यसका प्रणेता कणाद मुनि हुन् भन्ने मानिन्छ। यो दर्शनमा छ वटा पदार्थहरूको विशेष विवेचन गरिएको छ। ती छवटा पदार्थहरूमध्येको एउटा पदार्थ विशेष पनि हो। यही विशेष पदार्थ मानेका कारण यो दर्शनको नाम वैशेषिक दर्शन रहन गएको हो भन्ने भनाइ छ। यसलाई कणाद दर्शन, वैशेषिक दर्शन, ओलुक्य दर्शन, काश्यप दर्शन आदि नामले पनि चिनिन्छ। यो दर्शनको पदार्थ चिन्तन प्रणाली आफ्नै प्रकारको विशेष किसिमको रहेको पाइन्छ। सर्वप्रथम पदार्थलाई भाव र अभाव गरी दुई भागमा विभक्त गरिएको छ। त्यसपछि भाव पदार्थहरू द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष र समवाय भेदले ६ प्रकारका बताइएको छ। अनि अभावलाई पनि संसर्गाभाव र अन्योऽन्याभाव गरी दुई भेद गरिएको पाइन्छ। त्यसमा पनि संसर्गाभावका प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव र अत्यन्ताभाव गरी तीन भेद गरिएको छ।

छवटा भाव पदार्थहरूमध्येको दोस्रो गुण पदार्थ हो। यस दर्शनमा गुणको संख्या चौबीस बताइएको छ। ती गुणहरूमा संख्या पनि एउटा गुणपदार्थ हो। संख्याका विषयमा प्रशस्तपादभाष्य आदि ग्रन्थमा विशेष विवेचन गरिएको पाइन्छ। एकत्व, द्वित्व, त्रित्व आदि व्यवहारको हेतुलाई संख्या भनिएको छ। त्यसमध्ये नित्य पदार्थमा रहने एकत्व नित्य र अनित्यमा रहने अनित्य मानिएको छ। तर, द्वित्व, त्रित्व आदिलाई अनित्य नै मानिएको छ। अनित्य पदार्थको उत्पत्ति र विनाश हुन्छ। त्यसैले यहाँ द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश कसरी हुन्छ भन्ने विषयमा चर्चा गरिन्छ। वैशेषिक दर्शनको विशेषताहरूमध्ये यो द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश प्रक्रिया पनि एक हो। त्यसकारण भाष्य आदि ग्रन्थमा यसको विशेष मन्थन गरिएको पाइन्छ।

त्यति मात्र नभएर यो द्वित्वको ज्ञानलाई वैशेषिक दर्शनको ज्ञानको कसौटी पनि मानिएको छ। जस्तो कि भनिएको पाइन्छ–

द्वित्वेच पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे।
यस्य न स्खलिता बुद्धिस्त्वं वै वैशेषिकं विदुः॥ (सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, औलुक्यदर्शन, पृ.३६०)

२. द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश प्रक्रिया

यस लेखमा द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश प्रक्रियालाई संक्षेपमा देखाइन्छ। यो प्रक्रिया वैशेषिक दर्शनको एउटा मुख्य भाग हो। र, प्रशस्तपाद भाष्य आदि ग्रन्थमा अधिक विस्तारका साथ यसको विवेचन गरिएको पाइन्छ।

प्रशस्तपादभाष्यमा प्रदर्शित द्वित्वोपत्तिको प्रक्रियामा सात क्षण र त्यसको विनाश प्रक्रियामा नौ क्षण लाग्दछ। द्वित्वको उत्पत्ति अपेक्षा बुद्धिबाट र त्यसको विनाश अपेक्षाबुद्धिको नाशबाट हुन्छ।

२.१ द्वित्वोत्पत्तिको प्रक्रिया

द्वित्वको उत्पत्ति प्रक्रियालाई एउटा श्लोकमा यसरी संग्रह गरेर देखाइएको छ–

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो, द्वित्वं ततो जायते।

द्वित्वत्वप्रमितिस्ततो नु परतो द्वित्व प्रमाऽनन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया॥

(सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, औलुक्यदर्शन, ३६१)

अर्थात् प्रथम क्षणमा इन्द्रिय र अर्थको सन्निकर्ष हुन्छ। द्वितीय क्षणमा दुई घटमा रहने 'एकत्व-सामान्य'को ज्ञान हुन्छ। तृतीय क्षणमा ती दुईलाई ग्रहण गर्ने 'अयम् एकः, अयम् एकः' यस प्रकारको अपेक्षाबुद्धि उत्पन्न हुन्छ। चतुर्थ क्षणमा यो अपेक्षा बुद्धिबाट द्वित्वको उत्पत्ति हुन्छ। पञ्चम क्षणमा त्यो द्वित्वमा रहने 'द्वित्वत्व' जातिको ग्रहण हुन्छ। छैटौं क्षणमा द्वित्वको ज्ञान हुन्छ र सातौं क्षणमा द्वित्वले विशिष्ट 'द्वे द्रव्ये' यस प्रकारको द्रव्य ज्ञान हुन्छ। यस प्रकार द्वित्वको उत्पत्ति प्रक्रियामा अर्थात् 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञानको उत्पत्तिमा सात क्षण लाग्दछ।

२.२ द्वित्व विनाशको प्रक्रिया

यसैगरी द्वित्वको नाशको प्रक्रियामा नौ क्षण लाग्दछ। द्वित्वको नाशको एउटा कारण त अपेक्षा बुद्धिको नाश हो र दोस्रो कारण आश्रय द्रव्यको नाश पनि हो। त्यसमध्ये अपेक्षा बुद्धिको नाशबाट द्वित्वको नाश कुन प्रकारले हुन्छ त्यसलाई यी तीनवटा संग्रह श्लोकमा यसरी देखाइएको पाइन्छ—

आदावपेक्षा बुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः। द्वित्वोदयसमं पश्चात् साच तज्जातिबुद्धितः॥१॥

द्वित्वाख्य गुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्तते। अपेक्षा बुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः॥२॥

गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः। द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादितिनाशक्रमो मतः॥३॥

(सर्वदर्शनसंग्रह, औलुक्यदर्शन, पृ. ३६३)

ज्ञान क्षणिक हुन्छ, त्यसकारण एउटा समयमा दुईवटा ज्ञान अनिनश्यद् अवस्थामा हुन सक्तैन। न त दुईवटा ज्ञानको उत्पत्ति एकसाथ हुन हुन सक्छ। त्यसकारण उत्पत्तिको प्रक्रियामा इन्द्रियार्थ सन्निकर्षबाट द्वितीय क्षणमा एकत्व सामान्य ज्ञानको उत्पत्ति, तृतीय क्षणमा अपेक्षा बुद्धिको उत्पत्ति र चतुर्थ क्षणमा अपेक्षा बुद्धिबाट द्वित्वको उत्पत्ति देखाइएको थियो। जुन चतुर्थ उत्पत्ति हुन्छ, त्यही समय अपेक्षा बुद्धिबाट एकत्व-सामान्य- ज्ञानको नाश हुन्छ। त्यसपछि पञ्चम क्षणमा द्वित्व सामान्यज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ। त्यो द्वित्व-सामान्य ज्ञानबाट अपेक्षा बुद्धिको नाश हुन्छ जुन अघिल्लो अर्थात् षष्ठ क्षणमा अपेक्षा बुद्धिको नाश हुन्छ। त्यो षष्ठ क्षणमा 'द्वित्वगुणबुद्धि' उत्पन्न हुन्छ। यस प्रकार 'द्वित्वगुणबुद्धि' उत्पन्न हुने समय अर्थात् षष्ठ क्षणमा अपेक्षा बुद्धिको नाश हुन्छ। र अघिल्लो सप्तम क्षणमा जब कि 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसभन्दा पहिले अपेक्षा बुद्धिको नाश भइसक्ने भएकाले द्वित्वको नाश र 'द्वे द्रव्ये' यस बुद्धिको उत्पत्ति दुवै एकैसाथ सप्तम क्षणमा हुन्छ। र, त्यसपछि अष्टम क्षणमा संस्कारद्वारा 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञानको पनि नाश हुन्छ।

कुन-कुन क्षणमा के-केको उत्पत्ति र विनाश हुन्छ त्यसलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ—

१. प्रथम क्षणमा- इन्द्रिय र अर्थको सन्निकर्ष हुन्छ।

२. द्वितीय क्षणमा- एकत्व सामान्य-ज्ञान उत्पन्न हुन्छ।

३. तृतीय क्षणमा- एकत्वोभयगोचरा मतिः अर्थात् 'अयमेकः, अयमेकः' यसप्रकारको अपेक्षा बुद्धि उत्पन्न हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४. चतुर्थ क्षणमा– १. द्वित्वोत्पत्तिः २. एकत्वसामान्य ज्ञानको नाश, ३. द्वित्वसामान्यज्ञानको उत्पद्यमानता, यी तीनवटै कुरा एक साथ हुन्छ।

५. पञ्चम क्षणमा– १. द्वित्वसामान्य ज्ञानको उत्पत्ति, २. अपेक्षा– बुद्धिको विनश्यमानता, ३. द्वित्वगुण बुद्धिको उत्पद्यमानता, यी तीनवटै कुरा एक साथ हुन्छ।

६. षष्ठ क्षणमा– १. द्वित्वगुण बुद्धिको उत्पत्ति, र अपेक्षा. बुद्धिको नाश, ३. 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञानको उत्पद्यमानता, यी तीनवटै कुरा एकै साथ हुन्छ।

७. सप्तम क्षणमा– १. 'द्वे द्रव्ये' ज्ञानको उत्पत्ति, २. द्वित्वको विनाश, ३.द्वित्व गुणबुद्धिको विनश्यमानता, यी तीनवटै कुरा एकै साथ हुन्छ।

८. अष्टम क्षणमा– १. संस्कारको उत्पत्ति, २. द्वित्वगुणबुद्धिको विनाश, ३. 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञानको विनश्यमानता, यी तीनवटै कुरा एकै साथ हुन्छ।

९. नवम क्षणमा– 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञानको संस्कारद्वारा विनाश हुन्छ।

यसप्रकार अपेक्षा बुद्धिको नाशबाट जहाँ द्वित्वको विनाश हुन्छ, त्यसको यी नौ क्षणको प्रक्रिया देखाइएको छ। यसका अतिरिक्त कतै आश्रयनाशबाट पनि द्वित्वको नाश हुन्छ, त्यसको क्षणानुसारिणी प्रक्रिया निम्न प्रकार हुन्छ–

२.३ आश्रयको नाशबाट द्वित्वनाशको प्रक्रिया

१. प्रथम क्षणमा– १. एकत्वाधार घटादिका अवयवहरूमा कर्मको उत्पत्ति हुन्छ। २. त्यही समयमा एकत्व सामान्य ज्ञामको उत्पत्ति हुन्छ।

२. द्वितीय क्षणमा– १. कर्मबाट अवयवहरूको विभागको उत्पत्ति, २. त्यही समयमा एकत्व सामान्य ज्ञानबाट अपेक्षाबुद्धिको उत्पत्ति हुन्छ।

३. तृतीय क्षणमा– १. विभागबाट द्रव्यारम्भक संयोगको नाश र २. त्यही समयमा अपेक्षा बुद्धिबाट द्वित्वको उत्पत्ति हुन्छ।

४. चतुर्थ क्षणमा– १. द्रव्यारम्भक संयोगको नाशबाट द्रव्यको नाश र २. त्यही समयमा द्वित्व सामान्य ज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ।

५. पञ्चम क्षणमा– १. आश्रयद्रव्यको ज्ञानबाट द्वित्वको नाश र २. द्वित्व सामान्यज्ञानबाट अपेक्षाबुद्धिको नाश हुन्छ।

यस्तो प्रक्रियाले पञ्चम क्षणमा एकातिर आश्रयद्रव्यको नाशबाट द्वित्वको नाश हुन्छ र अर्कातिर त्यही क्षणमा द्वित्व सामान्य ज्ञानबाट अपेक्षा बुद्धिको नाश हुन्छ। यस स्थितिमा अपेक्षा बुद्धि तथा द्वित्व दुवैको नाश एकै समयमा हुने भएकाले ती दुईमा कार्यकारण भाव हुन्छ भन्न सकिँदैन। अर्थात् त्यो द्वित्वको नाश अपेक्षा बुद्धिको नाशबाट होइन कि आश्रय द्रव्यको नाशबाट हुन्छ। यो आश्रय द्रव्यनाशबाट हुने द्वित्व नाशको प्रक्रिया भयो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३. सहानवस्थान विरोध पक्षमा दोष र त्यसको परिहार

वैशेषिक दर्शनमा द्वित्व उत्पत्ति र विनाश प्रक्रियाको प्रसंगमा बध्यघातकभाव र सहानवस्थान रूप दुई प्रकारका विरोधहरूको उल्लेख गरिएको छ। र दुवै पक्षहरूमा 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञानको उत्पत्ति सम्भव हुँदैन भन्ने दोष देखाएर त्यसको समाधान गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। सहानवस्थान विरोधमा विनाशक सामग्रीको उत्पत्तिको क्षणमा नै विनाश्य पदार्थको विनाश हुन जान्छ, त्यसकारण द्वित्वगुणबुद्धिको उत्पत्तिको क्षण अर्थात् छैटौँ क्षणमा द्वित्वगुणबुद्धि उत्पन्न हुनेबित्तिकै अपेक्षा बुद्धिको नाश त्यही क्षणमा हुने भएकाले त्यही समयमा द्वित्वको नाश हुन जान्छ। अतः जब छैटौँ क्षणमा द्वित्वको नाश भयो भने तब सातौँ क्षणमा द्वित्वगुणविशिष्ट द्रव्य अर्थात् 'द्वे द्रव्ये' यस प्रकारको ज्ञान कसरी उत्पन्न हुन्छ? यो प्रशन उत्पन्न हुन्छ। यसको समाधान आशूत्पत्ति मानेर गरिएको छ। समाधानको आशय यो हो कि जसरी 'शब्दवदाकाशम्' यो विशिष्ट ज्ञान जबसम्म उत्पन्न हुन्छ त्यसभन्दा पहिले नै क्षणिक शब्दको नाश भइसकेको हुन्छ। परन्तु शब्दको नाश भइसकेपछि पनि त्यसको ज्ञान बुद्धिमा रहन्छ र त्यो ज्ञानको कारण अत्यन्त शीघ्रताबाट शब्द विशिष्ट आकाशको ज्ञान 'शब्दवदाकाशम्' यो रूपमा जसरी उत्पन्न हुन्छ, त्यसैगरी छैटौँ क्षणमा द्वित्वको नाश भए तापनि 'आशूत्पत्ति'का कारण 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञान हुन सक्छ। यसप्रकार सहानवस्थानपक्षमा आएका दोषको समाधान गरिएको छ।

विरोधको दोस्रो भेद वध्य-घातक-भाव हो। यो बध्यधातकभाव विरोधमा पहिलो क्षणमा घातक उत्पन्न हुन्छ र अघिल्लो क्षणमा वध्यको वध अर्थात् नाश हुन्छ। अर्थात् घातकको उत्पत्तिको एक क्षणपछि वध्यको नाश हुन्छ। पूर्वपक्षको तर्फबाट यो शंका हुन सक्छ कि यो वध्यघातक विरोधमा पनि 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञान उत्पन्न हुन सक्तैन, किनभने तृतीय क्षणमा अपेक्षा बुद्धि उत्पन्न हुन्छ, त्यसपछि चतुर्थ क्षणमा संस्कारबाट पञ्चम क्षणमा अपेक्षा बुद्धिको नाश र त्यसपछि छैटौँ क्षणमा द्वित्वको नाश हुन्छ भने सप्तम क्षणमा द्वित्व नहुने भएकाले 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञान कसरी हुन्छ? यो शंकाको आशय हो। यसको उत्तर यो हो कि अपेक्षा बुद्धिबाट संस्कार बन्दैन। किनभने अपेक्षा बुद्धि समूहालम्बनात्मक ज्ञान होइन। संस्कार केवल समूहालम्बनात्मक ज्ञानबाट उत्पन्न हुन्छ। अतः अपेक्षा बुद्धिबाट संस्कार उत्पन्न हुने भएकाले अपेक्षाबुद्धिको नाश संस्कारबाट होइन कि पञ्चम क्षणमा उत्पन्न हुने द्वित्वसामान्य ज्ञानबाट नै हुन्छ। त्यसकारण अपेक्षा बुद्धिको नाश षष्ठ क्षणमा र त्यसबाट द्वित्वको नाश सप्तम क्षणमा हुन्छ। त्यसैका साथमा 'द्वे द्रव्ये' यो ज्ञान उत्पन्न हुन जान्छ। अतएव त्यसमा कुनै बाधा छैन।

यसरी वैशेषिक दर्शनमा द्वित्वको उत्पत्ति र विनाशको प्रक्रियालाई विभिन्न क्षणहरूमा विभक्त गरेर स्पष्ट पारिएको छ। यो वैशेषिक दर्शनको एउटा मुख्य सिद्धान्त पनि हो।

४. उपसंहार

वैशेषिक दर्शन षड् आस्तिक दर्शनहरूमध्ये एक प्राचीन दर्शन हो। यसमा छ वटा पदार्थहरूको विशेष चर्चा गरिएको छ। ती पदार्थहरूमध्ये गुण पदार्थअन्तर्गतको संख्या पदार्थमा द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश प्रक्रिया कसरी हुन्छ भन्ने कुराको विवेचन गरिएको छ। वैशेषिक मतानुसार द्वित्वको उत्पत्तिमा सात क्षण र विनाशमा नौ क्षणको लाग्छ भनिएको छ। त्यसैगरी द्वित्वको विनाश दुई प्रकारले हुन्छ भनिएको छ- पहिलो अपेक्षा बुद्धिको नाशबाट र दोस्रो आश्रय द्रव्यको नाशबाट। यसरी हेर्दा वैशेषिक दर्शनमा वर्णित यो द्वित्वको उत्पत्ति र विनाश प्रक्रिया विचित्रको देखिन्छ। अन्य दर्शनमा द्वित्वलाई यसरी विशद रूपमा वर्णन गरिएको पाइँदैन। त्यसकारण पनि

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैशेषिक दर्शनको यो द्वित्व प्रक्रियाको आफ्नो छुट्टै विशेषता रहेको पाइन्छ। वैशेषिकका द्वित्व, पाकज, विभागजविभाग प्रक्रियामा जसको बुद्धि स्खलित हुँदैन त्यही वैशेषिक हो भनिएको छ। यस अर्थमा वैशेषिक दर्शनमा द्वित्व प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

सन्दर्भसामग्री सूची

१. आप्टे, वामन शिवराम (सन् २००९), संस्कृत हिन्दीकोश, पुनर्मुद्रितसंस्करण, वाराणसीः चौखम्बा संस्कृतसीरिज आफिस

२. उपाध्याय, बलदेव, (सन् १९६०), भारतीय दर्शन, षष्ठ संस्क रण, वाराणसीः शारदामन्दिर।

३. गौतम, (सन् १९९८), न्यायसूत्रम्, वात्स्यायनभाष्यसहितम् सुदर्शनाचार्य शास्त्रिविरचितया प्रसन्नपदाख्य टीकया सवलितम् अभिनव संस्करणम्, (सम्पा. द्वारिकादास शास्त्री), १. वाराणसी : बौद्धभारती प्रकाशनम्।

४. प्रशस्तपादाचार्य, (विसं २०५३), प्रशस्तपादभाष्यम् संस्कृत–कन्दली हिन्दी व्याख्याद्वयोपेतम्, द्वितीयम् संस्करणम्, (हिन्दीव्याख्या दुर्गाधर झा), वाराणसीः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

५. माधवाचार्य, (सन् १९८४), सर्वदर्शन संग्रहः, सपरिशिष्ट प्रकाश हिन्दीभाष्योपेत, तृतीयम संस्करणम्, (भाष्यकार उमाशंकर (शर्मा), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनम्।

६. मिश्र, नारायण (सन् १९६८), वैशेषिक दर्शन एक अध्ययन, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज आफिस।

७. मिश्र, शंकर, (वि.सं २०६४), वैशेषिकसूत्रोपस्कार प्रकाशिका, हिन्दी व्याख्योपेत, तृतीयं संस्करणमा व्याख्याकार ढुण्डिराज शास्त्री), सम्पादक नारायण मिश्र, वाराणसी : चौखम्भाप्रकाशनम्।

८. शर्मा, राममूर्ति, (वि. सं. २०५४), न्यायवैशेषिक एक चिन्तन, दिल्ली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान

९. सिंह, बद्रीनाथ, वैशेषिकदर्शन तुलनात्मक अध्ययन, वाराणसीः आशा प्रकाशनम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा काव्यतत्त्व र जीवनदर्शन

उपप्रा. चिन्तामणि भट्टराई

नेपाली विभाग, वाल्मीकि विद्यापीठ

सारांश

प्रस्तुत शोधलेख कवि माधव प्रसाद घिमिरेको राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको काव्यतत्त्वका दृष्टिले अध्ययन विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले लेखिएको छ। राष्ट्रकविका रूपमा सुपरिचित घिमिरेको राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा देशभक्तिको भाव छताछुल्ल रहेको भेटिन्छ। मूलतः काव्यतत्त्वका दृष्टिले सबल रहेको यस खण्डकाव्यमा मुख्य सन्देशका रूपमा प्रस्तुत गरिएको देशभक्तिको भावनाका साथ घिमिरेको मानवतावादी आदर्श तथा जीवनदर्शनलाई पर्गेल्ने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ। काव्यमा प्रस्तुत काव्यतत्त्वहरूको अध्ययन विश्लेषणका साथ घिमिरेको जीवनदर्शनलाई सप्रमाण पुष्टि गर्दै निष्कर्ष प्रस्तुत गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : गम्भीर, प्रौढ, नामेट, स्वप्नद्रष्ट्या, गुच्छक, दूरान्वय, समाक्षरी, अक्षय्य, दीप्त

विषयप्रवेश

कवि माधवप्रसाद घिमिरे (१९७६) खण्डकाव्यको निर्माणमा विशेष समर्पित व्यक्तित्व हुन्। उनले लेखेका कविताका विविध रूपमा फुटकर कविता, गीत र खण्डकाव्यमध्ये उनको कवित्वको गम्भीर, प्रौढ, स्वच्छ (स्वादु) र उच्च रूप खण्डकाव्यमा नै सर्वाधिक झलमलाएझैँ अनुभव हुन्छ। नेपाली कविता परम्परामा कविताको मझौला वा मध्यम रूप (खण्डकाव्य) को प्राप्तिका दृष्टिले अर्थात् प्रबन्ध काव्यअन्तर्गत खण्डकाव्यगत उपलब्धिका दृष्टिले माधव घिमिरेको योगदान महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ। उनका पापिनी आमा (२०१३), गौरी (२०१५), राजेश्वरी (२०१६), राष्ट्रनिर्माता (२०२३), धर्तीमाता (२०३०) जस्ता महत्त्वपूर्ण खण्डकाव्यले नेपाली कविताफाँटमा साँच्चै नै विविधता पस्कने काम गरेका छन्। नेपाली कविता शृङ्खलाका विशिष्ट खण्डकाव्यकारहरूको पङ्क्तिमा देवकोटापछिको आसनमा विराजमान घिमिरेको राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यलाई काव्यतत्त्वका दृष्टिले अध्ययन गर्दै उनको जीवनदर्शन पर्गेल्ने अभीष्ट यस लेखको रहेको छ।

समस्या एवम् उद्देश्य

राष्ट्रकवि माधव प्रसाद घिमिरेको 'राष्ट्रनिर्माता' खण्डकाव्य काव्यतत्त्वका दृष्टिले के कस्तो रहेको छ र त्यसमा कवि घिमिरेको जीवनदर्शन कसरी प्रकट भएको छ? भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत खण्डकाव्यको अध्ययन विश्लेषण गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ।

शोधविधि एवम् सैद्धान्तिक आधार

यो लेख मूलतः वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ। सामाग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालय विधि अपनाइएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको आख्यान (कथावस्तु)

कथावस्तुका दृष्टिले त्यति सम्पन्न जस्तो नलाग्ने राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यले नेपाल राष्ट्र र नेपाली जातिका निर्माणको सिङ्गो महाकथा अँगालेको छ। नेपालको एकीकरण गर्दै पृथ्वीनारायण शाहले लामो विजय यात्रापछि आफ्नो सहयात्री भाइ दलमर्दन शाहलाई हिमालको महिमा (विशालता), प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन सुनाउँछन्। ।दाजुका कुरा सुनेपछि भाइ दलमर्दन शाह आफूलाई गोरखा नै राम्रो लागेको, युद्ध गर्दा थाकिसकेको, विशाल राज्य सम्हाल्न गाह्रो हुने जस्ता तर्क गर्दै युद्ध छोडी विश्राम लिएर बसौं भन्ने विचार व्यक्त गर्दछन्। भाइका भनाइमा मञ्जुर नभएका पृथ्वीनारायण शाह आफूले चालेको विशाल राष्ट्रको कदम युगको आवश्यता भएको बताउँदछन् । दलमर्दनलाई उनको तर्क मन पर्दैन। आजीवन संघर्ष झेलेर इतिहासको आदर्श पात्र बन्न नरुचाउने हुनाले उनी दाजु संघर्षमै रहने हो भने हालसम्मको आफू पनि योद्धा भएको, अंशियार भाइका नाताले र दाजुसमान राजपुत्र र राज्यको हकदार भएकाले भूभागबाट आफ्नो अंश छुट्याइदिनुपर्छ भन्ने जोडदार माग राख्दछन्। त्यसपछि पृथ्वीनारायण शाह जितिसकेको राज्य बाँड्न नमिल्ने आधार प्रस्तुत गर्दै राष्ट्रिय अखण्डताको महत्त्व र अनिवार्यता स्पष्ट गर्दछन्। अन्त्यमा राज्य बाँडचुड गर्ने, छिन्नभिन्न पार्ने, अस्तित्व नामेट पार्ने प्रवृत्तिलाई कुनै पनि हालतमा छुट नदिने पृथ्वीनारायणको दृढ धारणाका साथ काव्यको कथावस्तु अन्त हुन्छ। अत्यन्त क्षीण कथावस्तु रहेकोले त्यति सशक्त र जीवन्त नदेखिने राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यले ऐतिहासिक नेपाल निर्माणको महान् गाथालाई प्रस्तुत गरेको हुँदा यही पक्ष नै यस काव्यको कथानक सामर्थ्यका रूपमा रहेको छ।

पात्रविधान

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा जम्मा दुई पात्र रहेका छन् : पृथ्वीनारायण शाह र दलमर्दन शाह। पृथ्वीनारायण शाहको चरित्र उदात्त (धीरोदात्त नायक) प्रकृतिको छ भने दलमर्दन शाह सरदर मानवको चारित्रिक प्रवृत्ति अँगाल्ने (धीरोद्धत) प्रकृतिका उपनायक देखिन्छन्। पृथ्वीनारायण शाहलाई काव्यले विशाल नेपालका स्वप्नद्रष्टा, दूरदर्शी व्यक्तित्व, अखण्ड नेपालका पक्षपाती महापुरुष र त्यसका भोक्ता कुशल राजनीतिज्ञको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। । युद्धवीरमात्र नभई युगसचेत साँस्कृतिक (धार्मिक) नायकका रूपमा पनि पृथ्वीनारायण देखिएका छन्। साम्प्रदायिक विभाजनको विरोधी, राष्ट्रिय एकीकरणको अभियान चलाउने, युगानुकूल चिन्तनको संरक्षण गर्ने दूरदर्शी (पारदर्शी) युगनेताको रूपमा पृथ्वीनारायण शाहको चरित्र स्पष्ट भएको छ। दलमर्दन शाह पृथ्वीनारायणको तुलनामा स्वार्थी र छोटो मनोवृत्तिका खलनायकका रूपमा देखिए पनि मान्छेको रूपमा उनको चरित्र स्वाभाविक र यथार्थ छ। विशाल र अखण्ड राज्यको आदर्शका दृष्टिले कमजोर देखिने दलमर्दनले सरदर मनुष्यको जीवनचिन्तनको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। काव्यमा एउटा पात्रलाई उच्च देखाउने धुनमा अर्कोलाई गिराउने प्रयत्न गरिएको छैन। दुबै चरित्र आ-आफ्नो किसिमले उच्च र प्रभावशाली नै देखिन्छन्। चरित्रचित्रण वा पात्रविधानका दृष्टिले प्रस्तुत काव्य शक्तिशाली बनेको छ।

परिवेशचित्रण

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको देशिक आधार मुख्यतः नेपालको पहाडी भूखण्ड देखिन्छ। स्थान वा क्षेत्रविशेषको रूपमा हिमाल, महाभारत श्रृंखला, गोरखा, अन्नपूर्ण, धवलागिरि, काठमाडौं उपत्यका, नुवाकोट,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुम्ला, पाल्पा, डोटी, चुरे पहाड, सिंहलीला गिरि, कुम्भकर्ण, रोसी, महाकाली, गण्डकी, कर्णाली, श्रावस्ती (जनकपुर), भोट, मधेश र लेकबेंसीहरूको उल्लेख यसमा गरिएको छ। नेपालको पूर्वोत्तर प्रान्तीय हिमाली पहाडी भेकलाई स्थानिक परिवेश बनाएको यस काव्यले अंग्रेज साम्राज्यको विस्तारकाल र नेपाल एकीकरणकालदेखि काव्य रचनाकाल (२०२२-२३) सम्मको राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय युगबोधसम्मलाई कालिक परिवेशका रूपमा समेटेको देखिन्छ (त्रिपाठी, २०५२:२१५)। मूलतः युद्धकालीन वातावरण र शरद्कालीन मौसम यस काव्यको विशेष प्रभावकारी कालिक परिवेश बनेको पाइन्छ। ऐतिहासिक कथावस्तुमा वर्तमानको झल्को उतार्न सक्नु, राष्ट्रिय एवम् जातीय अखण्डताको स्वर उराल्नु जस्ता क्रियाकलापले यस काव्यको कालिक परिवेश दीर्घायतनव्यापी र विस्तृत बनेको देखिन्छ। यसरी राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय, ऐतिहासिक र समसामयिक परिस्थितिलाई परिवेश बनाउँदै ऋग्वैदिक, औपनिषदिक एवं पौराणिक कालदेखि वर्तमानसम्मका झझल्काका साथ काव्यले हिमाली पहाडी धराखण्डमा आफूलाई क्रीडारत गराएको छ।

विषय र भाव

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको विषयवस्तु कथावस्तुका रूपमा चर्चा भइसकेको छ। संक्षेपमा भन्दा यस काव्यको विषयवस्तु पृथ्वीनारायण शाहको अखण्ड र विशाल राष्ट्रनिर्माणको भावना हो। नेपाल निर्माणको एक यौद्धिक घटना वा नेपाल राष्ट्र जन्मिन लाग्दाको एक ऐतिहासिक प्रसङ्ग यसको मुख्य विषय हो भने राष्ट्रिय जातीय जागृति (चैतन्य) नै यस काव्यको विषयवस्तुको केन्द्रीय मर्म हो। उत्साह स्थायी भावको आयोजना प्रमुख भएको यस काव्यमा शमभाव स्वल्प मात्रामा चलमलाए पनि विस्मयभाव पर्याप्त प्रबल बनेको देखिन्छ। प्रकृतिका रहस्य उद्घाटित गर्न खोजिएका ठाउँमा आद्भुतिकता देखा पर्छ र विस्मय दशामा पुगिन्छ। त्यसैले यस काव्यमा अङ्गी भाव उत्साह र अङ्गभावहरूमध्ये प्रमुख विस्मयलाई मान्न सकिन्छ। कतिपय सहृदय काव्य रसिकहरूले राष्ट्रनिर्मातालाई वीर रसप्रधान काव्य वा वीररसकै सफल काव्य मानेका छन् (रिसाल, २०५० : २८५),। तापनि वीररसको परिपाक भने यसमा भएको देखिँदैन। भोगपरक वैयक्तिक सीमित स्वार्थ र सामाजिक विराट स्वार्थको द्वन्द्व प्रस्तुत गर्दै जीवनलाई अर्थ्याउनु अनि जीवन-जगत्को अनन्तता र सृजनशीलता देखाई राष्ट्रिय अखण्डताको महत्त्व प्रस्तुत गर्नु नै कविको मूल उद्देश्य देखिन्छ। सम्भवतः वीररस निष्पन्न गर्ने मूल उद्देश्य होइन। त्यसैले उत्साह भाव परिपुष्ट, तीव्र, आकर्षक, स्थानोचित र सशक्त देखिए पनि यहाँ वीररस पूर्णतः परिपक्व अवस्थामा पुगेको देखिन्न। यसरी उत्साह भावोदयको उच्च (उत्कृष्ट) काव्यका रूपमा राष्ट्रनिर्माता परिचित बनेको देखिन्छ।

संरचना

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको संरचना सबल रहेको देखिन्छ। स्थूल वा बाह्य संरचनाका दृष्टिले प्रस्तुत काव्य जम्मा पाँच किस्ता, पाँच परिच्छेद, पाँच गुच्छक वा पाँच सर्गमा विभाजित छ। प्रथम सर्गमा २५, द्वितीयमा २२, तृतीयमा ९५, चतुर्थमा २३ र पञ्चम सर्गमा ३३ श्लोक गरी जम्मा १२८ श्लोकले युक्त मझौला आकारको काव्यका रूपमा राष्ट्रनिर्माता रहेको देखिन्छ। सूक्ष्म वा आन्तरिक संरचनाका दृष्टिले प्रस्तुत काव्य सशक्त रहेको पाइन्छ। पूर्णता-अखण्डताबोधी मुख्य भावलाई नेपाल एकीकरणको घटना-प्रसङ्ग, पृथ्वीनारायण र दलमर्दनको सम्वाद तथा प्रकृति सौन्दर्यले सज्जित ऐतिहासिक स्थलविशेष र हिमाली भूखण्डको परिवेशको तानमा आन्तरिक संरचना

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बुनिएको देखिन्छ। जीवन जगत्मा पूर्णता प्रतीत हुनुपर्छ र राष्ट्रमा पनि यसैगरी पूर्णता र अखण्डता रहनुपर्छ भन्ने मूल विचारमा कवि भावनाको आख्यानीकरण अघि बढेको छ। त्यसैले राष्ट्रनिर्माता आफैँमा पर्याप्त भावनाको आख्यानीकरणजन्य प्रभावशालिता प्राप्त गरेको सबल संरचना भएको महत्त्वपूर्ण खण्डकाव्य बनेको देखिन्छ।

छन्दविधान

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्य वर्णमात्रिक वर्गको उपजाति छन्दमा संरचित छ। इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्रा मिलेर बनेको उपजाति छन्दलाई प्रयोगमा ल्याइएको यस काव्यमा अन्त्यानुप्रास तथा आदि–मध्यानुप्रास पनि प्रायः सर्वत्र नै राम्रै ढङ्गले मिलेको देखिन्छ। पङ्क्तिद्वयगत आनुप्रासिक छटाका दृष्टिले यो कृति पर्याप्त सम्पन्न देखा पर्छ। चरण–चरणमा प्रायः छन्द टुक्रिएको छ। एक पाउमा एक भावसामग्री वा एउटा कुरा पूरा हुँदै गएको भान पर्ने श्लोकहरूकै संख्या काव्यमा अत्यधिक देखिन्छन्। दूरान्वय पनि कम भएको तथा गेयता, लयमाधुरी वा स्वाभाविक प्रवाह काव्यमा राम्ररी लहरिएको छ। उपजाति छन्दलाई अत्यन्त सफलता साथ नचाइएको यो काव्य पढ्दा उपजाति छन्द नेपाली कविताको छन्द बनेको प्रतीत हुन्छ।

यसरी प्रस्तुत काव्यको छन्ददीप्ति सहज, स्वाभाविक र निर्मित कालीगढीको अपूर्व समन्वयका रूपमा देखिन्छ। साँच्चै नै राष्ट्रनिर्माताको छन्दविधान निर्माणचातुर्यको दीप्तिले पर्याप्त आलोकित भएर पनि प्राकृत–अकृत्रिम सहजताको स्तरमा उक्लिएको पाइन्छ। छन्ददीप्तिको एउटा उदाहरण :–

समाक्षरी पदयोजना

भाइ शरद् सुन्दर याम लाग्यो

उघ्रो भरी झलमल घाम लाग्यो।
हिमालको दर्शन बल्ल पाएँ

विशालको दर्शन तुल्य पाएँ। ११ (घिमिरे, २०३०:७)

अलङ्कार (शिल्प) विधान

अलङ्कार योजनामा विशेष संलग्नता देखाउनु काव्यकार माधव घिमिरेको प्रवृत्ति होइन भन्ने तथ्य राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको अध्ययनबाट थाहा हुन्छ। शब्दालङ्कार योजना त घिमिरेले गरेकै छैनन् भन्दा हुन्छ भने अर्थालङ्कार योजनाका हिसाबले पनि उपमा र उत्प्रेक्षाको अधिक प्रयोग काव्यमा भएको देखिन्छ। काव्यमा सांगीतिक मिठास वा श्रुतिमाधुर्यका निम्ति मात्र शब्दालङ्कारको तत्त्व ग्रहण गरिएको देखिन्छ। प्रस्तुत काव्यमा अर्थालङ्कारहरू भने उल्लेख्य रूपले परेका छन्। उपमा, उत्प्रेक्षा, समासोक्ति, दृष्टान्त, रूपक आदि अलङ्कारहरू काव्यमा देखिए पनि घिमिरेको प्राप्ति उपमा र उत्प्रेक्षा अलङ्कारमा नै देखिन्छ। काव्य उपमा शैलीको सम्पन्न कृति प्रतीत हुँदा **उपमा कालिदासस्य** बाट विशेष लाभान्वित रहेको अनुभव हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपमाको नमुना

म हुर्किएथें जुन खोल ओढी
मोडैपिछे ती सबलाई छोडी
म बढ्छु मैमा प्रतिवर्ष कस्तो
आभोग विस्तारित सर्प जस्तो। १ज्ञ११ (घिमिरे, २०३०:९)

भाषाशैली (पदावली विधान)

तत्सम र तद्भव दुबै किसिमका शब्दहरूको चयन भएको यस खण्डकाव्यलाई तत्सम-तद्भव समन्वित स्वरूप वा मिश्रित रूप मान्न सकिन्छ। खारिएका, चुनिएका शब्द र प्रौढ पदावलीको कविता कृति हो राष्ट्रनिर्माता। विशिष्ट एवं ठोस अभिव्यक्तिका निम्ति अपेक्षित भाषा र पदावली प्राप्त गर्ने प्रौढ परिष्कार चैतन्यद्वारा राष्ट्रनिर्माताका कवि उद्दीप्त भएका छन् (पोखरेल, २०३९:११८)।।तत्सम शब्दको प्रचुरता देखिए पनि काव्यमा पाण्डित्य प्रदर्शन वा शब्दाडम्बर प्रदर्शन नभएर कवितालाई अर्थगौरवी, ओजस्वी र संगीतद्रवित बनाउने उद्देश्य रहेकोले उच्च कविताका दृष्टिले काव्य निकै सुन्दर र पर्याप्त मनमोहक बनेको छ। काव्य कविताको अपूर्व प्राप्तिको सामु तत्सम शब्दजन्य काठिन्यक्षति नगण्य देखिन्छ।

जीवनदर्शन वा मुख्य सन्देश

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा मनुष्य दुर्गन्ध वा कुत्सित प्रवृत्तिसित संघर्ष गरी सामाजिक मनुष्य बनेर रहने वा समाजमै बस्ने कुरा गरिएको छ। प्रस्तुत काव्यमा एकातिर रोमान्टिक कविको प्रकृतिबोध र प्रकृतिभित्र वा विश्वसृजन अन्तर्गत क्रियाशील रहेको मौन रहस्यमय दिव्यताले जीवन-जगत् ब्याप्त रहेको देख्ने दृष्टिकोण अँगालिएको छ भने अर्कातिर त्यसैसित मिल्दोजुल्दो पूर्वीय प्राचीन आर्षचिन्तन सँगालिएको छ। काव्यमा प्रस्तुत जीवनदर्शनसम्बन्धी केन्द्रीय चिन्तन यसरी मुखरित भएको देखिन्छ।

सधैं उज्यालो सृजना जिउँ झैं
सुधा दशै इन्द्रियले पिऊँ झैं।
आनन्दको यो मधुधार दीप्ति
अशेष तिर्खा र अनन्त तृप्ति॥ १।२५ (घिमिरे, २०३०:१२)

प्रस्तुत काव्यमा वैयक्तिक भोगेच्छा र सामाजिक दायित्वको द्वन्द्वबाट पनि जीवनलाई हेरिएको छ। जीवनमा दुबै कुरा प्रबल भएपनि व्यक्तिगत भोगलाई भन्दा त्यागमय दायित्वलाई काव्यमा बढी महत्त्व दिइएको छ। त्यागपूर्वक भोग गर्नुपर्छ र त्यो भोग अतिव्यक्तिवादद्वारा निर्देशित हुनु हुँदैन, सामाजिक दायित्वबोधद्वारा अनुशासित हुनुपर्छ भन्ने जीवन-दर्शन प्रस्तुत गर्नु काव्यको मूल उद्देश्य रहेको छ। मान्छे व्यक्तिवादी बन्यो भने उसमा सुखलिप्सा भरिन्छ र उसले सामाजिक दायित्व बिर्सिदिन्छ। त्यसैले वैयक्तिक भोगेच्छा र सांसारिक दायित्वबोधका बीच सामञ्जस्य हुनुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण यहाँ अघि सारिएको छ (आचार्य, २०६० : १९९)।।यसरी काव्यमा रोमान्टिक आर्ष-प्रगतिवादी जीवन-दर्शनको प्रधानता देखिन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राष्ट्रिय चेतना

राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको महत्त्वपूर्ण पक्ष राष्ट्रिय चिन्तन हो। यहाँ राष्ट्रवादी स्वर परिष्कृत हुनुका साथै वर्तमान युग अनुकूल पनि बनेको देखिन्छ। राष्ट्रवादी दर्शनको परिपाकमा पुगेको राष्ट्रवादी चिन्तनले पाठकलाई राष्ट्रप्रति सोच्न साँच्चै नै जागरुक बनाउँछ । काव्यमा। काव्यको विषयवस्तु नै राष्ट्र, राष्ट्रियता वा जाति, जातीयताको निर्माणसित सम्बद्ध भएकोले यहाँ राष्ट्रिय चिन्तन वा राष्ट्रवादी स्वर गहन (गम्भीर) रूपमा प्रवाहित बनेको देखिन्छ। राज्यको अंशवण्डा गरिनुहुन्न, राष्ट्र अखण्डनीय हुनुपर्छ, राष्ट्रिय कार्यमा राष्ट्राध्यक्ष र जनताको ठुलो त्याग र भूमिका हुनुपर्छ भन्ने जस्ता गम्भीर चिन्तनलाई काव्यले अघि सारेको पाइन्छ। राष्ट्राध्यक्षका इच्छाले मात्र राष्ट्र सञ्चालित नभएर त्यसमा जातीय चेतनाको भूमिका रहन्छ भन्ने निकै गहन विचार काव्यले प्रस्तुत गरेको छ। स्थानीयता–क्षेत्रीयतावाद, सांप्रदायिक विभाजनवाद र वैयक्तिक स्वार्थवादलाई कुनै हालतमा पनि क्षमा नदिने अठोट काव्यमा गरिएको छ। भाइ दलमर्दन शाहको अंश राज्यको मागका विरुद्ध पृथ्वीनारायण शाह यसरी कुर्लिन्छन् :

> पारिन्छ सत्ता जब खण्ड खण्ड
> रहन्छ के राष्ट्र त्यहाँ अखण्ड ?
> थुतिन्छ पत्ता जब खात खात
> सिद्धिन्छ शोभा अनि फूलबाट॥ ५१९ (घिमिरे, २०३०:३१)।

समग्रमा राष्ट्रलाई मूलोच्छेदन नगरी अखण्ड, अक्षय्य अमृत स्रोतका रूपमा राखेर अनन्त कालसम्म सबैले पिउनुपर्छ भन्ने भाव काव्यले प्रस्तुत गरेको छ। राष्ट्रका सबैले वा हिमाली–नेपाली जातिले सूर्यले आफै सौन्दर्य ज्योतिद्वारा उज्यालेझैँ देशलाई उज्याल्दै सिङ्गो रूपमा राष्ट्रको स्याहार–संभार गर्दै त्यसको उपभोग गर्नुपर्छ भन्ने गम्भीर चिन्तन यहाँ प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ।

निष्कर्ष

अर्थ गम्भीरताका दृष्टिले प्रौढ–परिपक्वता, बौद्धिकता, दार्शनिकता र चिन्तनका दृष्टिले गहकिलो अनि शिल्प परिष्कारका दृष्टिले चहकिलो भएर पनि रस–भावात्मकता परिव्याप्त हुनसक्नु राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यको उल्लेखनीय विशेषता हो। संवादको पद्धतिमा क्षणक्षणको सावधानी र कणकणको परिमार्जनद्वारा दीप्त कालिदासीय उपमा (उत्प्रेक्षा) शैलीमा लेखिएको प्रस्तुत काव्य नेपाली जातिको र उसका वाङ्मयको एउटा महत्तम प्राप्ति हो। तत्सम बहुलताले केही जटिलताको प्रतीतिझैँ लागे पनि क्लासिकल परिमार्जनले स्वाभाविकता कायम रहेको यस काव्यमा ठोस पदावलीको प्रयोग र सानुप्रासिक समुचित विन्यास पाइन्छ।।त्यसैले श्रुतिमाधुर्य, अर्थोत्कर्ष–अर्थगाम्भीर्यले भरिभराउ प्रस्तुत काव्य नेपाली काव्यपरम्परामा एउटा नमुना थुम्की बन्न पुगेको छ। काव्यकृतिको मूलभूत प्राप्ति कवित्वको तोड हो, जो यस काव्यमा पर्याप्त छँदैछ। ऐतिहासिक कथावस्तु र सशक्त चरित्राङ्कनसमेत भएकाले खण्डकाव्यको कसीमा प्रस्तुत कृति निखरा उत्रिन्छ। प्रकृति र जीवनलाई सौन्दर्य र रहस्यका मिही झझल्कोद्वारा बोलाउँदै कवि घिमिरेले राष्ट्रिय चेतनाको गम्भीर चिन्तन काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्य कवि घिमिरेको चिन्तनसिञ्चित अर्थचित्रको प्रदीप्त तर भावमय

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रस्तुतीकरणका रूपमा रहेको छ। नेपाली काव्यपरम्परामा आफ्नै किसिमको कीर्तिमान कायम राख्न र नयाँ कविता संभावनाको द्वार घचघच्याउन समेत राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्य सक्षम कृति बन्न पुगेको छ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, भागवत (२०६०), कविता सिद्धान्त र नेपाली कविता एवम् निबन्ध (परिमार्जित सं.), भोटाहिटी, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन।

घिमिरे, माधव (२०३०), राष्ट्रनिर्माता (प्र. सं.), काठमाडौं : महाकाली घिमिरे।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०५२), कवि माधव घिमिरेका काव्य प्रवृत्ति **काली गण्डकी** कविताको केन्द्रीयतामा, साझा समालोचना (चौ.सं.), ललितपुर : साझा प्रकाशन।

पोखरेल, भानुभक्त (२०३९), माधव घिमिरेका विशिष्ट खण्डकाव्य (प्र. सं.), बजार अयाचोक, विराटनगर : श्याम पुस्तक भण्डार।

रिसाल, राममणि (२०५०), नेपाली काव्य र कवि (चौ.सं.), काठमाडौं : साझा प्रकाशन।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायावयव वाक्यका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको साम्य–वैषम्य निरूपण

उपप्रा.डा. सीताराम खतिवडा

न्यायविभाग,वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं

१. लेखसार

यस संक्षिप्त अनुसन्धानात्मक लेखमा न्याय र मीमांसा दर्शनमा प्रतिपादित अवयव वाक्यहरुको विषयमा रहेको उभय दर्शनको मत वैभिन्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ। विशेषतः परार्थानुमानमा प्रयोग हुने वाक्यका एकदेश वा खण्डवाक्यहरुलाई अवयव भनेर दुवै दर्शनले प्रतिपादन गरेका छन्। न्याय दर्शनमा प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय र निगमन गरी पाँच अवयवहरू स्वीकार गरिएको पाइन्छ भने मीमांसा दर्शनमा प्रतिज्ञा, हेतु र उदाहरण अथवा उदाहरण, उपनय र निगमन गरी तीन अवयवहरुको अपरिहार्यता बताइएको छ। प्रतिज्ञाद्वारा निगमन र हेतुद्वारा उपनय गतार्थ हुने भएकाले तिनीहरूलाई छुट्टै अवयव मान्नु आवश्यक छैन भन्ने उभयविध सम्प्रदायका मीमांसकहरुको मत रहेको छ। त्यस्तै मीमांसा दर्शनमा सिद्धविशेषणक आदि प्रतिज्ञाभासहरुको छुट्टै अध्ययन भएको पाइन्छ भने न्यायमा ती वास्तवमा हेतुदोष नै भएकाले पृथक् अध्ययन गर्नु आवश्यक छैन भन्ने मत रहेको पाइन्छ। हेत्वाभासका विषयमा पनि दुवै दर्शनको मत वैभिन्य रहेको पाइन्छ। असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक, प्रकरणसम र कालात्ययापदिष्ट भेदले पाँच हेत्वाभासहरुको चर्चा न्यायदर्शनले गरेको छ भने मीमांसामा वार्तिककारले असिद्ध, विरुद्ध र अनैकान्तिक गरी तीन हेत्वाभास मात्र बताएका छन् भने प्रभाकर मतमा असिद्ध, असाधारण, साधारण र बाधितविषय गरी चार हेत्वाभास रहेको पाइन्छ। भट्टमतानुयायि नारायणद्वयीले पनि असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक र असाधारण गरी चार हेत्वाभास बताएका छन्। त्यसैगरी दृष्टान्तका विषयमा भाट्टमीमांसक र नैयायिकहरूको मत समान रहेको पाइन्छ भने प्रभाकरहरूले वैधर्म्य दृष्टान्तलाई स्वीकार गरेको पाईंदैन। दृष्टान्ताभासका विषयमा पनि न्याय र मीमांसामा मतभेद रहेको पाइन्छ। मीमांसकहरूले साधर्म्य दृष्टान्ताभासका साध्यहीन, साधनहीन, उभयहीन र आश्रयहीन गरी चार भेद र वैधर्म्य दृष्टान्ताभासका साध्याव्यावृत्त, साधनाव्यावृत्त, उभयाव्यावृत्त, आश्रयहीन गरी चारवटै भेदको सोदाहरण चर्चा गरेका छन् भने नैयायिकहरूले दृष्टान्ताभास वास्तवमा हेतुदोष नै भएकाले तिनीहरूको पृथक् उल्लेख गर्नु आवश्यक मानेका छैनन्। प्रतिज्ञाद्वारा निगमन र हेतुद्वारा उपनय गतार्थ हुने भएकाले पुनरुक्ति दोषलाई सहन गर्न सकिंदैन त्यसकारण हामी तिनीहरूलाई छुट्टै अवयव मान्दैनौं भन्ने मीमांसकहरूको मतको चर्चा माथि गरिसकिएको छ। यसरी यस संक्षिप्त लेखमा अवयवका विषयमा रहेको न्याय र मीमांसा दर्शनको मत वैभिन्यलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

२. मुख्य शब्दावली

न्याय, मीमांसा, अवयव, प्रतिज्ञादि, मतवैभिन्य, निरूपण।

३. विषयप्रवेश

अवयव शब्दको प्रयोग विभिन्न स्थानमा विभिन्न अर्थमा हुने गर्दछ। यस लेखमा भने अवयव शब्दले विशेषतः परार्थानुमानमा प्रयोग हुने प्रतिज्ञादि वाक्यलाई संकेत गरिएको छ। अवयव शब्दको व्युत्पत्ति वामन शिवराम आप्टेले यस प्रकार उल्लेख गरेका छन्– यु धातुमा अव उपसर्ग लगाएर अच् प्रत्यय (अव यु अच्) (आप्टे

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
:२००९ :१११) गरेपछि अवयव शब्द बन्दछ। जस्को अर्थ शरीरको कुनै अङ्ग भन्ने हुन्छ र दर्शनमा अनुमानका घटक अङ्ग प्रतिज्ञा आदिलाई अवयव भनिन्छ। अनुमान वाक्यका अवयवका विषयमा भाष्यकार वात्स्यायनले यस्तो बताएका छन्- साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चाऽवयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्य अवयवा उच्यन्ते (न्यायभाष्यम् :१९९८ :९)। अर्थात् साधनीय अर्थको जति शब्द समूहद्वारा परिसमाप्ति हुन्छ ती वाक्य समूहलाई अवयव भनिन्छ, ती अवयव वाक्यहरु प्रतिज्ञादि पाँच छन्। त्यस्तै वार्तिककारले पनि अवयवका विषयमा यसो भनेका छन्- अवयवा वाक्यैकदेशाः। किं पुनवाक्यम्? पूर्वपदस्मृत्यपेक्षोऽन्त्यपदप्रत्ययः स्मृत्यनुग्रहेण प्रतिसन्धीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यम्। तस्य भागा एकदेशा इति (न्यायवार्तिकम् :१९९७ :१५)। त्यसैगरी केशव मिश्रले पनि अनुमान वाक्यका एकदेशलाई अवयव भनेका छन्- अनुमानवाक्यैकदेशा अवयवाः (तर्कभाषा :२०५७ :२३९)। यस लेखमा अनुमान वाक्यका अवयवभूत प्रतिज्ञादि वाक्यका विषयमा रहेको न्याय र मीमांसा दर्शनको मतान्तरलाई प्रस्तुत गरिएको छ।

४. समस्याकथन

प्रस्तुत लेख शीर्षकका आधारमा निम्न-लिखित समस्या समाधानका लागि तयार पारिएको छ-

क) अवयव वाक्यका स्वरूप वा लक्षणका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनमा के कस्तो पृथकता रहेको छ?

ख) अवयव वाक्यका भेद(प्रकार)का विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको साम्य वैषम्य के छ?

५. उद्देश्य

माथिल्लो शीर्षकमा उल्लेख गरिएका समस्या समाधानका लागि निम्न उद्देश्यहरु निर्धारण गरिएको छ-

क) अवयव वाक्यका स्वरूप वा लक्षणका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको पृथकता निर्धारण गर्नु,

ख) अवयव वाक्यका भेद(प्रकार)का विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको साम्य वैषम्य निरूपण गर्नु।

६. सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा सामग्री सङ्कलनका लागि मधुकरी वृत्ति नामक पद्धति अवलम्बन गरेर ती सामग्रीहरुको अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई विशेषरूपले अवलम्बन गरिएको छ। त्यसैगरी विषय विश्लेषणका लागि विश्लेषणात्मक, व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ भने अवयव वाक्यका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको स्वरूपगत र भेद(प्रकार)गत पृथकता देखाउन तुलना-प्रतितुलनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। सङ्कलित सामग्रीलाई सुव्यवस्थित किसिमले प्रयोग गर्दै लेखलाई प्रामाणिक बनाउनका निमित्त लेखको मुख्य भागमा गर्भे(पेटे) टिप्पणीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने सन्दर्भसामग्रीसूची निर्धारणका लागि एपीए नामक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ।

७. न्याय दर्शनमा अवयव वाक्यको स्वरूप

न्याय दर्शनमा अनुमान प्रमाणको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको छ। अनुमानलाई स्वार्थ र परार्थ गरी दुई भेद गरिएको पाइन्छ। अनुमानका यी दुवै प्रकारको बोधका लागि अवयव वाक्यको ज्ञानलाई आवश्यक मानिएको छ। त्यसमा पनि परार्थानुमानका लागि त प्रतिज्ञादि पञ्चावयवको अपरिहार्यता रहेको कुरा नैयायिकहरूले आ-आफ्नो ग्रन्थमा उल्लेख गरेको पाइन्छ। सूत्रकारले अवयवका भेदका बारेमा उल्लेख गरेका भए तापनि अवयवको लक्षण

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्पष्ट रूपमा बताएका छैनन्। तर भाष्यकार वात्स्यायनले- साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चाऽवयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्य अवयवा उच्यन्ते, तेषु प्रमाणसमवाय आगमः प्रतिज्ञा, हेतुरनुमानम्, उदाहरणं प्रत्यक्षम्, उपनय उपमानम्, सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति, सोऽयं परमो न्याय इति (न्यायभाष्यम् :१९९८ :९) भनेर अवयवको लक्षण र भेदलाई स्पष्ट उल्लेख गरेका छन्। साधनीय अर्थको जति शब्द समूहद्वारा परिसमाप्ति हुन्छ ती वाक्यसमूहलाई अवयव भनिन्छ। ती अवयवहरु प्रतिज्ञादि पाँच छन् र यी पञ्चावयव वाक्यको प्रयोग गरिएको अनुमान वाक्यलाई नै परमन्याय पनि भनिन्छ भन्ने भाष्यकारको मत रहेको छ। यसै कुरालाई स्पष्ट पार्नका लागि अगाडि पुनः लेख्छन्- तत्त्वार्थसाधकभावात्तु प्रतिज्ञादयः साधकवाक्यस्य भागाः- एकदेशाः-अवयवा इति (पूर्ववत् :५४)।

त्यसैगरी वार्तिककारले पनि वाक्याङ्गभूत अवयवका बारेमा भनेका छन्- परप्रतिपादका ये ते वाक्याङ्गभूता इतरेतरासंप्रत्यायितेनार्थेनार्थवन्तो वाक्याङ्गतामुपयान्ति तेऽवयवाः (न्यायवार्तिकम् :१९९७ :१०२)। त्यसरी नै जयन्त भट्टले पनि परार्थानुमानका एकदेशभूता वाक्यलाई अवयव भनेका छन्। उनी लेख्छन्- तस्मात्परार्थानुमानं वाक्योपपत्तेस्तदेशदेशा अवयवा युक्ता इति (न्यायमञ्जरी :१९७१ :१३१)। त्यसरी नै केशव मिश्रले पनि अनुमान वाक्यका एकदेशलाई अवयव भनेका छन्। मिश्र लेख्छन्- अनुमानवाक्यस्यैकदेशा अवयवाः (तर्कभाषा :२०५७ :२३९)।

यसरी स्वनिश्चित अर्थको बोध अरुलाई गराउनका लागि प्रयोग गरिने प्रतिज्ञादि पाँच वाक्यहरूलाई अवयव भनिएको छ। यी अवयवहरू वाक्यको एकदेश रूप भएर अर्थको बोध गराउँछन् भन्ने नैयायिकहरूको मत रहेको छ।

७.१ अवयवका प्रकार (भेद)

अवयवको प्रकारका विषयमा विभिन्न दर्शन र दार्शनिकहरूको आ-आफ्नै धारणा रहेको पाइन्छ। तर न्यायदर्शनमा भने विशेषतः प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय र निगमन गरी अनुमान वाक्यका पाँच अवयवहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। जस्तो कि सूत्रकार गौतमले भनेका छन्- प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यऽवयवाः (न्यायभाष्यम् :१९९८ :५३)। सूत्रकारले स्पष्ट रूपमा पाँच प्रकारका अवयव वाक्यहरूको उल्लेख गरेका भएपनि कोही प्राचीन नैयायिकहरूका मतमा अवयवका दस भेद मानिएको पाइन्छ भन्ने भाष्यकारले बताएका छन्। सूत्रकारले बताएका प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय र निगमन गरी पाँच अवयवका अतिरिक्त जिज्ञासा, संशय, शक्यप्राप्ति, प्रयोजन र संशयव्युदास गरी अवयवका दस भेद छन्। उनी लेख्छन्- दशावयवानेके नैयायिका वाक्य संचक्षते- जिज्ञासा, संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनम्, संशयव्युदास इति (पूर्ववत् :५३)। तर पनि न्यायदर्शनमा प्रतिज्ञादि पञ्चावयव सर्वमान्य मत रहेको पाइन्छ।

त्यसैगरी न्यायदर्शनको समानतन्त्र मानिएको वैशेषिक दर्शनमा पनि नामान्तरले पाँचै प्रकारका अवयवहरुको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। जस्तै- अवयवाः पुनः प्रतिज्ञापदेशनिदर्शनानुसन्धानप्रत्यम्नायाः (प्रशस्तपादभाष्यम् :१९८३ :५९९)। यसरी न्याय र वैशेषिक दर्शनमा अवयवका भेद समान रहेको पाइन्छ।

७.१.१ प्रतिज्ञा

साध्यलाई बताउने वा निर्देश गर्ने वाक्यलाई प्रतिज्ञा भनिन्छ। सूत्रकारले भनेका छन्- साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा (न्यायभाष्यम् :१९९८ :५५)। त्यसैगरी भाष्यकारले पनि प्रज्ञापनीय धर्मद्वारा धर्मी विशेषको परिग्रह वचनलाई प्रतिज्ञा भनेका छन्। उनी लेख्छन्- प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा (पूर्ववत् :५५)। जस्तै- पर्वतोऽयं वह्निमान् इति। यो प्रतिज्ञा वचन भयो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रतिज्ञा जस्तै भएर प्रयोग हुने वचनलाई प्रतिज्ञाभास भनिन्छ। यद्यपि सूत्रकार र भाष्यकारले प्रतिज्ञाभासका बारेमा केही उल्लेख गरेका छैनन्। किनभने प्रतिज्ञाभासादि पनि हेतुदोष नै भएकाले हेत्वाभासमा पर्दछन्। तर जयन्त भट्टले शिष्यहरूका ज्ञानका लागि भनेर प्रतिज्ञाभासहरूको पनि चर्चा गरेका छन्। जसरी हेत्वाभासहरूको ज्ञान भएपछि सद्हेतुको प्रयोग गर्न सकिन्छ, त्यसरी नै प्रतिज्ञाभासको ज्ञान भएपछि प्रतिज्ञाको समीचीन प्रयोग गर्न सकिन्छ, त्यसकारण शिष्य शिक्षाका लागि प्रतिज्ञाभासको उल्लेख गरिन्छ भन्ने भट्टको मत छ। प्रतिज्ञालाई नै पक्ष भनिएकाले पक्षाभास नै प्रतिज्ञाभास हुन् भन्दै भट्टले विभिन्न प्रतिज्ञाभासहरूको उदाहरण प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। जस्तै–

क) प्रत्यक्ष विरुद्ध– अनुष्णोऽग्निः।

ख) अनुमान विरुद्ध– न रूपग्राहि चक्षुः।

ग) आगम विरुद्ध– ब्राह्मणेन सुरा पेया, जनित्री मे बन्ध्या, पिता मे ब्रह्मचारीति धर्मधर्मिपदयोरेव विप्रतिषेधात्स्वचनविरुद्ध।

घ) लोकप्रसिद्धि विरुद्ध– न चन्द्र शशी।

ङ) उपमान विरुद्ध– न गवयशब्दवाच्योऽयं गोसदृश इति।

च) अप्रसिद्ध विशेषण– नमः कुसुमकृतावतंसश्चैत्र इति।

छ) अप्रसिद्ध विशेष्य– सुगन्धि गगनकमलमिति।

ज) अप्रसिद्ध उभय– खपुष्पशेखरो बन्ध्यसुत इति।

झ) स्वरूपबाध वा सिद्धसाध्यता– शीतं तुहिनमुष्णोऽग्निरिति।

वास्तवमा यी हेतुदोष नै भए तापनि शिष्यशिक्षार्थ उल्लेख गरिएको छ भन्ने भट्टको भनाई छ।

त्यसैगरी समानतन्त्र वैशेषिकमा पनि प्रतिज्ञाभासका निम्नाङ्कित स्वरूप प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ- तत्रानुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञा। ..... अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रस्वचनविरोधिनो निरस्ता भवन्ति। १. यथानुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी। २. घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी। ३. ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागम-विरोधी। ४. वैशेषिकस्य सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी। ५. न शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी (प्रशस्तपादभाष्यम् :१९८३ :५९९)।

७.१.२ हेतु

उदाहरणको साधर्म्यद्वारा वा वैधर्म्यद्वारा साध्यलाई सिद्ध गर्नुलाई हेतु भनिन्छ। सूत्रकारले भनेका छन्- उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः। तथा वैधर्म्यात् (न्यायभाष्यम् :१९९८ : ५५)। त्यसैगरी केशव मिश्रले तृतीयान्त अथवा पञ्चम्यन्त लिङ्गको प्रतिपादक वचनलाई हेतु भनेका छन्– तृतीयान्तं पञ्चम्यन्तं वा लिङ्गप्रतिपादकं वचनं हेतुः (तर्कभाषा :२०५७ :२३९)। जस्तै– धूमवत्त्वेन धूमवत्त्वादिति वा।

अनुमान वाक्यका पाँच अवयव भए जस्तै सद्हेतु हुनका लागि पक्षसत्त्व, सपक्षसत्त्व, विपक्षव्यावृत्त, असत्प्रतिपक्षत्व र अबाधितविषयत्व यी पाँच रूप(धर्म)ले युक्त हुनु पर्दछ र अन्वयव्यतिरेकि हेतु यी पाँच रूपले युक्त भएमा नै आफ्नो साध्यको सिद्धि गर्न सफल हुन्छ भन्ने नैयायिकहरुले बताएका छन्।

न्यायदर्शनमा अन्वयव्यतिरेकि, केवलव्यतिरेकि, केवलान्वयि भेदले तीन प्रकारका हेतुको चर्चा गरिएको पाइन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७.१.२.१ अन्वयव्यतिरेकि

जुन हेतु उभयविध अर्थात् अन्वय र व्यतिरेक दुवैमा प्रयुक्त हुन सक्तछ भने त्यसलाई अन्वयव्यतिरेकि भनिन्छ। जस्तै- वह्निको सिद्धि गर्दा धूमवत्त्व हेतु। यत्र धूमस्तत्राग्निः, यथा महानसम्, यो अन्वय व्याप्ति भयो। यत्र अग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति, यथा महाह्रदः, यो व्यतिरेक व्याप्ति भयो।

७.१.२.२ केवलव्यतिरेकि

जुन हेतु केवल व्यतिरेकमा मात्र व्याप्त हुन्छ त्यसलाई केवलव्यतिरेकि भनिन्छ। जस्तै- पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्, यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत्, यथा जलम्, न चेयं तथा, तस्मान्न तथा, यो उदाहरणमा जुन गन्धवत्त्व हेतु छ, त्यो इतर भिन्न छ। यसको अन्वय व्याप्ति हुँदैन, किनभने पृथिवी मात्र पक्ष भएकाले।

७.१.२.३ केवलान्वयि

जुन हेतुको केवल अन्वयमा मात्र व्याप्ति हुन्छ त्यसलाई केवलान्वयि भनिन्छ। जस्तै- घटोऽभिधेयः, प्रमेयत्वाद्, पटवत्। यहाँ प्रमेयत्व र अभिधेयत्वको व्यतिरेक व्याप्ति पाईंदैन। सबै पदार्थमा प्रमेयत्व र अभिधेयत्व रहने भएकाले।

यी माथि उल्लेख गरिएका अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि र केवलव्यतिरेकि हेतु भन्दा अतिरिक्त हेतु जस्तै भएर वाक्यमा प्रयुक्त हुनेलाई हेत्वाभास भनिन्छ। अब तिनीहरूको विषयमा चर्चा गरौं।

७.१.२.२ हेत्वाभास

माथि उल्लेख गरिएका पक्षसत्त्वादि हेतुका पाँच रूप(धर्म)हरूमध्ये कुनै एक रूपले हीन भएका र जो वस्तुतः हेतु होइनन् तर पनि हेतुका कतिपय धर्म तृतीयान्त वा पञ्चम्यन्त आदि रूपमा प्रयोग भएर हेतु समान आभासित हुन्छन्, तिनीहरूलाई हेत्वाभास भनिन्छ। भाष्यकारले हेत्वाभासका विषयमा भनेका छन्- हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद् हेतुवदाभासमानाः ते (न्यायभाष्यम् :१९९८ :७२)। त्यसैगरी केशव मिश्रले पनि हेत्वाभासको परिभाषा यस प्रकार गरेका छन्- उक्तानां पक्षधर्मत्वादिरूपाणां मध्ये येन केनापि रूपेण हीना अहेतवः। तेऽपि कतिपयहेतुरूपयोगाद्धेतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः (तर्कभाषा :२०५७ :२४६)। न्यायदर्शनमा हेतुका पक्षसत्त्व, सपक्षसत्त्व, विपक्षव्यावृत्त, अबाधितविषयत्व र असत्प्रतिपक्षत्व पाँच रूप भए जस्तै हेत्वाभासका पनि असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक, प्रकरणसम र कालात्ययापदिष्ट गरी पाँच भेदहरूको वर्णन गरिएको पाइन्छ। सूत्रकारले हेत्वाभासका प्रकार यस प्रकार उल्लेख गरेका छन्- सव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणसम-साध्यसम-कालातीता हेत्वाभासाः (न्यायभाष्यम् :१९९८ :७२)।

क) असिद्ध

लिङ्गत्व रूपले अनिश्चित हेतु असिद्ध हेत्वाभास हुन्छ। यो तीन प्रकारको हुन्छ- आश्रयासिद्ध, स्वरूपासिद्ध र व्याप्यत्वासिद्ध।

अ) आश्रयासिद्ध

जुन हेतुको आश्रय अर्थात् पक्ष हुँदैन त्यसलाई आश्रयासिद्ध भनिन्छ। जस्तै- गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात्, सरोजारविन्दवत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आ) स्वरूपासिद्ध

जुन हेतुको आश्रय त हुन्छ तर हेतु त्यो आश्रय अर्थात् पक्षमा रहँदैन भने त्यसलाई स्वरूपासिद्ध हेत्वाभास भनिन्छ। जस्तै– अनित्यः शब्दः, चाक्षुषत्वात्, घटवत्।

इ) व्याप्यत्वासिद्ध

जसको व्याप्ति सिद्ध हुँदैन त्यसलाई व्याप्यत्वासिद्ध हेत्वाभास भनिन्छ। यो दुई किसिमको हुन्छ– १. व्याप्तिग्राहक प्रमाणको अभाव भएमा, जस्तै– शब्दः क्षणिकः, सत्त्वाद्। यत्सत् तत्क्षणिकं यथा जलधरपटलं तथा च शब्दादिरिति। २. उपाधिको सद्भाव भएमा, जस्तै– क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा अधर्मसाधनं, हिंसात्वात्, क्रतुबाह्यहिंसावत्। यहाँ अधर्मसाधनत्वमा हिंसात्व प्रयोजक होइन अपितु निषिद्धत्व प्रयोजक हो।

ख) विरुद्ध

साध्यको विपर्यय अर्थात् विपरीत अथवा अभावका साथमा व्याप्त हेतुलाई विरुद्ध हेत्वाभास भनिन्छ। जस्तै– शब्दो नित्यः, कृतकत्वादात्मवदिति।

ग) अनैकान्तिक

सव्यभिचारलाई अनैकान्तिक हेत्वाभास भनिन्छ। यो दुई प्रकारको हुन्छ– साधारण अनैकान्तिक र असाधारण अनैकान्तिक।

अ) साधारण

साधारण अनैकान्तिक त्यसलाई भनिन्छ जुन पक्ष, सपक्ष र विपक्ष तीनवटैमा रहन्छ। अर्थात् विपक्षव्यावृतत्त्व धर्मले रहित हुन्छ। जस्तै– शब्दो नित्यः, प्रमेयत्वात्, व्योमवत्।

आ) असाधारण

सपक्ष र विपक्ष दुवैबाट व्यावृत्त भएर जो केवल पक्षमा मात्र रहन्छ त्यसलाई असाधारण अनैकान्तिक भनिन्छ। जस्तै– भूर्नित्या गन्धवत्त्वात्।

घ) प्रकरणसम

जुन हेतुको साध्यको विपरीत अर्थको साधक दोस्रो हेतु विद्यमान रहन्छ त्यसलाई प्रकरणसम हेत्वाभास भनिन्छ। जस्तै– शब्दोऽनित्यः, नित्यधर्मरहितत्त्वाद्। शब्दो नित्योऽनित्यधर्मरहितत्त्वात्।

ङ) बाधितविषय

जुन हेतुको पक्षमा कुनै अन्य प्रबलतर प्रमाणद्वारा साध्यको अभाव निश्चित भएको हुन्छ त्यसलाई बाधितविषय भनिन्छ। यसैलाई कालात्ययापदिष्ट पनि भनिन्छ। जस्तै– अग्निरनुष्णः, कृतकत्वाज्जलवत्।

समानतन्त्र वैशेषिकका सूत्रकारले तीन हेत्वाभास मानेका छन् भनेर भाष्यकारले उल्लेख गरेका छन्–

विपरीतमतो यत् स्यादेकेन द्वितयेन वा।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्॥ (प्रशस्तपादभाष्यम् :१९८३ :५६२)।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तर भाष्यकारले भने चार हेत्वाभास मानेको पाइन्छ– एतेनासिद्ध–विरुद्ध–सन्दिग्धानध्यवसित–वचनानामनपदेशत्वमुक्तम्भवति (पूर्ववत् :६०४) भनेर असिद्ध, विरुद्ध, सन्दिग्ध र अनध्यवसित गरी चार हेत्वाभास बताएका छन्।

७.१.३ उदाहरण

साध्यको समान धर्मवाला भएकाले अन्य पदार्थको धर्मको समता बताउनुलाई साधर्म्य उदाहरण र साध्यको विपर्यय अर्थात् विपरीत लक्षणले युक्त जुन उदाहरण दिइन्छ त्यसलाई वैधर्म्य उदाहरण भनिन्छ। सूत्रकारले उदाहरणको परिभाषा यस प्रकार गरेका छन्– साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्। तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् (न्यायभाष्यम् :१९९८ :५६–५७)। त्यसैगरी वार्तिककारले पनि उदाहरणका विषयमा भनेका छन्– तस्य धर्मिणः साध्यस्य यो धर्मः, स यस्मिन् दृष्टान्ते भवति विद्यते, स दृष्टान्तः–उदाहरणम् (न्यायवार्तिकम् :१९९७ :१२७)। केशव मिश्रले पनि व्याप्ति सहित दृष्टान्तको कथनलाई उदाहरण भनेका छन्– सव्याप्तिकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् (तर्कभाषा :२०५७ :२३९)। जस्तै– यो यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानस इति। वैधर्म्य उदाहरणको दृष्टान्त– यत्राग्निर्नास्ति, तत्र धूमोऽपि नास्ति, यथा महाह्रदः।

सूत्रकार र भाष्यकारले उदाहरणाभासका बारेमा उल्लेख गरेको पाईंदैन। तर मञ्जरीकारले शिष्यहरूको हितका लागि भनेर साधर्म्य उदाहरणाभास र वैधर्म्य उदाहरणाभासको उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्। प्रतिज्ञाभास र उदाहरणाभास वास्तवमा हेतु दोष नै भएकाले हेत्वाभासमा नै पर्दछन् भनेर सूत्रकारले पृथक् उल्लेख नगरेका हुन् भन्ने मञ्जरीकारको मत छ। उनले लेखेका छन्– एते च वस्तुवृत्तेन हेतुदोषा एव तदनुविधायित्वादत एव हेत्वाभासवत्सूत्रकृता नोपदिष्टाः, अस्माभिस्तु शिष्यहिताय प्रदर्शिता एव (न्यायमञ्जरी :१९७१ :१४०)। साध्यविकल, साधनविकल, उभयविकल भेदले वस्तुदोषकृत तीन र अनन्वय र विपरीतान्वय गरी दुई वचनदोषकृत् भेदले पाँच किसिमको साधर्म्य दृष्टान्ताभासको चर्चा भट्टले गरेका छन्– १. साध्य विकल, जस्तै– नित्यः शब्दः, अमूर्तत्वादित्यत्र बुद्धिवदिति। २. साधन विकल, माथिकै उदाहरणमा– परमाणुवदिति। ३. उभय विकल, जस्तै माथिकै उदाहरणमा– घटवदिति। ४. अनन्वय विकल, जस्तै व्योम्नि नित्यत्वान्मूर्तत्वं विद्यते। ५. विपरीतान्वय, जस्तै– यदमूर्तं तन्नित्यमिति वक्तव्ये तदमूर्तमिति।

त्यसैगरी वैधर्म्य उदाहरणाभासका पनि पाँच भेद बताएका छन्– १. साध्याव्यावृत्त, जस्तै– माथिकै उदाहरणमा– यत्र नित्यत्वं नास्ति, तत्र मूर्तत्वमपि नास्ति, यथा परमाणुष्विति। २. साधनाव्यावृत्त, जस्तै पूर्वोक्त उदाहरणमा– बुद्धौ इति। ३. उभयाव्यावृत्त, जस्तै पूर्वोक्त उदाहरणमा– यथाऽऽकाश इति। यी तीन वस्तुदोषकृत् वैधर्म्य दृष्टान्ताभास। ४. अव्यतिरेक, जस्तै पूर्वोक्त उदाहरणमा– नित्यत्वामूर्तत्वे घटे न विद्यते इति र ५. विपरीत व्यतिरेक, जस्तै पूर्वोक्त उदाहरणमा– यत्र नित्यत्वमपि नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्ति इति वक्तव्ये यत्रामूर्तत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वमपि नास्तीति। पछिल्ला दुई वचनदोषकृत वैधर्म्य उदाहरणाभासका दृष्टान्त हुन्।

त्यसैगरी समानतन्त्र वैशेषिक सूत्रका भाष्यकारले पनि साधर्म्य निदर्शनाभास र वैधर्म्य निदर्शनाभासहरूको चर्चा गरेको पाइन्छ। भाष्यमा भनिएको छ– अनेन निदर्शनाभासा निरस्ता भवन्ति। ......लिङ्गानुमेयोभयाश्रयासिद्धाननुगतविपरीतानुगताः साधर्म्यनिदर्शनाभासाः। ....लिङ्गानुमेयोभयव्यावृत्ताश्रयासिद्धव्यावृत्त–विपरीतव्यावृत्ता वैधर्म्यनिदर्शनाभासाः (प्रशस्तपादभाष्यम् :१९८३ :६११–१२)। अर्थात् १. लिङ्गासिद्ध, २. अनुमेयासिद्ध, ३. उभयासिद्ध, ४. आश्रयासिद्ध, ५. अननुगत र ६. विपरीतानुगत गरी छ प्रकारका साधर्म्य निदर्शनाभास र १. लिङ्गव्यावृत्त, २. अनुमेयव्यावृत्त, ३. उभयव्यावृत्त, ४. आश्रयासिद्धव्यावृत्त र ५. विपरीतव्यावृत्त गरी पाँच प्रकारका वैधर्म्य निदर्शनाभास भाष्यकारले वर्णन गरेका छन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

७.१.४ उपनय

यो त्यस्तै किसिमको छ अथवा त्यस्तो प्रकारको छैन यस्तो प्रकारको उदाहरणमा साध्यको सारांश बताउनुलाई उपनय भनिन्छ। यसमा उपसंहार अथवा सारांश उदाहरण अनुसार हुन्छ। सूत्रकारले उपनयलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्– उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः (न्यायभाष्यम् :१९९८ :५९)। त्यसैगरी केशव मिश्रले पक्ष पर्वतादिमा लिङ्गको उपसंहार कथन गर्नु उपनय हो भनेका छन्– पक्षे लिङ्गस्योपसंहारवचनमुपनयः (तर्कभाषा :२०५७ : २४०)। जस्तै– वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमिति, तथा चायमिति साधर्म्य उदाहरण भएमा। न तथा चायमिति वैधर्म्य उदाहरण भएमा।

७.१.५ निगमन

हेतु बताईसकेपछि प्रतिज्ञालाई फेरि दोहोऱ्याएर भन्नुलाई निगमन भनिन्छ। सूत्रकारले निगमनलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्– हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् (न्यायभाष्यम् :१९९८ :६०)। त्यसैगरी वार्तिककारले पनि निगमनका विषयमा भनेका छन्– प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनमिति, प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तौ साध्यविपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत् पुनरभिधानं तत् निगमनम् (न्यायवार्तिकम् :१९९७ :१२९)। केशव मिश्रले पनि पक्ष पर्वतादिमा साध्य वह्निको उपसंहार कथन गर्नुलाई निगमन भनेका छन्– पक्षे साध्योपसंहारवचनं निगमनम् (तर्कभाषा :२०५७ :२४०)। जस्तै– साधर्म्य उदाहरण भएमा– तस्मादग्निमान् इति, तस्मात्तथेति वा। वैधर्म्य उदाहरण भएमा– तस्मादग्निमान् न इति, न तस्मात्तथेति वा।

यसप्रकार प्रतिज्ञा आदि पाँच वाक्यलाई अवयव समान हुने भएकाले गौण रूपले अनुमानका अवयव भनिएको छ। समवायिकारण होइन। किनभने अवयव त अवयवीको समवायिकारण हुन्छ, जस्तै तन्तु अवयव पट अवयवीको समवायिकारण हुन्छ। तर शब्द रूप अनुमान वाक्य आकाशमा समवेत रहने भएकाले आकाश नै अनुमान वाक्यको समवायिकारण हो, प्रतिज्ञादि होइन। तथापि गौण रूपले अवयव समान भएकाले प्रतिज्ञा आदि अनुमान वाक्यका अवयव हुन् भन्ने नैयायिकहरूको कथन रहेको छ।

यसरी प्रतिज्ञा आदि पाँच अवयवले युक्त अनुमान वाक्यद्वारा प्रतिपादित पक्षसत्त्व, सपक्षसत्त्व, विपक्षव्यावृत्त, अबाधितविषयत्व र असत्प्रतिपक्षत्व यी पाँच रूप(धर्म)ले युक्त लिङ्ग(हेतु)द्वारा दोस्रो व्यक्तिले पनि अग्न्यादिको ज्ञान गर्दछ। यसकारण यसलाई परार्थानुमान भनिन्छ र यसैलाई न्यायदर्शनमा परमन्याय पनि भनिएको छ। अब अगाडि मीमांसा दर्शन निरूपित अवयवका विषयमा उल्लेख गरिन्छ।

८. मीमांसा दर्शनमा अवयव वाक्यको स्वरूप

मीमांसा दर्शनमा पनि अनुमान प्रमाणको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ। अनुमान प्रमाणका स्वार्थ र परार्थ भेदको उल्लेख भाट्ट र प्राभाकर दुवै सम्प्रदायमा भएको पाइन्छ। स्वार्थानुमानमा धूमादिद्वारा स्वयं पुरुषले पर्वतमा अग्निको ज्ञान गर्दछ र जब सोही ज्ञानको बोध अरुलाई गराउन प्रतिज्ञादि वाक्यको प्रयोग गरेर दोस्रो व्याक्तिलाई पनि पर्वतमा अग्निको ज्ञान गराउँछ भने ती प्रतिज्ञादि वाक्यको कलेवर वा महावाक्यलाई परार्थानुमान भनिन्छ। परार्थानुमानभूत महावाक्यमा प्रयोग हुने खण्डवाक्यलाई अवयव भनिएको पाइन्छ। प्रतिज्ञा आदि खण्डवाक्यलाई अनुमान वाक्यका अवयव भनिएको छ। अवयवको स्पष्ट परिभाषा नगरिए तापनि श्लोकवार्तिकको न्यायरत्नाकर टीकामा भनिएको छ– स्वयमनुमितार्थे परस्याप्यनुमानबुद्धिर्येन वाक्येनोत्पद्यते तद् वाक्यं साधनमित्युच्यते। तच्च वाक्यं प्रतिज्ञाहेतुदृष्यान्तैः सावयवमङ्गीकृत्य प्रतिज्ञा शोधयति .... साधनावयवः प्रयोक्तव्य इति

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(श्लोकवार्तिकम् :१९७८ :२५७)। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने परार्थानुमानमा प्रयोग हुने प्रतिज्ञादि खण्डवाक्यलाई अवयव भनिन्छ।

८.१ अवयवका भेद (प्रकार)

अनुमान वाक्यका अवयवका विषयमा विभिन्न दर्शनहरूको आ–आफ्नो दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ। मीमांसा दर्शनमा भने भाट्ट सम्प्रदाय र प्रभाकर सम्प्रदाय दुवैमा तीन अवयवहरू स्वीकार गरिएको पाइन्छ। शबरस्वामीले स्वीकार गरेका तीन अवयवहरू– उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् भन्ने वाक्यलाई अङ्गीकार गर्दै वार्तिककारले पनि भनेका छन्–

वेदस्याऽध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम्।
वेदाध्ययनवाच्यत्वाद् अधुनाध्ययनं यथा॥ (पूर्ववत् :६६८)

भनेर शबर सम्मत तीन अवयवलाई नै स्वीकार गरेका छन्। त्यस्तै प्रभाकर मतानुयायी शालिकनाथले पनि– तदेवं त्र्यवयवं साधनम् (प्रकरणपञ्चिका : १९६१ :२२०) भनेर तीन अवयवको नै उल्लेख गरेका छन्। अवयवका भेदका विषयमा भाट्ट मतानुयायी नारायणद्वयीले स्पष्ट शब्दमा यसरी उल्लेख गरेका छन्–

प्रतिज्ञया निगमनं हेतुनोपनयस्तथा।
गतार्थ इति कः कुर्यात्पञ्चावयवघोषणम्॥

तस्मात् त्र्यवयवं ब्रूमः पौनरुक्त्यासहा वयम्।
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम्॥ (मानमेयोदय :१९७८ :६९–७०)।

अर्थात् प्रतिज्ञाद्वारा निगमन र हेतुद्वारा उपनय गतार्थ हुने भएकाले हामी भाट्ट गण पुनरुक्ति दोषलाई सहन नगरी तीनवटा मात्र अवयव मान्दछौं प्रतिज्ञा, हेतु र उदाहरण अथवा उदाहरण, उपनय र निगमन भनेर अवयवका भेदका विषयमा स्पष्ट उल्लेख गरेका छन्।

८.१.१ प्रतिज्ञा

दोस्रो व्यक्ति वा अन्य व्यक्तिलाई बोध गराउनका लागि प्रयुक्त हुने पक्ष वचनलाई प्रतिज्ञा भनिन्छ। अथवा जिज्ञासित धर्मविशिष्ट धर्मीलाई पक्ष भनिन्छ। श्लोकवार्तिकमा प्रतिज्ञाका विषयमा यस्तो भनिएको छ–

तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते।
नियमस्तद्विपक्षाच्च कल्प्यते नाविरोधिनः॥ (श्लोकवार्तिकम् : १९७८ : २५८)।

जस्तो कि– योऽयं पर्वतः सोऽग्निमान् इति।

प्रभाकर मतानुयायी शालिकनाथ मिश्रले पनि पक्षमा साध्यको निर्देश गर्नुलाई प्रतिज्ञा भनेका छन्– साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा। यथा– शब्दो नित्य इति (प्रकरणपञ्चिका :१९६१ :२२०)।

८.१.१.१ प्रतिज्ञाभास

मीमांसा दर्शनमा प्रतिज्ञाको उल्लेख गरिसकेपछि प्रतिज्ञा जस्तै लाग्ने प्रतिज्ञाभासहरूको पनि चर्चा गरिएको पाइन्छ। जिज्ञासित धर्मविशिष्ट धर्मीलाई पक्ष भनिन्छ। अतः धर्मीमा साध्य अथवा साध्याभावको पहिले नै निश्चय हुनु अथवा साध्यको अन्यत्र अप्रसिद्धि भएमा न त साध्य जिज्ञासित हुन्छ, न त त्यसभन्दा विशिष्ट धर्मीलाई पक्ष

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भन्न सकिन्छ। यसप्रकार सिद्धविशेषणक, बाधितविशेषणक र अप्रसिद्धिविशेषणक पक्षलाई पक्षाभास भनिन्छ र तिनका बोधक प्रतिज्ञा वाक्यहरूलाई प्रतिज्ञाभास भनिन्छ। श्लोकवार्तिकमा यसको व्यापक चर्चा भएको पाइन्छ। जस्तो कि-

प्रत्यक्षादेश्च षट्कस्य येनैवार्थोऽवधारितः। तेनैबोत्तरबाधः स्याद् विकल्पादेरसम्भवात्॥

अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्यक्षेण विरुध्यते। तेषामश्रवणत्वादि विरुद्धमनुमानतः॥

न हि श्रावणता नाम प्रत्यक्षेणावगम्यते। सान्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्यते बधिरादिषु॥

त्रिधा शब्दविरोधः स्यात् प्रतिज्ञादिविभागतः। प्रतिज्ञापूर्वसञ्जल्पसर्वलोकप्रसिद्धितः॥ ..... इत्यादि

(श्लोकवार्तिकम् : १९७८ :२५९-२६१)।

क) सिद्धविशेषणकको उदाहरण- वह्निरुष्णः।

ख) बाधितविशेषणकको उदाहरण- वह्निरनुष्णः।

ग) अप्रसिद्ध विशेषणको उदाहरण- क्षित्यादिकं सर्वज्ञकर्तृकम्।

बाधितविषयकत्वका पुनः छवटा अवान्तर भेद मानिएको छ- १. प्रत्यक्षबाध, यथा- वह्निरनुष्णः। २. अनुमानबाध, यथा- मन इन्द्रियं न भवति, अभूतात्मकत्वाद्, दिगादिवदिति। ३. शब्दबाध, यथा- यागादयः स्वर्गसाधनं न भवति, क्रियात्वाद्, गमनवदिति, अथवा पृश्यं नरास्थि, प्राण्यङ्गत्वात्, शङ्खवदिति। ४. उपमानबाध, यथा- गौर्गवयसदृशो न भवति, प्राणित्वाद्, पुरुषवत्। ५. अर्थापत्तिबाध, यथा- देवदत्तो बहिर्नास्ति, तत्रादृश्यमानत्वाद्। ६. अनुपलम्भबाध, यथा- रूपवान् वायुः, द्रव्यत्वात्, पृथिवीवदिति। त्यसैगरी १. स्ववचनविरोध, यथा- यावज्जीवमहं मौनी। २. लोकविरोध, यथा- इन्दुः चन्द्रपदप्रतिपाद्यो न भवति। ३. पूर्ववचनविरोध, यथा- शब्दादेः प्रागनित्यत्वमुक्त्वा पुनश्च नित्यत्वमुक्ते। वार्तिककारले श्रुतार्थापत्ति, दृष्यर्थापत्तिबाध आदि भेदले अन्य प्रतिज्ञाभासादिहरूको पनि चर्चा गरेका छन्। प्रभाकर मतमा पनि यी प्रतिज्ञाभासहरूलाई स्वीकार गरिएको पाइन्छ।

८.१.२ हेतु

व्याप्त साधन धर्मलाई हेतु भनिन्छ भनेर नारायणद्वयीले बताएका छन्- व्याप्तः साधनधर्मो हेतुः (मानमेयोदय :१९७८ :७५)। मीमांसा दर्शनमा सद्‌हेतुमा पक्षसत्त्व, सपक्षसत्त्व, विपक्षव्यावृत्तत्त्व, अबाधितविषयत्त्व र असत्प्रतिपक्षत्त्व यी पाँच रूप (धर्म)ले युक्त हुनु पर्दछ भन्ने बताइएको छ। हेतुका आधारमा गरिएको अनुमानको भेद अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी र केवलव्यतिरेकी तीन किसिमको देखाएका छन्। त्यसकारण भाट्ट मतमा हेतुका तीन भेद रहेका छन्।

८.१.२.१ अन्वयव्यतिरेकी

जुन हेतुमा अन्वय र व्यतिरेक उभयविध व्याप्ति सुलभ हुन्छ त्यसलाई अन्वयव्यतिरेकी हेतु भनिन्छ। जस्तै- धूमद्वारा अग्निको अनुमान। धूमको अग्निका साथमा अन्वय महानसादिमा र अग्निको अभाव भएमा धूमको अभाव महाहृदादिमा (व्यतिरेक) देखिन्छ।

८.१.२.२ केवलान्वयी

जुन हेतुमा केवल अन्वय व्याप्ति मात्र हुन्छ त्यसलाई केवलान्वयी भनिन्छ। जस्तै- ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रकाश्यम्, वस्तुत्वाद्, घटवत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८.१.२.३ केवलव्यतिरेकी

जुन हेतुमा केवल व्यतिरेक व्याप्ति मात्र हुन्छ त्यसलाई केवलव्यतिरेकी भनिन्छ। जस्तै– सर्वं ज्ञानं स्वप्रकाश्यम्, ज्ञानत्वात्।

८.१.२.२ हेत्वाभास

व्याप्त साधन धर्मलाई हेतु भनिन्छ र हेतु जस्तै भएर वाक्यमा प्रयोग हुने हेतुवत्लाई हेत्वाभास भनिन्छ। कुमारिल भट्टले असिद्ध, अनैकान्तिक र विरुद्ध गरी तीन हेत्वाभासको उल्लेख गरेका छन्। त्यसैगरी पार्थसारथि मिश्रले– स्वरूपासिद्धः, सम्बन्धासिद्धः, व्यतिरेकासिद्धः, आश्रयासिद्धः, व्याप्यसिद्धिश्चेति (शास्त्रदीपिका : १९४८ :६५) भेदले पाँच प्रकारका हेत्वाभास बताएका छन्। तर नारायणद्वयीले हेत्वाभासका चार भेद बताएका छन्– व्याप्तः साधनधर्मो हेतुः। असिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकोऽसाधारणश्चेति चत्वारस्तदाभासाः (मानमेयोदय :१९७९ :७५)। अर्थात् असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक वा साधारण र असाधारण भेदले हेत्वाभासका चार प्रकार हुन्छन्। त्यसैगरी प्रभाकर मतानुयायी शालिकनाथ मिश्रले पनि हेतुका दोषरूप हेत्वाभास चार किसिमको हुन्छ भनेका छन्– हेतोर्दूषणमसिद्धत्वं (स्वरूपासिद्धत्वमेकदेशासिद्धत्व)मसाधारणत्वं साधारणत्वं बाधितविषयत्वञ्चेति (प्रकरणपञ्चिका :१९६१ :२२५)।

क) असिद्ध

हेतुको सिद्धि (क्षमता) को अभावलाई असिद्धि भनिन्छ। यसका स्वरूपासिद्ध, व्याप्यत्वासिद्ध, आश्रयासिद्ध र सम्बन्धासिद्ध भेद छन्। स्वरूपासिद्ध पुनः विशेषणासिद्ध, विशेष्यासिद्ध भेदले दुई किसिमको हुन्छ। भागासिद्ध, व्यर्थविशेषणासिद्ध, व्यर्थविशेष्यासिद्ध, व्यधिकरणासिद्ध, व्यतिरेकासिद्ध, अज्ञानासिद्ध आदि असिद्धका अवान्तर भेद गरिएको पाइन्छ।

ख) विरुद्ध

विरुद्धलाई नै बाधक हेत्वाभास भनिन्छ। यो दुई प्रकारको हुन्छ–

१. साध्य स्वरूपबाध, जस्तै– शब्दो नित्यः, कृतकत्वात्।

२.साध्य विशेषबाध, जस्तै– क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, कार्यत्वाद, घटवत् इति।

ग) अनैकान्तिक

सव्यभिचार हेतुलाई अनैकान्तिक भनिन्छ। सव्यभिचारको अर्थ विपक्षमा पनि रहनु हो। यसलाई साधारण पनि भनिन्छ। जस्तै– शब्दोऽनित्यः, प्रमेयत्वात्। यहाँ प्रयुक्त प्रमेयत्व हेतु आकाशादि नित्य पदार्थमा पनि रहने भएकाले अनैकान्तिक हेत्वाभास भयो।

घ) असाधारण

सपक्ष रहे तापनि जुन हेतु पक्षमात्र वृत्ति हुन्छ, त्यसलाई असाधारण हेत्वाभास भनिन्छ। जस्तै– पृथिवी नित्या, गन्धवत्वात्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

८.१.३ दृष्यन्त/उदाहरण

साध्य र साधनको व्याप्तिको निश्चय स्थललाई उदाहरण, दृष्टान्त वा निदर्शन भनिन्छ। नारायणद्वयीले उदाहरणलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्-

साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिस्थलं हि यत्।
तदुदाहरणं नाम दृष्यन्त इति चोच्यते॥ (मानमेयोदय :१९७८ :९२)।

त्यसैगरी वार्तिककारले पनि दृष्यान्तका विषयमा यसो भनेका छन्-

गमकस्यैकदेशस्य व्याप्तिर्गम्येति भाषितुम्।
साध्यसाधर्म्यवैधर्म्यदृष्यन्तः प्रतिपाद्यते॥ (श्लोकवार्तिकम् :१९७८ :२७०)।

त्यसैगरी प्रभाकर मतानुयायी शालिकनाथ मिश्रले पनि दृष्यान्तलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- यत्र धर्मिणि सम्बन्धनियमो दृश्यते, स दृष्टान्तः (प्रकरणपञ्चिका :१९६१ :२२२)। जस्तै- पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय, यो यो धूमवत्, सो सोऽग्निमान्, यथा महानसादिरिति। प्रभाकर मतमा वैधर्म्य उदाहरणलाई मानिएको पाइँदैन। तर भाट्ट मतमा भने साधर्म्य र वैधर्म्य भेदले उदाहरण दुई किसिमको हुन्छ-

क) साधर्म्य दृष्यन्त

साधनको साध्यका साथ अन्वय प्रदर्शनलाई साधर्म्य भनिन्छ। जस्तै- यो धूमवान्, सोऽग्निमान्, यथा महानसम्।

ख) वैधर्म्य दृष्यन्त

साध्याभावको साधनाभावको साथमा अन्वय प्रदर्शनलाई वैधर्म्य भनिन्छ। जस्तै- योऽग्निमान् न भवति, नासौ धूमवान्, यथा जलम्।

८.१.३.१ दृष्यन्ताभास

हेतुका दोष हेत्वाभास भए जस्तै दृष्यन्तका दूषणलाई दृष्यान्ताभास भनेर मीमांसा दर्शनका वार्तिककारले यथेष्ट विवेचना गरेका छन्। साधर्म्य र वैधर्म्य दृष्यन्त भए जस्तै दृष्यान्ताभास पनि साधर्म्य दृष्टान्ताभास र वैधर्म्य दृष्यन्ताभास रहेका छन्। क्रमशः साधर्म्य दृष्यन्ताभास र वैधर्म्य दृष्यान्ताभासका उदाहरण प्रस्तुत गरिन्छ-

क) साधर्म्य दृष्यन्ताभासका साध्यहीन, साधनहीन, उभयहीन र आश्रयहीन गरी चार भेद रहेका छन्। जस्तै- नित्यो ध्वनिः, अकारणत्वाद्, यदकारणं तन्नित्यम्। यो वाक्यमा प्रागभाववद् हेतु राख्दा साध्यहीन उदाहरणाभास हुन्छ। प्रध्वंसवदिति हेतु राख्दा साधनहीन, घटवद् हेतु राख्दा उभयहीन र नरश्रृङ्गवत् हेतु राख्दा आश्रयहीन साधर्म्य दृष्यान्ताभास हुन्छ। वार्तिककारले साधर्म्य दृष्यान्ताभासका बारेमा यसो भनेका छन्-

तत्राज्ञानाद् यदा वक्ता सहचारविवक्षया। विपर्ययेण वा हेतौ न व्याप्तत्वं विवक्षति॥
विवक्षन्नपि वा शब्दं तद्योग्यत्वं न वदेद् यदि। घटे कृतकनाशित्वे नाशिव्याप्तं कृतेन वा॥
न तदेष्टस्य हेतुत्वम् स्यादनिष्टस्य चैव तत्। तस्माद् व्याप्यत्वरूपेण वाच्यो हेतुत्वसम्मतः॥
यदा सम्यक् प्रयुक्तेऽपि वाक्योऽर्थो न तथा भवेत्। साध्यहेतूभयव्याप्तिशून्यत्वात् परमार्थतः॥
नित्यो ध्वनिरमूर्त्तत्वात् कर्मवत् परमाणुवत्। घटवद् व्योमवच्चापि तदसद्वादिनं प्रति॥
धर्म्यसिद्धावपि ह्येवं दृष्यन्ताभासता भवेत्॥ (श्लोकवार्तिकम् :१९७८ :२७१-७२)।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख) वैधर्म्य उदाहरणाभासका पनि साध्याव्यावृत्त, साधनाव्यावृत्त, उभयाव्यावृत्त र आश्रयहीन भेदले चार प्रकारका छन्। जस्तै यन्नित्यं न भवति, न तदकारणम् यो वाक्यमा ध्वंसवत् हेतु राख्दा साध्याव्यावृत्त, प्रागभाववत् हेतु राख्दा साधनाव्यावृत्त, गगनवत् हेतु राख्दा उभयाव्यावृत्त र नरशृङ्गवद् हेतु राख्दा आश्रयहीन वैधर्म्य उदाहरणाभास हुन्छ। वार्तिककारले वैधर्म्य उदाहरणाभासलाई यसरी बताएका छन्–

साध्येन व्याप्तिसिद्ध्यैव व्यतिरेकोऽत्र कथ्यते। यस्यायं नास्त्यसौ हेतुस्तेन साध्येन नाप्यते॥

तेन दुष्टेऽपि साहित्ये न सर्वो गम्य इष्यते। सहदृष्टिर्न सम्बन्धो व्याप्तिर्नैव च तावता।

मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपि तस्मादङ्गीकृते घटे॥ कर्मादौ व्याप्त्यभावेन न दृष्यन्तत्त्वमिष्यते॥ (पूर्ववत्ः २७५)।

माथि बताईएको उभय विध उदाहरणमा अव्याप्त्यभिधान र विपरीतव्याप्त्यभिधान दुई दोष रहेको हुन्छ। अग्निमान् पर्वतः, धूमवत्त्वाद्, यथा महानसः यति मात्रै भन्दा अव्याप्त्यभिधान हुन्छ। किनकी यो धूमवान्, सोऽग्निमान् यस्तो प्रकारको व्याप्तिको अभिधान गरिएको छैन। त्यसैगरी योऽग्निमान्न भवति, नासौ धूमवान् यस्तो प्रकारको व्याप्तिको कथन नगरी यथा महाह्रदः यति मात्र भन्दा अव्याप्त्यभिधान व्याप्त्यनभिधान हुन्छ।

जब कि यो धूमवान्, सोऽग्निमान् यो वाक्यको स्थानमा योऽग्निमान्, स धूमवान् यस्तो भनिएमा विपरीतव्याप्त्यभिधान हुन्छ। त्यसैगरी योऽग्निमान्न भवति, नासौ धूमवान् यस्को स्थानमा यो धूमवान्न भवति, नासावग्निमान् यस्तो प्रयोग गरिएमा विपरीतव्याप्त्यभिधान हुन्छ।

यसरी मीमांसा दर्शनमा बताईएका प्रतिज्ञा, हेतु र दृष्टान्त रूप तीन अवयवहरू र ती अवयव जस्तै आभास हुने प्रतिज्ञाभास, हेत्वाभास र दृष्यन्ताभासादिको पनि सम्यक् उपपादन यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

९. न्यायावयवका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको मतभिन्नता निरूपण

न्याय र मीमांसा उभय दर्शनमा अनुमान वाक्यका अवयवहरूको अनिवार्यता समान रूपले स्वीकार गरिएको पाइन्छ। त्यसमा पनि परार्थानुमानको ज्ञानका निमित्त प्रतिज्ञादि अवयवहरूको प्रयोग अनिवार्य मानिएको छ। न्यायभाष्यमा– साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्य अवयवा उच्यन्ते (न्यायभाष्यः १९९८:९) भनेर स्पष्ट रूपमा अवयवको परिभाषा दिईएको छ। त्यसैगरी केशव मिश्र लगायत अन्य नैयायिकहरूले पनि अनुमान वाक्यका एकदेशलाई अवयव भनिन्छ भनेका छन्। तर मीमांसा दर्शनमा त्यति स्पष्ट रूपमा अवयवको परिभाषा गरिएको पाईंदैन। तर पनि श्लोकवार्तिकको न्यायरत्नाकर टीकामा– स्वयमनुमितार्थे परस्याप्यनुमानबुद्धिर्येन वाक्येनोत्पद्यते तद् वाक्यं साधनमित्युच्यते। तच्च वाक्यं प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तैः सावयवमङ्गीकृत्य प्रतिज्ञा शोधयति...... प्रतिज्ञाख्य साधनावयवः प्रयोक्तव्य इति (श्लोकवार्तिकम्ः १९७८:२५७) भनेर अनुमान वाक्यका साधन रूप प्रतिज्ञादि वाक्यलाई अवयव मानिएको पाईन्छ। त्यसकारण अवयवको स्पष्ट परिभाषा नबताईएको भए तापनि अनुमान वाक्यका एकदेशलाई अवयव भनिन्छ भन्ने विषयमा नैयायिक र उभय सम्प्रदायका मीमांसकहरूको मत समान देखिन्छ।

त्यसैगरी अवयव वाक्यका संख्याका विषयमा भने नैयायिक र मीमांसकहरूका बीचमा ठूलो मतवैभिन्य रहेको पाइन्छ। नैयायिकहरूले प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय र निगमन गरी पञ्चावयव वाक्य मानेका छन्। अझ कोही प्राच्य नैयायिकहरू त पूर्वोक्त पाँच अवयवका अतिरिक्त जिज्ञासा, संशय, शक्यप्राप्ति, प्रयोजन र संशयव्युदास गरी दस अवयवहरू मान्ने पनि छन् भनेर न्यायभाष्यमा बताईएको छ। तर मीमांसा दर्शनको उभय सम्प्रदायमा केवल तीन अवयवहरू स्वीकार गरिएको पाइन्छ। प्रतिज्ञा, हेतु र उदाहरण अथवा उदाहरण, उपनय र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
निगमन गरी हामी तीन अवयव मात्र मान्दछौं, किनभने प्रतिज्ञाद्वारा निगमन र हेतुद्वारा उपनय गतार्थ हुने भएकाले पुनरुक्ति दोषलाई सहन गर्न नसकिने भएकाले हाम्रो मतमा तीनवटा मात्र अवयव हुन्छन् भन्ने भाट्ट मीमांसक र प्रभाकर मीमांसक दुवैको मत रहेको पाइन्छ।

तर नैयायिक मतमा तीनवटा अवयव मात्र मानेर काम चल्दैन, पाँचवटै अवयव मान्नु पर्दछ। किनभने साध्य धर्मको धर्मीसँग सम्बन्ध उपपादन गर्नु प्रतिज्ञा, उदाहरणद्वारा समान वा विपरीत साध्य धर्मको साधकभाव बताउनु हेतु, धर्महरूको एकै ठाँउमा साध्यसाधनभाव प्रदर्शन गर्नु उदाहरण, साधनभूत धर्मको साध्य धर्मद्वारा सामानाधिकरण्य उपपादन गर्नु उपनय र उदाहरणमा रहेका धर्महरूको साध्यसाधनभावको उपपत्तिका लागि साध्यमा विपरीत प्रसङ्ग प्रतिषेध गर्नु निगमन भएकाले अनुमान वाक्यमा पाँचवटै अवयव मान्नु पर्दछ भन्ने नैयायिकहरूको मत रहेको छ। यस अर्थमा अवयवका भेद(प्रकार)का विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनमा ठूलो मतान्तर रहेको पाइन्छ।

त्यसैगरी साध्यको निर्देश गर्ने वाक्यलाई प्रतिज्ञा भनिन्छ भन्ने दुवै दर्शनको समान मान्यता रहेको पाइन्छ। तर न्यायसूत्रकार र भाष्यकारले प्रतिज्ञाभासका बारेमा उल्लेख गरेका छैनन्। जयन्त भट्टले भने शिष्य शिक्षाका लागि भनेर प्रत्यक्ष विरुद्ध, अनुमान विरुद्ध, शब्द विरुद्ध, लोकप्रसिद्धि विरुद्ध, उपमान विरुद्ध, अप्रसिद्ध विशेषण, अप्रसिद्ध विशेष्य, अप्रसिद्ध उभय र स्वरूपबाध वा सिद्धसाध्यता आदि प्रतिज्ञाभासहरूको उल्लेख गरेका छन्। तर पनि नैयायिकहरूको मान्य त होइन, किनकी यी हेतुदोषकै स्वरूप हुन्। त्यैपनि शिष्यहरूलाई ज्ञान होस् भन्नका निमित्त बताईयो भन्ने भट्टको मत रहेको छ। समानतन्त्र वैशेषिकमा भने प्रतिज्ञाभासका विषयमा प्रशस्तपादाचार्यले स्पष्ट उल्लेख गरेको पाइन्छ।

मीमांसा दर्शनमा भने वार्तिककारले नै विभिन्न प्रतिज्ञाभासका विषयमा पर्याप्त उल्लेख गरेका छन्। सिद्धविशेषणक, बाधित विशेषणक र अप्रसिद्ध विशेषणकलाई पक्षाभास भनिएको पाइन्छ र बाधित विशेषणकका पनि प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द, उपमान, अर्थापत्ति र अनुपलम्भबाध गरी छ वटा अवान्तर भेद र स्ववचनविरोध, लोकविरोध र पूर्ववचनविरोधादि प्रतिज्ञाभासहरूको सोदाहरण उल्लेख गरेका छन्। यसबाट के बुझिन्छ भने नैयायिकहरूको मतमा प्रतिज्ञाभासहरू हेतुदोष नै भएकाले तिनीहरूको पृथक् वर्णन गर्नु आवश्यक छैन। तर मीमांसामा भने यी हेतुदोष मात्र नभएर प्रतिज्ञाभास भएकाले यिनीहरूको छुट्टै अध्ययन गर्नु आवश्यक छ भन्ने मतभेद रहेको पाइन्छ।

त्यसैगरी हेतुको स्वरूपका विषयमा उभय दर्शनको मत समान रहेको पाइन्छ। सद्हेतुमा हुनुपर्ने पक्षसत्त्व, सपक्षसत्त्व, विपक्षव्यावृतत्त्व, अबाधितविषयत्त्व र असत्प्रतिपक्षत्त्व यी पाँच रूप(धर्म) हुनु पर्ने मान्यता उभय दर्शनमा समान देखिन्छ। त्यसैगरी हेतुका अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी र केवलव्यतिरेकी भेद छन् भन्ने विषयमा पनि समानता देखिन्छ।

हेत्वाभासका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको मतवैभिन्य रहेको पाइन्छ। न्याय दर्शनमा असिद्ध, विरुद्ध, अनैकान्तिक, प्रकरणसम र कालात्ययापदिष्ट भेदले पाँच हेत्वाभासहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ। अझ भासर्वज्ञादि आचार्यहरूले छ वटा हेत्वाभासको उल्लेख गरेको पनि पाइन्छ। तर पनि सबै नैयायिकहरूको मतमा पाँच हेत्वाभास स्वीकार गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै समानतन्त्र वैशेषिकमा सूत्रकारले विरुद्ध, असिद्ध र सन्दिग्धलाई अलिङ्ग भनेका छन् भनेर भाष्यकारले बताएका छन्। भाष्यकारका मतमा भने चार हेत्वाभास रहेको पाइन्छ।

मीमांसा दर्शनमा भने वार्तिककारले असिद्ध, विरुद्ध र अनैकान्तिक गरी हेत्वाभासका तीन प्रकारहरूको उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तै पार्थसारथि मिश्रले स्वरूपासिद्ध, सम्बन्धासिद्ध, व्यतिरेकासिद्ध, आश्रयासिद्ध र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याप्यसिद्धि भेदले हेत्वाभासका पाँच प्रकारहरूको उल्लेख आफ्नो शास्त्रदीपिका ग्रन्थमा गरेका छन्। भाट्ट मतानुयायी नारायणद्वयीले असिद्ध, विरुद्ध,अनैकान्तिक वा साधारण र बाधितविषय गरी चार भेदहरूको उल्लेख गरेका छन्। यसबाट के बुझिन्छ भने हेत्वाभासका विषयमा नैयायिक र मीमांसकहरूमा मतभिन्नता स्पष्ट रहेको पाइन्छ।

तेस्रो अवयव दृष्टान्त वा उदाहरणको स्वरूपका विषयमा उभय दर्शनमा समानता रहेको पाइन्छ। भाट्ट मीमांसक र नैयायिकहरूले साधर्म्य उदाहरण र वैधर्म्य उदाहरणको समान चर्चा गरेका छन्। तर प्रभाकर मतमा वैधर्म्य दृष्टान्तलाई मानिएको पाईंदैन।

मीमांसा दर्शनमा दृष्टान्ताभासका विषयमा यथेष्ट चर्चा भएको पाइन्छ। वार्तिककारले नै साधर्म्य दृष्टान्ताभासका साध्यहीन, साधनहीन, उभयहीन र आश्रयहीन गरी चार भेद र वैधर्म्य दृष्टान्ताभासका साध्याव्यावृत्त, साधनाव्यावृत्त, उभयाव्यावृत्त र आश्रयहीन भेदले चारवटै प्रकारको यथेष्ट रूपमा सोदाहरण उल्लेख गरेका छन्।

तर न्याय दर्शनमा दृष्टान्ताभासका विषयमा सूत्रकार र भाष्यकारले केही बताएका छैनन्। पछि आएर जयन्त भट्टले न्याय सम्मत नभए तापनि शिष्यहरूको ज्ञानका लागि भनेर साधर्म्य दृष्टान्ताभासका साध्य विकल, साधन विकल, उभय विकल, अनन्वय विकल र विपरीतान्वय गरी पाँच भेद र वैधर्म्य दृष्टान्ताभासका साध्याव्यावृत्त, साधनाव्यावृत्त, उभयाव्यावृत्त यी तीन वस्तुदोषकृत् र अव्यतिरेक र विपरीत व्यतिरेक नामका दुई वचनदोषकृत वैधर्म्य दृष्टान्ताभासका उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन्। यद्यपि न्याय मतमा दृष्टान्ताभासहरू हेतुदोष नै हुन्, त्यसभन्दा अतिरिक्त होइनन्। समानतन्त्र वैशेषिकका भाष्यकारले भने लिङ्गासिद्ध, अनुमेयासिद्ध, उभयासिद्ध, अननुगत र विपरीतानुगत गरी छ वटा साधर्म्य निदर्शनाभास र लिङ्गव्यावृत्त, अनुमेय व्यावृत्त, उभय व्यावृत्त, आश्रयासिद्ध व्यावृत्त र विपरीत व्यावृत्त गरी पाँच वटा वैधर्म्य निदर्शनाभासहरूको उल्लेख गरेका छन्। यसरी नैयायिकहरूका मतमा छुट्टै दृष्टान्ताभासहरूको अध्ययन आवश्यक मानिएको छैन भने मीमांसा दर्शनमा दृष्टान्ताभासहरूको छुट्टै रूपमा यथेष्ट अध्ययन भएको पाइन्छ र यस विषयमा उभय दर्शनका बीचमा मतवैभिन्य रहेको देखिन्छ।

उपनय र निगमन अवयवका विषयमा पनि उभय दर्शनमा मतवैभिन्य रहेको पाइन्छ। प्रतिज्ञाद्वारा निगमन र हेतुद्वारा उपनय गतार्थ हुने भएकाले उपनय र निगमनलाई छुट्टै बताउनु भनेको पुनरुक्ति दोष हो त्यसकारण हामी त्यसलाई स्वीकार गर्दैनौं भन्ने दुवै सम्प्रदायका मीमांसकहरूको मत रहेको पाइन्छ। तर न्याय दर्शनमा भने प्रतिज्ञाद्वारा निगमन र हेतुद्वारा उपनयको कार्यसम्पादन नहुने भएकाले तिनीहरूलाई छुट्टै अवयव मानिएको छ।

यसरी माथि उल्लेख गरिएका अवयव सम्बन्धि न्याय र मीमांसा दर्शनको धारणालाई यस संक्षिप्त लेखमा यथाशास्त्र र यथासम्भव अध्ययन गरी प्रस्तुत गरिएको छ।

१०. निष्कर्ष

यस संक्षिप्त लेखमा अवयव वाक्यका विषयमा न्याय र मीमांसा दर्शनको मतवैभिन्यको अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ। अनुमान वाक्यमा प्रयोग हुने प्रतिज्ञादि खण्डवाक्यहरूलाई अवयव भनेर बताईएको छ। अवयव अवयव मिलेर अवयवी रूप महावाक्यको निर्माण हुन्छ, जसलाई यहाँ अनुमान प्रमाण भनिएको छ। अझ परार्थानुमानका लागि नभई नहुने वाक्यका एकदेशलाई अवयव भनिएको छ र न्याय दर्शनमा प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय र निगमन पाँच अवयवहरू हुनु अपरिहार्य बताईएको छ भने मीमांसा दर्शनमा अनुमान वाक्यमा प्रतिज्ञा,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हेतु र उदाहरण अथवा उदाहरण, उपनय र निगमन गरी तीन अवयवलाई स्वीकार गरिएको पाइन्छ। प्रतिज्ञाभासादिका बारेमा उभय दर्शनको आ–आफ्नै मान्यता रहेको पाइन्छ। कतिपय विषयमा मतभेद रहे तापनि अनुमान वाक्यमा अवयव वाक्यको अनिवार्यतालाई उभय दर्शनले अकाट्य रूपमा स्वीकार गरेका छन् भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

१. आप्टे, वामनशिवराम,(२००९), संस्कृत–हिन्दीकोश, पुनर्मुद्रित संस्करण, वाराणसी :चौखम्बा संस्कृतसीरिज आफिस।

२. उद्योतकर,(१९९७), न्यायभाष्यवार्तिकम्, संस्कर्ता अनन्तलाल ठाकुर, नयाँ दिल्ली : भारतीय दार्शनिकानुसन्धान परिषद्।

३. नारायणद्वयी,(१९७८), मानमेयोदय, योगिन्द्रानन्दकृत हिन्दी व्याख्यासमलङ्कृत, (सम्पादक योगिन्द्रानन्द), वाराणसी : षड्दर्शन प्रकाशन प्रतिष्ठान।

४. प्रशस्तपादाचार्य,(१९८३), प्रशस्तपादभाष्यम्, सूक्ति–सेतु–व्योमवती टीका त्रय सहित, द्वितीय संस्करण, (संस्कर्ता गोपीनाथ कविराज ढुण्ढीराज शास्त्री), वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन।

५. भट्ट, अन्नम्,(२००७), तर्कसङ्ग्रह, आलोकव्याख्या टिप्पणी संवलित, द्वितीय संस्करण,(व्याख्याकार वरदाचार्य), महीशूरपुरी : आर्षग्रन्थ प्रकाशन।

६. भट्ट, कुमारिल,(१९७८), श्लोकवार्तिकम्, पार्थसारथि मिश्र विरचित न्यायरत्नाकर व्याख्या सहित, (सम्पादक द्वारिकादास शास्त्री), वाराणसी : तारा पब्लिकेशन्स्।

७. भट्ट, जयन्त,(१९७१), न्यायमञ्जरी १–२, द्वितीय संस्करण, (विवरणकार सूर्यनारायण शुक्ल), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृतसीरिज।

८. मिश्र, केशव,(वि.सं. २०५७), तर्कभाषा, दशम संस्करण, (व्याख्याकार विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

९. मिश्र, पार्थसारथि,(१९४८), शास्त्रदीपिका, श्रीराम शास्त्री संस्कर्ता, तदीय विरलटिप्पणी संकलित, काशी : मेडिकल् हल् मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता।

१०. मिश्र, शालिकनाथ,(१९६१), प्रकरणपञ्चिका, न्यायसिद्धयाख्य व्याख्या सहित, (सम्पादक सुब्रह्मण्य शास्त्री), वाराणसी : काशी हिन्दुविश्वविद्यालय।

११. वात्स्यायन,(१९९८), न्यायभाष्यम्, सुदर्शनाचार्यशास्त्री विरचित प्रसन्नपदाख्य टीका संवलित, अभिनव संस्करण, (सम्पादक द्वारिकादास शास्त्री), वाराणसी : बौद्धभारतीप्रकाशन।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुरुषोत्तम दाहालको 'शान्ता' उपन्यासमा प्रस्तुत मानवीय चेत

सीता अधिकारी

एम्. एड्. नेपाली, नेपाली विभाग, सिमरा कलेज, बारा

शोधसार

मानवतावादले एक अर्को अर्थात् मानवकर्मलाई मानवसँग जोडेर हेर्ने गर्दछ। मान्छेकै मनभित्र मानवका दुःख सुख र चिन्तनमा मानवीय भाव जुरमुराएर आउने गर्दछ। मानवतावाद अहिलेमात्र प्रचलनमा आएको होइन। पुरातन समयदेखि या भनौँ प्राचीन कालदेखि नै मानवताको भाव यस धर्तीमा रहँदै आएको छ। मानवता दया भावसँग जोडिएर आउँछ। दयाकै कारण मान्छेले आफूसँग भएको जस्तोसुकै अमूल्य निधि पनि दिन तयार हुन्छ। यतिसम्मकी आफ्नो शरीरको बहुमूल्य अङ्ग कलेजोसमेत दिन मानिस हिच्किचाउँदैन। यस्तै परोपकार, दया धर्म र मानवताका पक्षधरहरू समाजमा महान व्यक्तिका रूपमा परिचित हुन्छन्। उनीहरू नै समाजमा सदासर्वदा स्वाभिमान र आत्मगौरवले पुलकित हुन्छन्। अमरत्व प्राप्त गर्दछन् र चिरकाल पर्यन्त बाँचिरहन्छन्। धनी, गरीब सबैको जीवन दुःखद हुन्छ। आपसी सहयोग र सद्भावका माध्यमले मात्र जीवनमा आइपर्ने कठिनतम् परिस्थितिबाट मुक्ति मिल्छ। तसर्थ मानवले जीवनलाई सङ्घर्षको कसीमा घोट्दै सफल र सार्थक बनाएर आत्मसम्मानपूर्वक बाँच्ने प्रयत्नमा लाग्नुपर्छ भन्ने यस उपन्यासको मूल ध्येय हो। यस उपन्यासमा मान्छेमा मानवता हुनुपर्दछ। निश्वार्थ भएर मानवले मानवको सेवा गर्नुपर्दछ। मान्छेले मान्छेलाई मान्छेकै रूपमा हेर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण नै मानवीय चेत वा मानवतावादी दृष्टिकोण हो। गुणात्मक अध्ययन विधिको प्रयोगमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरी समस्यालाई उठान गर्ने कार्य भएको छ। निश्वार्थ मन भएका, लोभ लालचबाट टाढा भएका नारीहरू पनि यस धर्तीमा जन्म लिएका छन् र मानवीय चेतको सन्देश छर्न आफ्नो कलेजाको टुक्रासमेत काटेर अरूको जीवन रक्षाका लागि योगदान दिन सक्छन्। अङ्ग दान गरेर निश्वार्थ र उच्च मानवीय कार्यमा होमिएका मान्छेलाई सहयोगी हातको जरूरत पर्दछ नकि एकछिनको दया भन्ने निचोड नै प्रस्तुत लेखको मूल प्राप्ति हो।

शब्दकुञ्जिका : अनिश्चितता, द्विविधा, परिदृष्य, मानवता, आत्मगौरव, अमरत्व

१.विषय परिचय

नेपाली पत्रकारिता जगतमा चारदशक लामो यात्रा पार गरेका वरिष्ठ पत्रकार पुरुषोत्तम दाहाल सिद्धहस्त लेखक हुन्। उनी समीक्षकका रूपमा पनि परिचित छन् भने उनका जीवनका अनेक पाटा छन्। उनी राजनीति शास्त्रमा प्राध्यापन गर्ने। मानवअधिकारवादी आन्दोलनका महासारथीको रूपमा पनि स्थापित छन्।

मानव अधिकारसम्बन्धी कर्म, प्राध्यापन र पत्रकारिताबाट फुर्सद निकालेर विगत लामो समयदेखि साहित्य साधनामा संलग्न दाहाल कविता, समीक्षा, उपन्यास, कथालगायत अनेक लेखरचनाको माध्यमबाट साहित्यनुरागी पाठकमाझ छाइरहेका छन्। आर्थिक अभाव र पारिवारिक बोझका कारण, शान्तामा उत्पन्न कष्टपूर्ण अवस्था थाहा पाउँदा, जो कोहीको पनि मन मानवताको सागरमा डुबुल्कै मार्दै भावविह्वल हुने गर्दछ। यी र यस्तै विषम परिस्थितिबीच कलेजो काटेर दिने साहसपूर्ण निर्णयमा शान्ता पुग्नुलाई मानवीय चेत अर्थात् मानवताको उच्च कर्मको रूपमा लिनुपर्दछ। विश्व साहित्यकै तुलनामा मानवतावादी कृतिको उन्नयनमा रहेको यस उपन्यासलाई उच्च मानवीय चेत अर्थात् मानवतावादको सन्दर्भमा समीक्षा गर्नु उपयुक्त भएकाले यस प्रसङ्गमा उक्त कृतिको समीक्षात्मक अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२.कृतिका आलोकमा उपन्यासकारः

मानव जीवनको सम्पूर्णताको अभिव्यक्ति नै उपन्यास हो। उपन्यास संस्कृतबाट आएको तत्सम शब्द हो। यसले मानव सभ्यताका विविध पक्षहरूमाथि आधारित घटना शृङ्खलाको यथार्थ वा अतिरञ्जनात्मक बृहत गद्यपरक आधारको कलात्मक अभिव्यक्ति दिन्छ। उपन्यासभित्र मानवीय जीवनको सुख दुःख माया, प्रीति, सपना, विपना, आशा निराशा, करुणा, सहानुभूति आपत विपतका साथै यथार्थ, आदर्श, विसङ्गत पक्ष आदि समावेश भएको हुन्छ। जसमा जीवनका यावत भोगाइ तथा अनुभवहरू उतारिएको हुन्छ। इटालियन भाषाको नोभेला शब्दबाट नोभेल भएको यो विधा नेपाली भाषा साहित्यमा नोभेलाको नेपाली रूपान्तरण उपन्यास शब्द प्रचलित छ। पूर्वीय साहित्यमा आख्यान तथा आख्यायिका भनेर चिनिने उपन्यास शब्दले आज जीवनका व्यापक तस्विरहरू समेटेर राख्ने साहित्यिक विधाको रूप प्राप्त गरेको छ। हाल यो वर्तमान युगको वास्तविकता, जटिलता र परिवर्तनशील स्वभावलाई अभिव्यक्त गर्न सक्षम विधाका रूपमा स्थापित भएको छ। र यसै परिप्रेक्षमा दाहालका औपन्यासिक कृति सिर्जना भएको छ।

मानव अधिकारसम्बन्धि कर्म, प्राध्यापन र पत्रकारिताबाट फुर्सद निकालेर विगत लामो समयदेखि साहित्य साधनामा संलग्न दाहाल कविता, समीक्षा, उपन्यास लगायत अनेक लेख रचनाका माध्यमबाट साहित्यनुरागी पाठकमाझ आफ्नो छुट्टै पहिचान राख्न सफल भएका छन्। उनका उपन्यासमा मानवताको उच्च कर्म छ। स्वार्थले आक्रान्त भएको यस समाजमा आफूलाई मेटाएर भएपनि मानवले निस्वार्थ कर्म गर्नुपर्छ भन्ने प्रत्यक्ष उदाहरण उपन्यासमा देख्न पाइन्छ।। दानको सीमा कति भन्ने हुँदैन। दान दिने कुरा आफ्नो शरीरको सबैभन्दा प्रिय कलेजोसमेत दान दिने जस्तो महान कार्यको सुरुवात उपन्यासमा छ। सामाजिक स्वार्थमा मान्छे जकडिरहेको अवस्थामा मानव मनको अन्तस्करणको निस्वार्थ भावलाई रोक्ने प्रयत्न गऱ्यो भने कुण्ठाग्रस्त भएर ऊ नष्ट हुन सक्छ भन्ने कुरामा शान्ताका पति उत्तमदा निकै सचेत देखिएका छन्। उनका उपन्यासको मुख्य पक्ष भनेको मानव जीवन, दर्शन, आध्यात्मिकता, मानवतावादी अवधारणा नै हो। मान्छे शरीर मात्र होइन, शरीर पशुमात्र बाँच्छ, मान्छे मन र हृदयको मान्छे बुझ्न उसको मन र हृदयमा पस्नुपर्छ (भट्टराई, २०५८: १०८) भन्ने मानवतावादी दृष्टिकोण उनका उपन्यासमा पाइन्छ। सामाजिक मनोविज्ञानलाई विषयवस्तुका रूपमा प्रयोग गरी स्वार्थी समाजमा निश्वार्थ मानवकर्म गर्न प्रेरित गर्नु उनको औपन्यासिक विशेषता पनि हो।

३.समस्याकथन र उद्देश्य :

उपन्यासकार पुरुषोत्तम दाहालद्वारा रचित शान्ता उपन्यासमा प्रयुक्त पात्र शान्ताले देखाएको उच्च मानवतावाद अर्थात शान्ताले गरेको उच्च मानवीय चेत (कर्म) र उनले गरेका प्रयासको बारेमा विश्लेषण गर्नु यस अनुसन्धानात्मक लेखको समस्या हो। यो लेखको उद्देश्य कसरी मानिस आफ्नो कलेजो दान गर्न उत्प्रेरित हुन्छ र त्यसका लागि मानवले कसरी निश्वार्थ सहयोग गर्दछ भन्ने दुई प्रश्नमा केन्द्रित रहेर उपन्यासको वैशिष्ट्य केलाउनु रहेको छ।

४.सैद्धान्तिक ढाँचा र सामग्री सङ्कलन :

यस अनुसन्धानात्मक लेखका निमित्त प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतको सामग्रीहरूको रूपमा विवेच्य कृति शान्ता उपन्यासलाई लिइएको छ भने द्वितीय सामग्रीका रूपमा मानवता वादसम्बन्धी विभिन्न लेख रचना, पुस्तकहरू साथै विवेच्य कृतिसम्बन्धी लेखिएको लेख रचना समेतलाई उपयोग गरिएको छ। कृतिको विश्लेषणका निम्ति मानवतावादको मुख्य सिद्धान्तको आधार मानिएको छ। यसको विश्लेषण कृतिपरक रहेको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५.मानवीय चेत/मानवतावाद :

मानवतावाद मानवसँग जोडिएर आउने विषय हो। मानवका दुःख, सुख र चिन्तनमा मानवीय भाव जुर्मुराएर आउने गर्दछ। मानवतावाद अहिलेमात्र प्रचलनमा आएको होइन। मानवतावादी दृष्टिकोण त हाम्रा मिथकहरूमा प्राचीन कालदेखि नै रहि आएको पाइन्छ। हिन्दु धर्म ग्रन्थहरूमा मानवतावादको बलियो प्रमाण भेट्न सकिन्छ। रामायण, महाभारत, गीता जस्ता धार्मिक ग्रन्थहरूमा समेत मानवलाई मानवीयताको शिक्षा दिएको पाइन्छ। दुःखी, गरीव, रोगी अशक्तजस्ता व्यक्तिहरूलाई दया गर्नुपर्छ भन्ने भाव धार्मिक ग्रन्थबाट नै सुत्रपात भएको पाइन्छ। मानवतावादको दर्शन सर्वप्रथम वेद र उपनिषदमा रहेको पाइन्छ। श्रीमद् भागवत गीता, रामायण र रामचरित मानस मानवतावादी मूल्यको आधारग्रन्थ मान्न सकिन्छ। गौतम बुद्धका वाणीमा समेत मानवतावादको दर्शन पाइन्छ। पूर्वीय दर्शनका मानवतावाद प्राचिन कालबाटै प्रचलित रही आएको छ।

भारतीय अनुसनधानकर्ता सीता मिश्राले, निरालाके काव्यमें मानवतावाद भन्ने शीर्षकमा मानवतावादको सम्बन्धमा यस्तो लेखेकी छिन् : "प्राचीन समयमा हाम्रो यो ध्यान थियो कि सबै मानव सुखी रहनु पर्दछ। यही मानवता वाद हो। "

संस्कृत साहित्यमा रहेको एक श्लोक "सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः सर्वे भद्राणी पश्यन्तु मा कश्चित् दुःख भाग्य भवेत्।" यस श्लोकमा मानवतावादीको भावना स्पष्ट हुन्छ। यसमा प्राचीन कालमा पनि मानिस सुखी हुनको लागि कामना गरिएको थियो। पूर्वीय दर्शनमा पनि दुःखी गरिबको सेवा गर्नु, उनीहरूको दुःखमा दुःखी हुने र समवेदना प्रकट गर्ने, अर्कोको दुःख कष्टमा ध्यान दिने, सहयोग गर्ने मानवको सर्वोत्कृष्ट धर्म मानिएको छ।

भारतीय लेखकद्वय डा. अशोककुमार सिङ्गाना र जगदीश प्रसादले मानवतावादी चेतना शीर्षकको लेखमा मानवतावादको सम्बन्धमा यसरी लेख्छन् : "मानवतावादको केन्द्रीय विचार मनुष्य अर्थात मानव नै हो। यस विचार धाराका अनुसार मनुष्यको सेवा गर्नु नै सबैभन्दा ठूलो धर्म हो। वर्तमान समयमा हेर्ने हो भने मानवतावाद मानव मात्रको संरक्षक हो। मानवतावादी चेतनामा सहिष्णुता एवं विवेकका सामन्जस्य प्राप्त हुन्छ। लेमान्तको मानवतावादी दर्शनका अनुसार मानवतावाद राष्ट्र, जाति, धर्म अथवा यस्तै अन्य सीमाको अतिक्रमणको चपेटामा पनि पर्ने गर्दछ। मानवताको लक्षण मुख्यतः सत्यको अनुपालन, दोस्रो व्यक्तिको दृष्टिकोणमा औचित्यबोध, अहिंसाको आचारण, अरु अथवा स्वयं स्वाभिमानको रक्षा, शिष्ट व्यवहार, सहिष्णुतामय सद्भाव, दुर्बलको रक्षा आदि मिसिएको हुन्छ। " (पृ. ११०) त्यस्तै अगाडि लेखिउको छ, "मानवतावाद पाश्चात्य शब्द ह्यूमानिज्मको प्रयोग गरिन्छि। यो ल्याटिन भाषाको होमो शब्दबाट उत्पन्न भएको मानिन्छ। मानवतावाद एक दार्शनिक विचारधारा हो। जो मानवको सम्पूर्ण जीवनका केन्द्राभूत स्वीकार गर्दछ। ए.ए. सइदका अनुसार मानवता व्यक्तिको गरिमासँग सम्बन्धित छ। व्यक्तिगत परिचयको स्तर आत्मसम्मानको संरक्षित गर्दछ। "

मानवतावादले व्यक्तिको मानवीय चेतना आत्मगत अनुभूति एवं उमङ्ग तथा व्यक्तिगत व्याख्या गर्दछ। व्यक्तिलाई विश्वमा जोड्ने कोशिस गर्दछ। मानवतावादी जीवन दृष्टिमा व्यक्तिगत अथवा समष्टीगत जीवन विकासको आदर्श निहित हुन्छ। मानव जीवनको यस धर्तीमा अति विशिष्ट जीवनको रूपमा स्वीकार गर्दछ। मानव प्रकृति अथवा परमात्माका वीच सामन्जस्य एवं पारस्परिक विकासको आदर्श प्रस्तुत गर्दछ। मानवतावादी जीवनदृष्टि एवं चेतना यस आदर्शको जीवनमा साकार बनाउनमा प्रयत्नशील रहन्छ। नैतिकता, धार्मिकता, दार्शनिकता, सामाजिकता, आध्यात्मिकता आदि जीवनका यस्तो प्रमुख अंग हो जसअन्तरगत मानवतावादको विकास एवं स्वरूप निर्धारण गर्ने सिद्धान्तको प्रतिपादन भैरहन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आफ्नो भिन्न भिन्न दृष्टि अथवा आदर्शका बाबजुद पूर्वी तथा पाश्चात्य चिन्तनमा प्रमुखतया नैतिक, धार्मिक अथवा सामाजिक दृष्टिमा आधारित यस्ता कयौँ सिद्धान्तका प्रतिपादन भएको छ। जस अन्तरगत मानवतावादी सिद्धान्तका रूपमा मानिन्छ।

मानिसको जीवनको सर्वोच्च आदर्श एवं मूल्य प्रतिष्ठाका आधारमा मानवतावादी जीवन दृष्टि वा मानवीय चेतना नै हो। यसकारण यसको महत्व अथवा प्रासंगिकता जीवनको समानान्तर सदैव रहिरहन्छ र वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा त यसको सर्वोपरी आवश्यकता छ। किनकि एक्काइसौँ शताब्दिको मानव जीवनमा हजारौँ तरहको समस्याहरू आउने गर्दछन्। यसमा सबैभन्दा बढी संकट मानव जीवनको अस्तित्त्वका समाधान मानवतावादी सोच वा चेतना नै हो।

मानवतावादी चेतनाको कुरा गर्दा मानवतावादी मनोविज्ञान पनि जोडिएर आउँछ। मानवतावादी सिद्धान्तको ब्याख्या अन्य सिद्धान्तभन्दा विल्कुल फरक प्रकारबाट गरिएको पनि पाइन्छ। यो सिद्धान्तमा व्यक्ति मूल रूपमा असल र आदरणीय हुन्छ। यदि उसको परिवेशीय अवस्था अनुकूल हो भने आफ्नो शील स्वभावका सकारात्मक विकास गर्दछ। यही सिद्धान्त वैयक्तिक विकास, स्वको परिमार्जन अभिवृद्धि, व्यक्तिको मूल्य एवं अर्थको व्याख्या गर्दछ।

मानवतावादको सबैभन्दा आधारभूत तत्त्व मानवतावादमा मानव पहिलो र सबैभन्दा महत्वपूर्ण व्यक्तिको चिन्ता समावेश छ। यी आवश्यकताहरू, मानव इच्छाहरू र मानव अनुभवहरू समेत मानवतावादले समावेश गर्दछ। मानवताको परिभाषामा रहेको कठिनाई मानविकी विज्ञानको 'इन्साइक्लोपिडिया' मा "मानवतावाद एक तकनिकी शब्दको रूपमा रहेको र एक बौद्धिक या नैतिक धारणाको रूपमा सधैँ आफ्नो ईथियोपोलोजीमा भारी झुकाव राख्दछ। यो जो मान्छेसँग छ र बाह्य प्रकृतिको लागि जो मान्छेको आफ्नो सबैभन्दा ठूलो उचाइमा उठ्छ वा उसलाई माानिसको रूपमा उसको सबैभन्दा ठूलो सन्तुष्टि दिन्छ, जसलाई मानवतावाद भनिन्छ। "

मावनतावादसँग मानिसको मानसिकता वा दृष्टिकोण जोडिएको हुन्छ। दर्शन, विश्व दृष्य वा धारणाहरूको प्रणाली मानवतावादी धारणा हो। मानवतावादले मानिसहरूको आवश्यकता र क्षमताको साथ प्राथमिक वा अपरीवर्तनीय चिन्ता देखाउँछ। यसको नैतिकता, मानव प्रकृति र मानव अनुभवमा आधारित छ। यसले मानव जीवनको मूल्य र हाम्रो जीवनको आनन्द उठाउन हाम्रो क्षमताको कदर गर्दछ।

मानवतावादी चिन्तनको केन्द्रविन्दु मानव नै हो। यस दर्शनमा मानवको सम्मान, मानवको गरिमा र मान्छे मात्रमा आश्था राख्दछ। मानव कल्याणका लागि नै मानवतावादले विश्वास गर्दछ। मानवतावादका सन्दर्भमा विभिन्न खालका परिभाषा छन् : मानवतावाद मस्तिष्कको अभिव्यक्ति हो।, जो मानव अथवा उसको शक्ति तथा अलौकिक आकाँक्षा तथा उसको भलाइको प्राथमिक महत्व प्रदान गर्दछ। त्यस्तै लेमान्टका अनुसार समग्र मानवताको कल्याणका लागि मानवतावाद सेवाको दर्शन हो।, यसको विश्वास मानव कल्याण, तर्क, बुद्धि तथा लोकतन्त्रबाट सम्भव हुन्छ।

५.१.मानवतावादको विशेषता

फर्म हिन्दीबग डट कम (From hindibag.com) मा मानववदावादको विशेषता निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :—

मानवतावादका अनुसार मानव यस सृष्टिका एक अङ्ग हो र स्वस्थ विकासको प्रक्रियाको परिणाम हो, मानौँ यस विश्वका सिर्जनात्मक शक्तिका उच्चतम फल हो। जसका माथि अरु कोही हुँदैन।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मानवतालाई नै अत्यधिक महत्व दिइएको छ। मानव नै यस सृष्टिको सबभन्दा सुन्दर प्राणी बताइन्छ।, मान्छेमा रचनात्मक गुण विद्यमान छ।

जीवन मूल्यका निर्माण मानवीय सम्बन्धको फलस्वरूप हुन्छ।

धर्म मानवीय जीवन पद्धति हो।, जसको नैतिक मूल्य मानवीय सम्बन्धमा आधारित हुन्छ।, धर्मलाई मानवबाट कोही अलग गर्न सक्दैन।

मानवतावादले मानवको न त केवल एक यन्त्र वा मेसिन मानेको छ।, यसले त उसमा अर्थात् मानवमा असिम सम्भावनाले भरिपूर्ण मानेको छ।

मानवतावादका अनुसार सत्यम, शिवम्, सुन्दरमको आदर्शको प्राप्त गर्ने मानवको लक्ष्य हुनुपर्दछ।

मानवतावादी दर्शन, विज्ञान, कला र साहित्यको माध्यमबाट जीवको नैतिक तथा आध्यात्मिक मूल्यको खोज गर्ने प्रयत्न गर्दछ।

भारतीय लेखिका बबिताले 'कामयानीमा मानवतावाद' शीर्षकमा लेखिएको लेखमा मानवतावादलाई यसरी व्यक्त गरिएको छ :"मनुष्य प्रकृति अथवा उदात्त मानवीय मूल्यको सन्तुलन संयोगबाट मानवतावादको निर्माण हुन्छ।, जुन विश्व सभ्यता अथवा संस्कृतिको सतत् विकासको मूल आधार हो।" त्यस्तै "मानव समाज सदाचार, शिष्टाचार, भातृप्रेममा टिकेको हुन्छ।, जुन समाजमा उदात्त मानवीय मूल्य तथा नैतिकता, इमान्दारिता, प्रेम, करुणा, भाइचारा आदि जति प्रमुखताबाट परिपोषित हुन्छ। त्यो त्यत्तिकै आदर्श, सशक्त र विवेकशील मानिन्छ। एउटा मानिसले अर्को मानिसप्रति गर्ने व्यवहार त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ।, मानिससँग मानवीय मूल्य जब यो तीन ओटाको संयोग मिल्छ, तब मानवतावाद मौलाउने गर्दछ। "

मानवतावाद एउटा दर्शन हो । जो सुरवातमा मान्छे नै केन्द्रियतामा राखेर चल्दछ। मानवतावादी चेत स्वच्छन्दतावादी रचनाको त्यस्तो सौन्दर्य हो। जसले सदैव मानवप्रति प्रेम र सहानुभूति प्रकट गर्दछ। स्वच्छन्दतावादी रचनाहरूमा पीडित र दुखप्रति सहानुभूति र संवेदना व्यक्त गरिएको हुन्छ भने यसमा देखा परेको संवेदनाको विस्तारले मानवतावादी दृष्टिकोणलाई परिपोषित गरेको छ (शर्मा र लुइटेल, २०६१: १८९)। दाहालको उपन्यासमा उच्च मानवीय चेतको उत्कृष्ट रूप पाउन सकिन्छ।

मानवसभ्यता र विकासका लागि आवश्यक रहने स्वतन्त्रता, समानता र भातृत्वको सिद्धान्तलाई महत्व दिई संसारका सबै मानिस सुखसँग बाँच्ने अवसर पाउनुपर्छ भन्ने धारणा नै मानवतावाद हो। यो मानवीय आदर्श, मनुष्यको स्वतन्त्रता एवं मर्यादा, नैतिक नियम तथा अशेष प्रेमप्रति आधारित रहेको छ। मानवीय चेत मानवसम्बन्धी, मानव वा मनुष्यको मानव भएर गरिने कार्य हो। अर्थात् मनुष्योचित कार्य हो। अर्थात् मनुष्योचित कार्य हो भने चेत भनेको प्राणीमा रहेको चेतनाशक्ति हो। नेपाली वृहत शब्दकोशमाा पनि मानवीयको अर्थ मानवसम्बन्धि, मानव वा मनुष्यको मानिस भएर गरिने, मनुष्योचित (बन्धु २०४०: १००९)। त्यस्तै चेतका सम्बन्धमा प्राणीमा रहेको चेतनशक्ति, चैतन्य (बन्धु, २०४० : ४०२)।भनिएको छ।

मानवमा हुने गुण वा विशेषता र मानव हुनुको भावना मानवतावाद हो भने मानव कल्याण र मानव आदर्शमा विश्वास गर्ने सिद्धान्त मानवतावाद हो। मानवतावादमा विश्वास गर्ने, मानवतावादको सिद्धान्तलाई समर्थन गर्ने वा अनुशरण गर्नेलाई मानवतावादी भनिन्छ। मान्छेले मान्छेलाई मानवीय व्यवहार गर्नुपर्छ। एक मान्छेले अर्को मान्छेलाई सहयोग गर्नुपर्छ र आफ्नो सहानुभूति व्यक्त गर्नुपर्दछ। आफ्नो स्वतन्त्रता र अरूको इच्छालाई दमन गर्नु

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुँदैन। मानवीय सोच, धारणा र विचारलाई आत्मसात गरी मानवहितमा समर्पित हुनु वास्तविक रूपमा मानवतावाद हो (गौतम, २०३७: ५०)। मान्छे नचाहेरै जन्मन्छ र नचाहेरै मर्दछ पनि। मृत्यु अवश्यम्भावी छ। नचाहेरै मर्नुपर्ने बाध्यताका बीच पनि उसले कर्म गर्नुपर्छ। कर्म गर्नका लागि नै मानवले शरीर प्राप्त गरेको छ। यदि उसले व्यक्ति, समाज र राष्टका लागि केही गर्ने विचार राख्दछ भने त्यसले कार्य गर्न पाउनुपर्दछ। यो उसको अधिकार हो। मान्छे मान्छेमा मानवीय भावनाको विकास हुनुपर्छ न कि स्वार्थको। मान्छेले मान्छेलाई मान्छेकै रूपमा हेर्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोण नै मानवीय चेत वा मानवतावादी अवधारणा हो।

६. शान्ता उपन्यासको विश्लेषण

यसमा उपन्यासको पृष्ठभूमि, उपन्यास संरचना, पात्र, उपन्यासभित्रको मानवीय चेत अर्थात् मानवतावादको बारेमा विश्लेषण गरिन्छ।

६.१ उपन्यासको पृष्ठभूमि :

पुरुषोत्तम दाहालद्धारा लिखित शान्ता उपन्यास विं सं २०७० मा लेखिएको लेखकको पहिलो उपन्यास हो। बँचाउने र बाँच्ने इच्छाजनित उत्कर्षको सम्वेदनालाई पात्र, स्थान, घटना र अनुभूतिको यथार्थताभित्र शान्ता लेखिएको छ। कठोर वास्तविकतासँग जुध्दै गरेको एउटा पात्रको अन्तरमनको पीडाले पनि सर्जक प्रेरक हुन पुगेको छ। मनभित्र व्यक्ति र व्यक्तिका सम्बन्धहरू, समाज र समाजका आचरणहरू स्वार्थ, सङकल्प, सिर्जना र उत्वेगका समवेत गुम्फनको निकास पनि उपन्यासको पृष्ठभूमि बनेको छ। लेखकका विचारमा शान्ता नारीभित्र विद्यमान पात्र हुन्। प्रसव वेदना सहनुपर्ने वा सहने प्रकृतिको शौर्यरूप आफ्नो अन्तस्थ गरेका नारी जन्मका जमिन मात्र होइन। पुनर्जन्मका सञ्जिवनी पनि हुन सक्छन्। शान्ता त्यही सञ्जिवनी हुन्। वि. सं २०६९ पुसबाट सुरु भएर २०६९ फागुनमा सकिएको छ। यो कथा दानको उच्चतम प्रयोग हो।

यस उपन्यासको कथानक उत्तमदाकी श्रीमती शान्ताले कलेजोको क्यान्सरवाट पीडित मामा डाक्टरप्रसादलाई आफ्नो कलेजो दान गर्ने निर्णय गरेपछि सुरु हुन्छ र कलेजो दान गरेपछि समाप्त हुन्छ। कलेजो दिने निर्णय गर्नु कथानकको आरम्भ हो भने कलेजो दिन दिल्ली जानु कथानकको विकासको अवस्था हो। कलेजो दान दिनुभन्दा पहिले अस्पतालमा गराउनुपर्ने अनेक प्रकारका परीक्षण गरी कलेजो दिनुहुन्छ भनि अस्पतालले निर्णय गरेपछि शाान्ता र डाक्टरप्रसाद शल्यक्रिया कक्षमा प्रवेश गर्नु कथानकको उत्कर्षको अवस्था हो। शल्यक्रिया गरी कलेजो प्रतिरोपण गर्नु र मामाभाञ्जी दुवैले पुनर्जीवन प्राप्त गर्नु सङ्घर्षह्रासको अवस्था हो भने दुवै स्वास्थलाभ गरेर फर्कनु उपसंहार हो।

६.२ उपन्यासको संरचना

२ सय २७ पृष्ठमा आवद्ध शान्ता शीर्षकमा रचिएको उपन्यास विभिन्न उपशीर्षकमा पनि विभाजित छ। शान्ताले आफ्ना मामा डाकटरप्रसादलाई कलेजो दान दिने सङ्कल्प गरेपछि उपन्यासको कथा सुरु हुन्छ। सङ्कल्प, विवेकमाथि अविवेक, जीवन सन्देश, आशा निराशा, उत्सुकता र शंका, कल्पनातीत साइत, त्रासद सिलसिला, प्रयोग अनेक, पीडा एक, परीक्षणको अन्तिम चरण, प्रसव वेदना पुनर्जीवनको, अग्नी परीक्षा, यातनाभित्रको आनन्द, अर्को सिलसिला, पाइला घरतर्फको, पुनः मेजवान र सम्मान अपमानभन्दा पर गरी १७ वटा पृथक उपशीर्षकमा विभाजन गरी करिव तीन महिनाका गतिविधलाई मूल विषय बनाएर उपन्यासको संरचना निर्माण भएको छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

६.३ शान्ता उपन्यासका पात्र :

शान्ता : मानवीय चेतकी उत्कृष्ट रूप अर्थात उपन्यासकी मुख्य पात्र शान्ता हुन्। जीवनको अन्तिम घडी गणना गर्न सुरु गरेका मामा डाक्टरप्रसादको सञ्जिवनी बुटीका रूपमा उनी प्रकट भएकी छन्। रोग, भोक, अभावसँग जुधेर जीवनरथ अगाडि बढाउँदै आएकी शान्ता, कुशल गृहिणी र सहनशील नारीपात्र हुन्। सरल, शान्त, स्वाभिमानी, अल्पभाषी एवम् मृदुभाषी शान्ता अन्तरमुखी स्वभावकी छन्। आफैँ अनिन्द्रा र तनावको सिकार भएपनि उनी आफ्नो निर्णयमा दृढ सङ्कल्पित छिन्। आर्थिक अभाव, सामाजिक अपमान, मानसिक कुण्ठा, दुःख र पीडाका आँसु पिउँदै आफ्नो कलेजो काटेर मामालाई दिन तयार शान्ता, स्वचेतनास्फूर्त चाहना पूरा गर्न जस्तोसुकै कदम चाल्न पनि पछि नपर्ने हठी पात्रको रूपमा चित्रित गरिएको छ। कलेजो दिन निर्णय गरेदेखि दिल्ली पुगी कलेजो दान दिएर काठमाडौं फर्किंदासम्म अनेक सुखदुःख, मान अपमान, मानसिक आरोह अवरोह, तर्क विर्तक भोग्दै बेहोर्दै आफ्नो वचन पूरा गर्न कटिबद्ध शाान्ता, दया करुणा र स्नेहकी प्रतिमूर्ति पनि हुन्। उपन्यासमा आद्योपान्त उनको उपस्थिति भएपनि उनको क्रिया, प्रतिक्रिया र संवाद अपेक्षित कम छ। उनी आफ्नो पीडालाई आँसुमा बगाएर मन शान्त पार्छिन्। धन, मान, शानले भरिपूर्ण डाक्टरप्रसादका पारिवारिक सदस्य, आफन्त र बन्धुवान्धव डाक्टरप्रसादलाई कलेजो दान गर्न अनिच्छुक भए तर नातामा भाञ्जी पर्ने शान्ता मानवताको यो मूल्य चुकाउन तयार भइन्। निश्वार्थ भावनाकी धनी शान्ता, मानवता, परोपकार, धर्म र सद्भावकी खानी हुन्। उनकै नामबाट यो उपन्यासको नामाकरण गरिएको छ।

डाक्टरप्रसाद : पेशाले चिकित्सक रहेका डाक्टरप्रसाद प्रमुख पात्र मध्येकै एक हुन्। देशविदेशमा अध्ययन गरेपश्चात् डाक्टर बनेर धन, मान, यश आर्जन गरेका सम्पन्न परिवारका प्रतिनिधि पात्रका रूपमा देखा परेका छन्। क्यान्सरका कारण कलेजोले काम नगर्ने भएपछि आफन्त र बन्धुबान्धवबाट बेवास्ता गरिएका दीनहीन, असहाय बन्छन्। उनी मृत्युका दिन गन्न विवश हुन्छन्। घर टोल, गाउँ सहर हुँदै देशविदेशसम्म जीवनरक्षाका भिक्षा माग्दछन् तर मानवता देखाएर बचाउन कोही तयार हुँदैन। यसरी जीवनमा मृत्युको कालो बादल मडारिएकै अवस्थामा शान्ताको साहसिलो आँटले आवश्यक मलजल गर्छन् र डाक्टरप्रसाद आफ्नो जीवन रथका टुटेफुटेकाा पाङ्ग्रा मर्मत गर्न उद्यत रहन्छन्। उनले जीवनभर पाएको डाक्टरी विद्याबाट र अस्पतालबाट आर्जित रकम परिचालनको स्पष्ट खाका उपन्यासमा देखिँदैन। तर चन्दाको रकम र मायाले दिएको अङ्ग सहज स्वीकार गर्दछन्। समग्रमा समयानुकूल चल्न सक्ने र सहजै आफू अनुकूल वातावरण तयार पार्नसक्ने सहनशील र संयम पात्रका रूपमा उनी उपन्यासमा उभ्याइएका छन्।

उत्तमदा : उपन्यासभित्र रहेको अर्का महत्वपूर्ण पात्रका रूपमा उत्तमदा देखा परेको छ। ऊ उपन्यासभित्र द्रष्य र वक्ता पात्र हो। सामाजिक प्रसिद्धि र राजनीतिक पहुँच भएको उत्तमदा सरल, इमानदार, कर्मठ र कर्तव्यनिष्ठ पात्रका रूपमा देखिएको छ। उपन्यासमा शान्ताको पतिको रूपमा देखिएको उत्तमदा घर, परिवार र पत्नीप्रति निकै संवेदनशील छ। शान्ताको निर्णयलाई आफ्नो निर्णय ठान्दै त्यसमै समाहित हुन बाध्य हुन्छ। आफ्नो जागिर, परिवारको हेरचाह, आर्थिक व्यवस्थापनका हरेक प्रसङ्गमा शान्ताको निर्णयप्रति ऊ दुखित छ। त्यसमा उसलाई वितृष्णा जाग्छ। ऊ विद्रोह गर्न चाहान्छ तर शान्ताकै कारण ऊ विद्रोह गर्न सक्दैन। उपन्यासभरि शान्ताको पीडा, उनको भावी जीवन, छोराछोरीको भविष्य र आर्थिक अभावका कारण उत्पन्न आत्मपीडा भरिएको छ। राजदूत, मन्त्री, प्रधानमन्त्री लगायत राष्ट्रका वरिष्ठ व्यक्तिसँग सम्पर्क र उठबस हुँदाहुँदै पनि उसमा शक्ति र सत्ताको उन्माद छैन। बरु स्वाभिमान छ ,। कर्तव्यबोध छ,। आत्मगौरव छ।, आर्दशभाव छ।, अनि आफ्नो काम आफैँ गर्नुपर्छ भन्ने स्वावलम्बी विचार छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यिनै तीन पात्र वरिपरि सिङ्गो उपन्यास घुमेको छ। उपन्यासमा आएका अन्य पात्रहरूमा छविकुमार, सञ्जितकुमार, सबला, डा.माल्त्य, उत्तमदाका छोराछोरी, दाजुभाइ, आमा, डाक्टरप्रसादका छोरी, दाजुभाइ, आमावुवा, भारतमा वस्ने विद्यार्थी तथा श्रमजीवि नेपालीहरू, उत्तमदाका छरछिमेकीहरू र आफन्तहरूको भूमिका पनि आ –आफ्नो स्थानमा उल्लेखनीय छ। यी पात्रहरू उपन्यासमा सहायक तथा गौण पात्रका रूपमा आएर उपन्यासको कथानकलाई जीवन्त बनाउन सहायक बनेका छन्।

६.४ उपन्यासभित्रको मानवीय चेत (मानवतावाद) :

उपन्यासकी प्रमुख पात्र शान्ता, उत्तमदा भारतमा नोकरी मजदुरी र पढाइ गरेर बसेका नेपाली युवाहरू, औषधी पसले, होटल मालिक र अरू सहयोगीहरू आदिले यस्ता कर्म गरेका छन्। जुन कर्मले उनीहरू अमर भएका छन्। संवेदनहीन वार्णिक प्रवृत्तिले मानवीयता गुमाइसकेका असहयोगीमात्र पनि छन्। मान्छे माटोमा फुल्छ र माटैमा विलाउँछ। कोही नविलाउने कर्म गर्छन् र बाँचिरहन्छन्। कलेजोको क्यान्सर रोगवाट पीडित मामा डाक्टर प्रसादलाई उनका भाइ भतिजा, अन्य आफन्त तथा शुभचिन्तकले कलेजो काटेर दिन अस्वीकार गरेको यथार्थ बुझ्केकी शान्ताले डाक्टर प्रसादलाई कलेजो प्रदान गर्ने निर्णय गर्नु नै मानवीय चेतको उच्च र उत्कृष्ट रूपको प्रयोग उपन्यासमा देखिन्छ। आफ्नै आँत चिरेर दिंदा पनि शान्तामा कत्ति पनि अभिमान छैन। छ त केवल यो स्वार्थी दुनियाँमा निश्वार्थ कर्ममा अडेको मानवीय चेत, मानवतावाद। डाक्टरप्रसादको सञ्जिवनी बनेकी शान्ता भन्छिन्, **"मामा तपाईँलाई यसरी देख्दा हामी सबै खुसी छौं।, मामाको स्वस्थ र दीर्घजीवनको कामना गर्दछौं " (पृ.१५२, अनु.१)।**

शान्ताको औपन्यासिकता, त्यसमा अभिव्यक्त मानवीयता, दानवीरता जस्ता कथानकले उपन्यासलाई न्याय गरेको छ। करुण रसको प्रयोग गर्दै लेखिएको यस उपन्यासमा मानवीय चेतको निकै उच्च रूप देखिएको छ। यस उपन्यासले एकातिर उदारताको, त्याग र बलीदानको, विशाल हृदयको परिचय दिन्छ भने अर्कातिर अनुदारताको, स्वार्थको, संकुचित हृदयको परिचय दिन्छ। यी दुवै प्रवृति मान्छेभित्रै देखिएका छन्। त्यहि मान्छे आफू मेटिएर अरूलाई खुसी राख्न खोज्छ। अरुलाई सुखी पार्न खोज्छ। मान्छे आफू खुसी हुन अरूलाई मेट्न खोज्छ। जीवनप्रतिको मोहले मान्छेलाई स्वार्थी पनि बनाउँछ भन्ने निश्वार्थ मानवभावले मानवीयताको उच्च रूपलाई पनि दर्शाउँछ। उपन्यासमा मानवतावाद र उच्च आदरभाव समेत झल्किएको छ। डाक्टरप्रसाद भन्छन्, **"मेरो भान्जी शान्ताले आफूलाई जोखिममा राखेर मलाई पुनर्जन्म दिन कठोर यातनासहित जुन साहस र साधना गरिन् र म उनलाई आमाकै रूपमा सम्मान गर्दछु।"**

शान्ता मामा डाक्टरप्रसादलाई कलेजो दिन तत्पर हुनु, उत्तमदा पत्नीले लिएको निर्णयमा सहयोग गर्न तत्पर हुनु, कलेजो दान गर्न तत्पर नारीलाई सहयोग गर्न अस्पतालका, होटलका, दवाइ दोकानका मान्छे किन तत्पर हुनु, भारतमा मजदुरी, नोकरी र पढाइ गरेर बसेका नेपाली युवाहरू अस्पतालले भनेजति रगत दिन तयार रहनु, उनीहरू आर्थिक सहयोग गर्न तयार रहनु यी सबै मानवीय चेत हुन्। मानवीयता हुन्, मानवीय धर्म र मानवातवादी दृष्टिकोण हुन्। उपन्यासमा यस्ता थुप्रै मानवीय चेत र संवेदनाले भरिएका भावनाहरू छताछुल्ल पोखिएका छन्। नजिकका आफन्तभन्दा कता कता ठानिएका मानिसहरूको मानवीय चेत बढी देखिन्छ। **उत्तमदाका छिमेकी सानुमैयाले शान्तालाई नुवाइदिनु, शरीरमा तेल मालिस गरिदिनु, भान्साका भाडा सफा गरिदिनु, लुगाहरू धुनु, शान्तालाई औषधी र खाजा खुवाउनु (पृ. २११)।**

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हुन त उपन्यासमा डाक्टरप्रसादका आफन्तहरू निश्वार्थभावले सेवा गर्न नतम्सनु, केही डाक्टर र कर्मचारीहरू कमिसन खाएर काम गर्ने, परिवारकै सदस्यलाई अप्ठेरो पर्दा अरू सदस्य सहयोग गर्न तत्पर नहुनु जस्ता कुराले अमानवीयता झल्किन्छ। तर प्रमुख पात्रहरू मध्येका शान्ता, उत्तमदा र उनीहरूलाई मन वचन र कर्मले सहयोग गर्नेहरू आफूलाई मेटाएर अरूलाई दिई खुसी हुनेहरू हुन् ।। उनीहरूमा उच्च मानवीय संवेदना छ। कलेजो दिन हिच्किचाउने, मर्न डराउने, स्वार्थी प्रवृति भएका स्वार्थी र असहयोगीहरू अरूबाट लिई आफैं सुखी हुन खोज्ने हुन्, **"डाक्टरप्रसाद पत्नी माल्य र छोरी सामियालाई भन्छन्, "भान्जी शान्ताले ठूलो आँट गरिन्, मलाई बचाउन धेरै कष्ट गरिन्। उनलाई नविर्षनु " (१३०)।**

उपन्यासका मुख्य पात्रहरू शान्ता र उत्तमदाका आर्थिक अभाव, अत्यधिक श्रम, स्वजनले गरेको हेला, पारिवारिक असहयोग, आदिका कारणले शारीरिक रोग, अङगदान आदिका कारणले पात्रहरूले जेजस्ता दुःख कष्ट वेदना, व्यथा वेदनाभित्र पनि निश्वार्थ मानवीय चेत सल्बलाएको छ। आफैँ पीडामा रहेको उत्तमदाको मनमा डाक्टप्रसाद र माल्याप्रति मानवीयता प्रकट गर्दै भन्छ, **"आवश्यकता पर्छ भने र मामालाई सहज र माइजूलाई जरुरी लाग्छ भने भने हुन्छ म अस्पताल आउने र मामालाई सहयोग गर्नेछु। अप्ठेरो मान्न पर्दैन। यौटा सन्तानले जे गर्नुपर्ने हो त्यो समान म सहयोग गर्नेछु " (पृः १५७)।**

पात्रहरूमा देखिएको सज्जनता, उदारता, दानशीलता, भातृत्वप्रेम नै यस उपन्यासको उच्च मानवीय पाटो हो। 'जीवनमा माया र दुःख परिपूरक रहेछन्, एउटाविना अर्काको अस्तित्त्व नहुने रहेछ। दुः ख भनेको आफैँमा एक ओखती रहेछ। यही सेवन गरेर मानिस सास फेर्दोरहेछ (कोइराला, २०७० : उपन्यासको भूमिका)।' उपन्यासमा मानवीय धर्म पूरापूर निर्वाह गरेकी शान्तालाई विभिन्न संघ संस्था तथा चिकित्साकर्मीहरूले पनि सम्मानको आयोजना गरेका छन्। आफ्ना र पराइ, स्वार्थ र निश्वार्थ, सामाजिकता, असामाजिकता, मानवता र मानवताहीन वीचको समर जितेर फर्केकी शान्तालाई मानवीय चेतको विस्तार आफ्नो अमूल्य अङ्ग दान गर्नमा योगदान गरेकोमा सम्मानको आयोजना गरिएको कार्यक्रममा शान्ता भन्छिन्, **"आफूले यातना सहेर भएपनि आफन्तको जीवन जोगाउन सकिन्छ भने सबैले हिम्मत गर्नु मानवताका पक्षमा हुन्छ। तर नेपालका कानुन अङ्दानको पक्षमा अनुदार छ। यसलाई सुधार गर्नसके धेरै मान्छेहरूले देशलाई योगदान दिन सक्नेछन् " (पृ २२४ अनुच्छेद २)।**

७. निष्कर्ष

शान्ता उपन्यासको कथानक उत्तमदाकी श्रीमति शान्ताले कलेजाको क्यान्सरबाट पीडित मामालाई कलेजो दान गर्ने निर्णय गरेपछि सुरु हुन्छ र कलेजो दान गरिसकेपछि समाप्त हुन्छ। पुरुषोत्तम दाहाल, उपन्यासमा चर्चित नाम हुन्। विश्व साहित्य जगतमा आत्मजविनीमूलक उपन्यास धेरै लेखिएका छन्। प्रसिद्ध उपन्यासकार लियोटल्सटायका वाल्यवस्था (सन् १८५२), सिल्भिया प्याथको द बेलजार (१९६३)लगायत, नेपाली साहित्यमा वी.पीको हिटलर र यहुदी(२०४०), २०५८), ध्रुवचन्द्र गौतमका बाढी (२०५६) र घुर्मी(२०६१), शोभा भट्टराईको अन्त्यहिन अन्त्य (२०५८), कृष्ण धरावासीका आधा बाटो (२०५९) र तपाईं (२०६३), होमनाथ सुवेदीको यमपुरीको महल (२०६४) आदि आत्मजीवनीमूलक उपन्यास हुन्। यही औपन्यासिक परम्परामा पुरुषोत्तमको शान्ता जोडिन आइपुगेको छ। (कोइराला :२०७०, ऐ भूमिका)।।यसमा पुरुषोतमका अनुभव, उनको स्वभाव, उनले गरेका कार्य, उनी वरिपरिको सामाजिक परिवेशलाई औपन्यासिक स्वरूपमा प्रकट गरिएको छ। यसमा पुरुषोत्तमका जीवनमा घटेका करिव तीन महिनाका घटना र कार्यलाई कथानक बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ। तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यो उपन्यास संस्मरणात्मक शैलीको छ। यस उपन्यासमा मान्छेमा मानवता हुनुपर्दछ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निश्वार्थ भएर मानवले मानवको सेवा गर्नुपर्दछ। स्वार्थको जालोबाट मुक्त हुनुपर्दछ। अङ्ग दान गरेर निश्वार्थ र उच्च मानवीय कार्यमा होमिएका मान्छेलाई सहयोगी हातको जरूरत पर्दछ। नकि एकछिनको दया। क्षणिक दयाले मात्र भन्दा पनि निश्वार्थ मानवीय चेतना मानिसको भित्रि अन्तस्करणमा नआएसम्म शान्ताजस्ता उच्च दानपात्रा असामाजिकता र अमानवीय समाजमा टिक्न गाह्रो हुन्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ। उपन्यासकारले उपन्यासमा मार्मिकता भोगेका पात्रहरूप्रति सहानुभूति प्रकट गरेका छन्। बहुपात्र संयोजन गरि लेखिएको यो उपन्यासमाा शान्ता जस्तो निश्वार्थ मन भएका, लोभलालचबाट टाढा भएका नारीहरू पनि यस धर्तीमा जन्म लिएका छन् र मानवीय चेतको सन्देस छर्न आफ्नो कलेजाको टुक्रा समेत काटेर अरूको जीवन रक्षाका लागि योगदान दिन सक्छन् भन्ने देखाउन खोजिएको छ।

सन्दर्भ सामग्री :

दाहाल, पुरुषोत्तम, २०७० *शान्ता उपन्यास, कठमाडौं* : सगरमाथा वाङ्मय प्रतिष्ठान।

दाहाल, लेखनाथ (२०७३) *शान्ताः त्रासद यात्राको दस्तावेज,* काठमााडौं सगरमाथा वाङमय, साहित्यिक त्रैमासिक।

घिमिरे चारुभा, *वी. पीको हिटलर र यहुदी उपन्यासमा मानवतावाद,* काठमाडौं, मधुपर्क साहित्यिक मासिक।

शर्मा मोहन राज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६१), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

ढुङ्गेल भोजराज र दाहाल दुर्गाप्रसाद (२०६७), *नेपाली कथा र उपन्यास,* काठमाडौं : एम.के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स।

बन्धु चुडामणि (सं), (२०६७)*नेपाली वृहत् शब्दकोश सां सं* काठमाडौं : नेप्रप्र।

भट्टराई तुलसी, (२०५८) *वीपी कोइराला चिन्तन र प्रयोग,* काठमाडौं हिमशिखर प्रकाशन।

गौतम तारानाथ, (२०३७,) *कवि माधवप्रसाद घिमिरेको जीवनी व्यक्तित्व,* अप्रकाशित सोध प्रबन्ध।

सिंगना अशोककुमार, प्रसाद जगदीश, *मानवतावादी चेतना,* (2018): Journal of Educational and psychological Research (Vol. 8.No. 1)

Dev.Sanskriti Interdisciplina https// dsiij.dsvv.ac.in

बविता, *कामयनी मे मानवतावाद* : International Journal Of Hindi Research

Imapact Factor: RJIF.5.22,www.hindijournal.com, November 2016 page No. 14-16

मिश्रा सितु, *निरालाके काव्य में मानवतावाद,*)पेज, ७२४ –७२८)

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Multiplication and HCF of Polynomials: Unveiling Vedic Techniques

Arjun Adhikari
Associate Professor, Department of Mathematics, Valmeeki Campus.

Abstract

Vedic mathematics is a system of mathematics consisting of a list of 16 basic sutras (aphorisms). This system reduces the computing cost. Many researchers have found the usefulness of Vedic mathematics in the field of engineering, astronomy, mathematics etc.

Vedic mathematics helps in faster and accurate mental calculations. By the use of 16 sutras and 13 sub-sutras, one can solve any difficult equation in addition, multiplication, division, algebra, trigonometry, square, square roots, cube, cube roots and many more. Vedic mathematics uses 16 sutras and 13 sub-sutras whereas modern mathematics uses the rule for general algebraic structure.

In this article, the Vedic mathematics formulae on multiplication and highest common factor are presented with the aid of many examples and may be utilized to execute a variety of mathematical operations also.

Keywords: Vedic Mathematics, Multiplication, Highest Common Factor (HCF).

1. INTRODUCTION

Vedic mathematics is the ancient system of mathematics which provides multidimensional thinking ability to human brain. It is based on 16 basic sutras or aphorisms and 13 upa-sutras **[1]**. It is called "Vedic" as because the sutras are said to be contained in the Atharva-Veda, a branch of mathematics and engineering in the ancient Hindu Scriptures. It helps us in developing self-confidence too. It is a much more organized, consistent and united system than the conventional mathematical system.

Vedic mathematics was founded by Swami Sri Bharati Krishna Tirthaji Maharaja (1884-1960). He was the Sankaracharya of Govardan Matha in Puri. He had completed seven master degrees, including Sanskrit, Philosophy, English, Mathematics, History and Science. He claimed that he found the sutras after years of studying the Vedas. However, it has been learned that Vedas do not contain any of the "Vedic mathematics Sutras directly. In short, a wide class of readers have failed to comprehend the reasons behind the Sankaracharya's description of his own discoveries

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

as ancient Vedic mathematics and a few others have mistaken the work as really evolving out of the Vedas, relying on the words of Swamiji. **[4]**.

Vedic mathematics can be used effectively for calculation of multiplications, divisions, factorization, HCF, square and square roots, cube and cube roots, algebraic equations, multiple simultaneous equations, quadratic equations, cubic equations, bi-quadratic equations, higher degree equations, differential calculus, partial fractions, integrations, Pythagoras theorem, analytical conics and so on. In this article we are going to illustrate multiplication and highest common factor in short cut method suggested by Vedic mathematics.

2. MULTIPLICATION

Multiplication is the third basic mathematical operation of arithmetic, the other being addition, subtraction and division. The multiplication of two whole numbers is equivalent to the addition of one of them with itself as many times as the value of the other one. The multiplication of integers, rational numbers and real numbers is defined by a systematic generalization of this basic definition. Multiplication is also defined for other types of numbers, such as complex numbers and more abstract constructs, like matrices.

Methods of multiplication were documented in the Egyptian, Greek, Indian and Chinese civilizations. The Egyptian method of multiplication of integers and fractions, documented in the Ahmes Papyrus, was by successive additions and doubling. The Babylonians used a sexagesimal positional number system, analogous to the modern-day decimal system. Thus, Babylonian multiplication was very similar to modern decimal multiplication. The modern method of multiplication based on the Hindu-Arabic numeral system was first described by Brahmagupta. He gives rules for addition, subtraction, multiplication and division.

Multiplication is considered one of the difficult processes in mathematics. There are different methods to multiply two different numbers. If the two numbers are very large, then it takes too much time and a tremendous process. To make it easy, Vedic mathematics suggests two simple Sutras. The first Sutra is "Nikhilam Sutra". The Sutras reads "Nikhilam Navataskaramam Dasatah", which translated, means: "all from nine and the last from 10" **[1]**.

Many of the Vedic methods are new, simple and striking. They are also beautifully interrelated so that division, for example, can be seen as an easy reversal of the simple multiplication method. This is in complete contrast to the conventional methods and also to gain familiarity with the Vedic system. It is best to practice the techniques **[7]**. In this article, we will learn a simple method of multiplication from Vedic Mathematics. It will be helpful for those who are interested in mathematics.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

2.1. Numbers just below 10.

Suppose we have to find 8 × 6. We know that 8 is 2 less than 10 and 6 is 4 less than 10. So, we write it in the following way.

$$\begin{array}{ccc} 8 & - & 2 \\ 6 & - & 4 \\ \hline \end{array}$$

Then cross-subtract to get the first figure of the answer: 8 – 4 = 4.

$$\begin{array}{ccc} 8 & - & 2 \\ \times 6 & - & 4 \\ \hline 4 & & \end{array}$$

Or, we can subtract the other way: 6 – 2 = 4.

$$\begin{array}{ccc} 8 & - & 2 \\ \times 6 & - & 4 \\ \hline 4 & & \end{array}$$

Finally, just multiply vertically 2 × 4 to get 8 in the second part of the answer.

$$\begin{array}{ccc} 8 & - & 2 \\ \times 6 & - & 4 \\ \hline 4 & & 8 \end{array}$$

Hence, 8 × 6 = 48.

Sometimes there can be a carry figure, so let's look at this in next example. Suppose we have to find 7 × 6. Since 7 is 3 less than 10 and 6 is 4 less than 10. We write it in the following way.

$$\begin{array}{ccc} 7 & - & 3 \\ \times 6 & - & 4 \\ \hline \end{array}$$

Then, cross-subtract: 7 – 4 = 3 or 6 – 3 = 3 and put this down on the first column.

$$\begin{array}{ccc} 7 & - & 3 \\ \times 6 & - & 4 \\ \hline 3 & & \end{array}$$

Then just multiply 3 × 4 to get 12 for the second part.
But here, as 12 is a 2-figure number, we need to carry 1 over to 3.

$$\begin{array}{ccc} 7 & - & 3 \\ \times 6 & - & 4 \\ \hline 3 & & {}_{1}2 \end{array} = 42$$

So, 7 × 6 = 42.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

So, in the Vedic system, multiplication table above 5×5 is not essential.

The method used in the above examples can also be used for numbers just above 10 rather than numbers just below 10.

2.2. Numbers just above 10.

Suppose we have to find 12×14. We see that 12 is 2 more than 10 and 14 is 4 more than 10. We write this as above but we take plus instead of minus.

$$\begin{array}{rcr} 12 & + & 2 \\ \times 14 & + & 4 \\ \hline \end{array}$$

Then we cross-add to get the first part of the answer: $12 + 4 = 16$ or $14 + 2 = 16$.

$$\begin{array}{rcr} 12 & + & 2 \\ \times 14 & + & 4 \\ \hline 16 & & \end{array}$$

And as before we multiply vertically to get the last figure: $2 \times 4 = 8$.

$$\begin{array}{rcr} 12 & + & 2 \\ \times 14 & + & 4 \\ \hline 16 & & 8 \end{array}$$

So, we have, $12 \times 14 = 168$.

Similarly, we can find the product as above when there is a carry.

2.3. Numbers just below 100.

The simple method for multiplying numbers like 8×6 shown above can be extended easily to multiply bigger numbers.

Usually, a sum like 89×98 is considered especially difficult because of the large figures, 8 and 9.

But since the numbers 89 and 98 are close to the base of 100, it is in fact very easy to find the product.

Suppose we have to find the product 89×98.

We find the sum out as shown below:

89 is 11 below 100, so we put -11 next to it,

98 is 2 below 100, so we put -2 next to it.

Then we cross-subtract to get the first part of the answer: $89 - 2 = 87$ or $98 - 11 = 87$. Finally, we multiply vertically to get the second part: $11 \times 2 = 22$.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\begin{array}{rcr} 89 & - & 11 \\ \times 98 & - & 2 \\ \hline 87 & & 22 \end{array}$$

Hence, $89 \times 98 = 8722$.

NOTE: we call the 11 and 2 deficiencies as the numbers 89 and 98 are deficient from the unity of 100 by 11 and 2.

Similarly, to find the product 99×91, we proceed as follows.

$$\begin{array}{rcr} 99 & - & 1 \\ \times 91 & - & 9 \\ \hline 90 & & 09 \end{array}$$

Note the zero inserted here; the numbers being multiplied are near to 100, so two digits are required on the second part as in the above example.

2.4. Numbers just above 100.

Let us multiply 114×112. The procedure is as follows.

$$\begin{array}{rcr} 114 & + & 14 \\ \times 112 & + & 12 \\ \hline 126 & & {}_{1}68 \end{array} = 12768$$

Hence, $114 \times 112 = 12768$.

$$\text{Similarly, } 109 \times 107 = \begin{array}{rcr} 109 & + & 09 \\ \times 107 & + & 07 \\ \hline 116 & & 63 \end{array} = 11663$$

2.5. Larger numbers.

Now we are going to find the product of larger numbers close to the base 10000, 100000 etc.

Let us find 638×996. In this sum, the numbers are close to 1000, and the deficiencies are 362 and 4 respectively. Then,

$$\begin{array}{rcr} 638 & - & 362 \\ \times 996 & - & 4 \\ \hline 634 & & {}_{1}448 \end{array} = 635448$$

So, $638 \times 996 = 635448$.

$$\text{Again, } 748567 \times 999997 = \begin{array}{rcr} 748567 & - & 251433 \\ \times 999997 & - & 000003 \\ \hline 748564 & & 7\,54299 \end{array} = 7485647542\,99$$

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Therefore, 748567 X 999997 = 748564754299.

$$\text{Similarly, } 109 \times 107 = \begin{array}{rr} 109 & +\ 09 \\ \times 107 & +\ 07 \\ \hline 116 & 63 \end{array} = 11663$$

$$\text{Again, } 10021 \times 10002 = \begin{array}{rr} 10021 & +\ 21 \\ \times 10002 & +\ 2 \\ \hline 10023 & 0042 \end{array} = 100230042$$

Note: the number of spaces needed on the second part is the number of zeros in the base number.

2.6. Proportionately

Proportionately means that we can get an answer by doubling (or trebling etc.) another answer.

The product of 408 X 105 can be found in the following way. We may notice that 408 is 4 X 102. This means we can find 102 and 105 and multiply the answer by 4.

$$\begin{array}{rr} 102 & +\ 2 \\ 105 & +\ 5 \\ \hline 107 & 10 \end{array}$$

Therefore, 102 X 105 = 10710. And 10710 X 4 = 42840.

Take another example 196 X 94.

Here we see that if we halve 196, we get 98. So, find 98 X 94 and double the result. We can easily find as before that 98 X 94 = 9212 and so, 196 X 94 = 18424.

Again, take another example: 194 X 46.

Here we can halve 194 and double 46. This converts the sum to 97 X 92 and there is no doubling or halving to be done to the answer because the halving and doubling cancel each other.

So, 194 X 46 = 97 X 92 = 8924.

Another way of using the proportionately formula further extends the range of application of this multiplication method.

Take an example: 217 X 204

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\begin{array}{r}217 \quad + \quad 17 \\ 204 \quad + \quad 4 \\ \hline 2 \times 221 \;/\; 68 = 44268\end{array}$$

We see here that the numbers are not near any of the bases used before: 10, 100, 1000 etc. But they are close to 200, with differences of 17 and 4 as shown above. The usual procedure gives us 221/68. Now since our base is 200 which is 2 X 100. We multiply only the first part of the result by 2 to get 44268.

Again, take another example: 33 X 34.

In this example there is a carry figure.

$$\begin{array}{r}33 \quad + \quad 3 \\ 34 \quad + \quad 4 \\ \hline 3\times 37 \;/\; {}_{1}2 = 111/{}_{1}2 = 1122\end{array}$$

Note that since the second part does not get multiplied by 3, we multiply the first part by 3 before carrying the 1 over to first part.

2.7. Multiplying numbers near different bases

Sometimes we need to multiply numbers that are each near to a different base. In the example below one number is close to 10,000 and the other is close to 100.

Let us find 9998 X 94.

Here the numbers are close to different bases 10000 and 100 and the deficiencies are -2 and -6.

We write the sum set out as shown:

$$\begin{array}{r}9998 \quad - \quad 2 \\ 94 \quad - \quad 6 \\ \hline 9398 \;/\; 12\end{array}$$

It is important to line the numbers up as shown because 6 is not subtracted from 8, as usual, but from 9 above 4 in 94. That is, the second column from the left here. So, 9998 becomes 9398.

Note that the number of figures in the second part of the answer corresponds to the base of the lower number.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

2.8. Urdhva-Tiryak Sutra

It has to be mentioned that Nikhilam Sutra doesn't apply to all cases. Then the most general Sutra has to be used: "Urdhva-Tiryak Sutra", which is the general formula applicable to all cases of multiplication and will also be found very useful, in the division of a large number by another large number **[1]**. The Sutra literally means: "Vertically and cross-wise". The Sutra will be clarified by the following examples.

Example 1:

```
      1 2 1
    × 2 3 1
  ---------
      1 2 1
    3 6 3 ×
  2 4 2 × ×
  ---------
  2 7 9 5 1
```

```
      1 2 1
    × 2 3 1
  ---------

    2 7 9 5 1
```

In the above example, the expression on the left-hand side shows the process by conventional mathematics and the expression on the right-hand side shows the process by Vedic mathematics. The first digit 2 is obtained by the product of first digits 1 and 2. The second digit 7 is obtained by the crosswise product of 1 and 3 and 2 and 2 and then taking their sum. The third digit 9 is obtained by the crosswise product of 1 and 1and 2 and 1 and the vertical product of 2 and 3 and taking their sum. The fourth digit 5 is obtained by crosswise product of 2 and 1 and 3 and 1 and taking their sum. The last digit 1 is obtained by the vertical product of 1 and 1.

Example 2:

```
        6 7 8
      × 5 6 9
  -----------
      6 1 0 2
    4 0 6 8 ×
  3 3 9 0 × ×
  -----------
  3 8 5 7 8 2
```

```
      6 7 8
    × 5 6 9
  ---------
    0 1 6 1 2
  3 7 3 1 7
    1 1
  -----------
  3 8 5 7 8 2
```

In the example above, the left-hand side expression shows the process by conventional mathematics and the right-hand side expression shows the process by Vedic mathematics. First, we take the product of left digits vertically and write 0 on first row and 3 just in front in the second row. Then we multiply crosswise the first and second columns and take their sum to get 71 and which is written as 1 in first row and 7 in second row just before it. Again, we multiply crosswise the first and the third columns and vertically the second column and take their sum to get 136 which is written

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

as 6 in first row, 3 in second row and 1 in third row. Again, we multiply the second column and the third column crosswise to gate 111 which is written as 1 in first row, 1 in second row and 1 in third row. At last, we multiply the last column vertically to get 72 and written in the first and second row respectively.

Example 3:

```
        2 3 7 1                      8 7 2 6 5
      × 4 2 3 5                    × 3 2 1 1 7
    -------------            ------------------
    8 6 0 7 8 8 5              4 7 8 7 2 7 5 7 5
    1 4 3 3 3                2 3 2 3 9 6 2 4 3
    ---------------          -------------------
  1 0 0 4 1 1 8 5            2 8 0 2 6 9 0 0 0 5
```

The algebraical proof:

Suppose we have to multiply $(ax^2 + bx + c)$ and $(dx^2 + ex + f)$ (where $x = 10$). Then,

$$\begin{array}{lll} ax^2 & +bx & +c \\ dx^2 & +ex & +f \\ \hline \end{array}$$

$$adx^4 + x^3(ae + bd) + x^2(af + be + cd) + x(bf + ce) + cf$$

We observe the following facts:

(i) The coefficient of x^4 is got by the vertical multiplication of the first digit from the left side;

(ii) The coefficient of x^3 is got by the crosswise multiplication of the first two digits and by the addition of the two products;

(iii) The coefficient of x^2 is obtained by the multiplication of the first digit of the multiplicand by the last digit of the multiplier, of the middle one by the middle one and of the last one by the first one and by the addition of all the three products;

(iv) The coefficient of x is obtained by the crosswise multiplication of the second digit by the third one and conversely and by the addition of the two products; and

(v) The independent term results from the vertical multiplication of the last digit by the last digit.

3. HIGHEST COMMON FACTOR

The HCF of two expressions is the largest expression which is a factor of both. In the current system of mathematics, we have two methods which are used for finding the HCF of two or more expressions. The first is by means of factorization which is not

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

always easy; and the second is by a process of continuous division which is long and cumbrous.

The Vedic method provides a third method which is applicable to all cases and free from above disadvantages.

It is an application of the "Lopana-Sthapanabhyam' Sutra, the "Sankalana-Vyavakalanabhyam' process and the 'Adyamadyenantyamantyena' rule **[1]**. The procedure adopted is one of alternate destruction of the highest and the lowest powers by a suitable multiplication of the coefficients and the addition or subtraction of the multiples.

Example 1:

Suppose we have to find the HCF of $x^3 + 6x^2 + 11x + 6$ and $x^3 - 7x - 6$. Then,

$x^3 + 6x^2 + 11x + 6 = (x+1)(x+2)(x+3)$.

$x^3 - 7x - 6 = (x+1)(x+2)(x-3)$.

$\therefore$ HCF $= (x+1)(x+2) = x^2 + 3x + 2$.

But this factorization of the two cubics will be embarrassing.

The Vedic method:

$$\begin{array}{l} x^3 + 6x^2 + 11x + 6 \\ +(x^3 + 0x^2 - 7x - 6) \\ \hline 2x^3 + 6x^2 + 4x \\ 2x)\, x^2 + 3x + 2 \end{array} \qquad \begin{array}{l} x^3 + 6x^2 + 11x + 6 \\ -(x^3 + 0x^2 - 7x - 6) \\ \hline 6x^2 + 18x + 12 \\ 6)\, x^2 + 3x + 2 \end{array}$$

$\therefore$ HCF $= x^2 + 3x + 2$.

Example 2:

Consider two expressions $x^4 + x^3 - 5x^2 - 3x + 2$ and $x^4 - 3x^3 + x^2 + 3x - 2$. Then by factorization, but this factorization is bound to be a comparatively laborious process, we get

$x^4 + x^3 - 5x^2 - 3x + 2 = (x+1)(x-2)(x^2 + 2x - 1)$.

$x^4 - 3x^3 + x^2 + 3x - 2 = (x+1)(x-2)(x-1)^2$.

$\therefore$ HCF $= (x+1)(x-2) = x^2 - x - 2$.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

The Vedic method: CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

$$\begin{array}{l} x^4+x^3-5x^2-3x+2 \\ -(x^4-3x^3+x^2+3x-2) \\ \hline 4x^3-6x^2-6x+4 \\ \hline 2)\,2x^3-3x^2-3x+2 \\ -(2x^3-2x^2-4x) \\ \hline -x^2+x+2 \\ \hline -1(x^2-x-2) \end{array} \qquad \begin{array}{l} x^4+x^3-5x^2-3x+2 \\ x^4-3x^3+x^2+3x-2 \\ \hline 2x^4-2x^3-4x^2 \\ \hline 2x^2)\,x^2-x-2 \end{array}$$

(N.B. multiply this by 2x and take it over to the left for subtraction)

$\therefore$ HCF $= (x^2-x-2)$.

Example 3:

$4x^3+15x^2+13x+3=(4x+3)(x^2+3x+1)$.

$2x^3+3x^2-7x-3=(2x-3)(x^2+3x+1)$.

$\therefore$ HCF $= x^2+3x+1$.

But the factorization of the two cubics will be harder.

The Vedic method:

$$\begin{array}{l} 4x^3+15x^2+13x+3 \\ -(4x^3+6x^2-14x-6) \\ \hline 9(9x^2+27x+9) \\ \hline x^2+3x+1 \end{array} \qquad \begin{array}{l} 2x^3+3x^2-7x-3 \\ 4x^3+15x^2+13x+3 \\ \hline 6x(6x^3+18x^2+6x) \\ \hline x^2+3x+1 \end{array}$$

(N.B. multiply this by 2 and subtract from L.H.S.)

$\therefore$ HCF $= x^2+3x+1$.

The algebraical proof:

Let M and N be the two expressions; H their HCF and P and Q the quotients after their division by the HCF.

$\therefore \frac{M}{H}=P \Rightarrow M=PH$ and $\frac{N}{H}=Q \Rightarrow N=QH$.

$\therefore M \pm N = H(P \pm Q)$; and $CM \pm DN = H(CP \pm DQ)$.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

∴ The HCF of M and N is also the HCF of $CM \pm DN$. We have therefore to do is to select our C and D in such a way that the highest and the lowest powers are removed and HCF appears before us.

4. CONCLUSION:

The "Vedic" methods of mental calculations in the decimal system are all based on the book "Vedic Mathematics by Jagadguru Swami Sri Bharati Krishna Tirthaji Maharaja, which appeared in 1965 and which has been reprinted many times. The book contains sixteen brief sutras that can be used for mental calculations in the decimal place-value system. The word "Vedic" in the title of the book suggests that these calculations are authentic Vedic Mathematics. Vedic methods are simple and easy to understand and will help to reduce the time consumption to solve many hard problems and hence most be adopted by the educational institution also.

This paper concludes that Vedic mathematics is very important for a thorough understanding of mathematics. It consists of various Vedas derived from Hindu culture and these Vedas assist in performing various types of mathematical operations such as subtraction, addition, multiplication and division by providing the various formula written in Vedic mathematics. This paper provides an overview on the multiplication and highest common factor given by Vedic mathematics. Vedic mathematics is a basic kind of mathematics, but it is a more intelligent method of doing it. It has a bright future ahead of it.

REFERENCES:

1. Jagad Guru Swami Sri Bharati Krishna Tirthaji Maharaja (1965), Vedic Mathematics, Banaras, Motilal Banarasidass.
2. Kapoor, S.K. (2006), Vedic Mathematics skills, New Delhi, Lotus Press
3. K.S.Sukla (1989), Vedic Mathematics the illusive title of Swami's book, Mathematical Education, vol. 5; No.3.
4. Chandra Hari, K., (1999): A critical study of Vedic mathematics of Sankaracharya Sri Bharati Krishna Tirthaji Maharaj. Indian Journal of History of Science, 34, 1–17.
5. Gupta, R. C., 1994: Six types of Vedic Mathematics. Ganita Bharati 16, 5–15.
6. Williams K. R. "Discover Vedic Mathematics, Vedic Mathematics Research Group, 1984.
7. Nicholas A.P., K. Williams, J. pickles, Vertically and crosswise. Inspiration books, 1984.

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशकः
वेदान्तविभागः
वाल्मीकि-विद्यापीठम्
नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
प्रदर्शनीमार्गः, काष्ठमण्डपः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal